

ВИДАВНИЦТВО "НАША КУЛЬТУРА" ч. 12.

Митрополит ІЛАРІОН

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

**"На сторожі коло їх
Поставлю Слово".**

Т. Шевченко.

**1950
Вінніпег**

ВИДАВНИЦТВО "НАША КУЛЬТУРА" ч. 12.

Митрополит ІЛАРІОН

І С Т О Р І Я
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

DR. S.P. KLIMASKO
138 ROTHSAY AVE.
HAMILTON, ONT. L8M 3G4
544-0783

1949
Вини́пер

Printed in Canada
by
The Christian Press, Ltd., Winnipeg

ВСТУП.

Українська літературна мова народилася в нас іще в глибоку давнину, ще перед офіційним прийняттям Християнства, цебто перед 988-м роком, бо ще перед тим безумовно було вже в нас письмо, а в IX-му віці були й свої перші переклади.* Але звичайно роком народження нашої літературної мови вважається рік 988-ий, цебто рік уже офіційного охрещення Києва, яке зробили греки на прохання нашого Київського князя Володимира Великого (980—1015). Ось тому наша літературна мова напевне вже перейшла свою тисячку літ віку, а незабаром, року 1988-го Україна врочисто відсвяткує й офіційне тисячеліття життя своєї літературної мови. Життя дуже довге й надзвичайно змістовне, повне величних і драматичних сторінок, яких не знає в своєму розвої ані одна інша літературна мова світу. Глибше знання цього життя ясно покаже нам не тільки повчальні минулі шляхи розвою нашої літературної мови, але відкриє також ті нові дороги, якими ця мова завжди намагалася йти й мусить іти в своєму дальшому житті.

Це мое оповідання, яке тут даю, буде тільки

* Про це див. мою монографію: *Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян*, Жовква, 1937 р., а також мої праці: *Слов'янське письмо перед Костянтином*, "Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського", ч. II, Київ, 1928 р., ст. 156—165, та "Руські" переклади в Херсонесі в 860 році, "Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія", Київ, 1927 р., ст. 357—378. Див. іще мою монографію: *Костянтин і Мефодій*, 1927 р., т. I ст. 49—122.

коротким нарисом важніших моментів історії зовнішнього розвитку української літературної мови, нарисом, без якого не можна належно зрозуміти самої істоти її. Знання історії цього розвитку навчить нас також належно шанувати й відповідно творити літературну мову в дальшому житті її.

Літературною мовою звичайно зветься мова книжок та мова інтелігенції, і вона сильно різниться від мови протонародної чи говіркової. Кожна літературна мова ставить собі завданням бути мовою загальною для всього народу-нації, і, як така, вона є мова науки, викладів, проповідей, школи, театру, урядів і т. ін., цебто вона є мовою публічного вжитку для нації.

Довга була дорога розвитку нашої української літературної мови, дорога терниста й крута. Зачавшись ще на світанку нашого історичного життя, вона невпинно йшла все вперед, не дивлячись на всі тяжкі перешкоди на своєму шляхові. Торощила вона всі кайдани, які на неї накладано, звичайно чужинцями, й таки рвалася до волі та розвитку, аж поки не стала знову всеукраїнською соборною мовою. Історія духового розвитку України в нас ще не написана, але коли вона з'явиться, то історія розвитку нашої літературної мови займатиме в ній найкращі сторінки.

Вивченню історії розвитку української мови я присвятив усе своє наукове життя, з 1905-го року починаючи, й написав про це багато різних праць, великих і малих. * Ця моя праця — це популярний підсумок їх; продовженням цього ви-

* Список моїх праць див. "Науковий Збірник в 30. річницю (1905—1935) наукової праці Проф. Д-ра Івана Огієнка. Варшава, 1937 р., ст. 13—33, 216—218.

дання буде моя праця: "На сторожі слова, всеукраїнська літературна мова", якщо буде матеріальна можливість видати її в світ.

У цій праці подаю широкому громадянству все потрібне для пізнання й ґрунтовної оборони своєї мови, як основи на́роду-нації, що прагне до свого незалежного державного життя. Подаю тут ті відомості, без яких не може обійтися кожен українець, що зве себе свідомим українським інтелігентом. **

Сьогодні настав уже час, коли наука становчо й переконливо, з неzbитими доказами в руках, голосно твердить, що українська мова — це окрема самостійна мова в слов'янській родині, а коли мова окрема, то окремий і самостійний і носій її, український народ. Наука голосно твердить, що українська мова, як і інші слов'янські мови, зачалася в глибоку праслов'янську давнину, ще задовго до Різдва Христового, і довгими віками зростала й зростає аж до нашого часу. Три східнослов'янські мови, українська, білоруська й російська, зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. "праруської" спільної мови ніколи не було. Зріст українського народу, а з ним і його мови, ніколи не спинявся й не спиняється, не дивлячись на неймовірні перешкоди, які йому ставила й ставить його жорстока історія. Про все це я й подаю докладно в цій своїй праці.

** Див. Іван Огієнко: Вчімось рідної мови! "Рада" 1909 р. ч.ч. 197, 198, 202, Київ, і окремо. — Повну бібліографію про українську мову див. у моїй праці: Українська мова, бібліографічний покажчик до вивчення української мови, Київ, 1918 р. 188 ст.

Література. Повні курси чи короткі огляди української літературної мови: П. Житецький: Очеркъ літературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв., Київ, 1889 р. — Богумил О. і Житецький П.: Начерк історії літературної української мови, до Івана Котляревського, "Україна" 1914 р. кн. II ст. 7—28. — Проф. І. Огієнко: Українська літературна мова X—XVI століть, "Діло", ч.ч. 174—179 за 1929 р., Львів. — Його ж: Історія церковно-слов'янської мови, Варшава, "Елпіс" 1931 р. т. V. — Його ж: Українська літературна мова XVI-го ст., Варшава, 1930 р., 520+192 ст., т. I—II. Це повний курс історії української мови, з X-го віку починаючи. — Е. Будде: Очеркъ исторіи современнаго русскаго литературнаго языка, "Энциклопедія славянскої филології", Спб. вип. 12, 1908 р. — М. Сумцов: Начерк розвитку української літературної мови, Харків, 1918. — А. А. Шахматов: Очерк современнаго русскаго литературнаго языка. Спб. 1913 р., літографоване видання; друковане видання, Ленінград, 1925 р., 211 ст.

Повну літературу й значно ширший опис життя української літературної мови за віки X—XVI даю в своїй монографії: "Українська літературна мова XVI ст.", 1930 р.

ЧАСТИНА ПЕРША:
У К Р А І Н С Ь К А М О В А .

I.

ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Ця моя праця присвячена історії розвитку української літературної мови, але про неї годі говорити, коли перше належно не висвітлимо, що таке сама українська мова взагалі, як вона повстала, й який її стосунок до інших слов'янських мов. Тільки знаючи це ми зможемо належно й всебічно зрозуміти й сам тисячелітній процес розвитку нашої літературної мови.

Праіндоевропейська доба. Десь за п'ять тисячеліть до Христа усі теперішні так звані індоевропейські народи говорили ще більш-менш однією спільною мовою, яку ми умовно зовемо праіндоевропейською. Мова ця скоро почала розпадатися на окремі говірки, які довгий час різнилися між собою дуже мало, а пізніш дали початок окремим індоевропейським мовам, сьогодні існуючим головню в Європі й частині Азії. Серед багатьох говорів цієї індоевропейської мови була й мова слов'янська, цебто вже на індоевропейській прабатьківщині існував, як окрема етнічна одиниця, і той народ, що дав початок народу слов'янському, а з ним разом існувала й мова, яка стала, так сказати, матір'ю для мов слов'янських.

Прабатьківщину чи правітчизну індоевропейської мови перше шукали в Азії, за Біблією — поміж річками Тигром та Єфратом, але ця азійська теорія скоро була відкинена. Тепер наука встановила, що прабатьківщина індоевропейських народів знаходилась в Європі й займала дуже великий простір, а слов'яни жили приблизно на тих землях, де живуть вони й тепер.

Мови балтицькі, — литовська, латиська та пруська, — вдавнину належали до однієї групи разом із мовою слов'ян, творячи одну балтицько-слов'янську мовну спільноту. Що це було дійсно так, показує нам порівняння мов слов'янських з балтицькими, а головню порівняння старослов'янської з мовою литовською, як найголовнішою представницею балтицької сім'ї.

Деся за дві тисячі років до Христа індоевропейська прामова остаточно поділилася на окремі сучасні мови, ще досить близькі одна до одної, а литовсько-слов'янська спільнота розпалася пізніш, деся у першому віці по Христі, а може й давніше, на дві мовні групи: балтицьку та слов'янську, і кожна з них пішла своєю дорогою дальшого життя.

Теорії повстання мов. Як повстали всі теперішні індоевропейські мови, в тому й мови слов'янські, перший вияснив німецький учений Шляйхер. Він добре знав природничі науки, й року 1865-го застосував природний розвій і до повстання людської мови. Він дав т. з. генеалогічну чи родословну теорію повстання всіх мов. Бо мова — це організм живий, який родиться, живе й гине; як повстають люди покоління з поколінь, так повстають і мови з мов. Ця родословна теорія сильно була зацепилася в науці й сильно поширилася, бо вона блискуча з педагогічного погляду, справді легко й ясно показуючи повстання всіх наших мов. Але глибше вивчення й час показали, що ця теорія нічим реальним не доведена, а в своєму продовженні довела до повстання чисто розумових теорій про прамови, ні на чому реальному не опертих, які тільки збаламутили мовознавчу науку. Остаточно Шляйхерова родо-

словна теорія, скажемо, в германістиці вже впа-
ла, але часом ще тримається в славістиці.

Сильнішою й більш науковою була теорія хвилі чи групова теорія німецького вченого Йогана Шмідта, виставлена ним в 1872—1875 роках. За цією теорією всі мови розвиваються спільно, рівнорядно, й кожна мова непомітно переходить в другу мову, тому разячої межі між сусідніми мовами нема, вони завжди близькі. Кожна мова на обидва боки є ніби мостом до мови сусідньої. Як кинути каменя в воду, то від нього розходяться на всі сторони хвилі, які з часом і щодалі все меншають, — отак живе й мова, чому цю теорію й названо теорією хвилі. За цією теорією сусідні мови завжди мають багато спільного між собою, як то бачимо по всіх мовах, напр. українці західні нахилються своєю мовою до поляків, а східні до росіян. І навпаки: східні поляки близькі мовно до західніх українців, а росіяни до східних українців. І. Шмідт розклав слов'янські народи в крузі так, справа на ліво, зо сходу на захід: Русь, поляки, сорби (полабські слов'яни), чехи, словінці, серби, хорвати, болгари. Шмідтова теорія в своїй істоті противна якомубудь поділу слов'янських (і інших) мов на групи, чим наука займалася до того часу.

Поділ мов на групи. Слов'янське мовознавство ще з 1822-го року, за чеським славістом Йос. Добровським, ділило всі сучасні слов'янські мови перше на дві групи, пізніше стали ділити на три. На дві групи (біпартиція) ділили: чеський учений Добровський, Шафарик, Копітар, Шляйхер і ін. Але в науці сильніш зацепився поділ на три групи (трипартиція), а саме: 1. слов'яни східні: росіяни, українці, білоруси, 2. Слов'яни західні: поляки,

полабські слов'яни, лужичани, чехи, словаки, і 3. Слов'яни південні: болгари, серби, хорвати, словінці. Цей груповий поділ усіх слов'ян є поділ головню географічний, за границями державними, а не мовними, і вже тому він не витримує сильнішої наукової критики. Наукова критика відкидає тепер, при світлі нових даних життя й повстання мов, усякі групові поділи, бо ділити мови можна на основі даних тільки мовних. Поділ слов'янських мов на дві чи три групи безпідставний, бо тепер наука міцно встановила, що кожна мова — це окреме ціле, в собі самому самостійне. Поділ мов на групи завжди буде штучний, а значення має хіба тільки практичне, але не наукове.

Праслов'янська мова. Наука встановила, що всі слов'янські мови повстали з т. зв. праслов'янської мови, яка виділилася з мови індоєвропейської. Де саме знаходилася прабатьківщина слов'янських народів, про це між ученими нема ще єдності. Деякі вчені, напр. російські історики Ключевський, Платонов і інші, твердять, що слов'янською прабатьківщиною були Карпати. Славний російський мовознавець Олексій Шахматов доводив, що ця правітчизна лежала на півночі, в басейні Західньої Двини й Німана. Чеський археолог Нідерле коліскою слов'ян уважає головню Полісся, ті землі, де тепер живуть білоруси: десь від Висли на схід до Дніпра. Польський учений Ян Розвадовський шукає коліску слов'ян десь на сході від Німана й Дніпра. Наш історик М. Грушевський доводить, що слов'яни по виділенні з індоєвропейської спільноти засіли територію від Карпат до Валдайської височини, по горішньому й середньому Подніпров'ї та між Вислою й Німаном, щєбто головню на землях пізні-

шої України. Український учений Степан Смаль-Стоцький бачить слов'янську прабатьківщину на великому просторі “від Висли далі в глибину східноєвропейської низини менше-більше до Дніпра; слов'яни сягали на північ до фінів, а на південь, здається, аж до Дністра, а може й до Прута, але ніде до Дунаю, не сягали ще до Чорного моря, а так само ніде не переступили Карпат” (“Україна” 1928 р. кн. 3 ст. 6). Для окреслення слов'янської прабатьківщини багато й корисно працює тепер слов'янська філологія та слов'янська археологія.

Отож, на слов'янській прабатьківщині була т. зв. слов'янська прामова, чи спільнослов'янська мова, яку легко розуміли всі слов'янські племена. Ця праслов'янська доба була дуже довга, тривала довгі віки, десь 2000 літ, і в ній наука розрізняє три доби: 1. початок її, цебто доба виділення з індоевропейської мовної спільноти, 2. доба розвитку її, і 3. кінець її, доба перетворення в окремі слов'янські наріччя.

Територія слов'янської прабатьківщини була дуже розлегла, а слов'янські племена не сиділи спокійно на одному місці, але часто рухались, шукаючи вигідніших просторів, й звільна посувалися на всі боки. Якоїсь однієї влади над ними ніколи не було, а це не вело їх до створення однієї спільної мови.

Розміщення слов'ян на своїй прабатьківщині Ст. Смаль-Стоцький описує так: “В осередку прабатьківщини (так десь на теперішній Волині) жили племена — для ліпшого розуміння дамо їм теперішні назви — в меншій часті від заходу польські, в більшій часті від сходу, а може трохи ще й з півдня від польських — українські (бужани, волинняни, дуліби, лучани, деревляни, тиверці). З

польськими племенами на північ межували помор'яни (кашуби, словінці); вони сягали аж до балтів (особливо прусів). Полабські племена були західними сусідами помор'ян, а ще в більшій мірі західними сусідами польських племен. Лужицькі серби межували на північ із полабськими, на схід із польськими племенами. З ними ж та польськими на північ, а з українськими на схід межували чеськословацькі племена. З українськими племенами, з якими з заходу, а може також почасти і з півночі стикалися, як уже сказано, польські, а на заході чеськословацькі племена, межували на північ білоруські племена (особливо дреговичі над Прип'яттю) та за ними кривичі, за якими далі на північ йшли великоруські племена (радимичі й в'ятичі), так що з заходу всі вони ще стикалися з польськими племенами. На самім північному сході в сусідстві з помор'янами на захід, а з балтами й далі з фінами на північний схід сиділи словіни". *

На окраїнах своєї території слов'яни межували з неслов'янськими народами, а саме: на півночі й північному заході з балтами (литовцями, латишами й прусами), на півночі й північному сході з різними фінськими племенами, а на заході — з племенами германськими. Про все це виразно свідчить мова та археологія.

Праслов'янська, ясніше — спільнослов'янська мова, це реальний факт, це мова, що колись дійсно існувала, як мова спільнослов'янського народу, але подробиці якої ми мало знаємо. Праслов'янська мова — це та мова, що на світанку слов'янського життя виділилася від зв'язку індо-

* Східні слов'яни, "Україна" 1928 р. кн. 3 ст. 20, Київ.

європейської мовної спільноти, й жила аж до часу, коли в ній повстали окремі слов'янські наріччя. Цю мову ми пізнаємо до певної міри порівнянням усіх сучасних слов'янських мов, і спільне між ними відносимо до мови праслов'янської.*

Уже на своїй прабатьківщині праслов'янська мова стала виразно розпадатися на окремі говори, спочатку дуже близькі до себе. Говорів цих було багато, в головному стільки, скільки пізніш повстало слов'янських мов. Якогось поєднання цих говорів на окремі групи не було, бо історія не показує групового поєднання племен. Розміщені були вони в головному приблизно так, як уже й за історичної доби розмістилися слов'янські мови, що розвинулися з них.

Праслов'янська доба тяглася дуже довго, яких 2000 літ. Як свідчить історія, слов'яни ще й у віках I—IV по Христі уявляли з себе одну цілість. Так було до готських часів, а з цього часу зачався сильний слов'янський рух, викликаний просуванням готів.

Готи, плем'я германське, сиділи в Прибалтиці, над гирлом річки Висли, і на початку III-го віку по Христі з боем перейшли через слов'янську прабатьківщину, прямуючи на південь, і досягли долинного Дунаю та берегів Чорного моря. Вони підбили під себе слов'ян і запанували над ними на яких 100—150 літ. Готи позоставили в слов'янській культурі багато слідів, також і в мові, напр. від них позосталися такі слова, як

* I. I. Miřkova: *Urslavische Grammatik*, Heidelberg, 1913. — Г. А. Ильинскій: *Праславянская грамматика*, Ніжин, 1916 р. — Д. П. Джурович: *Говори общеславянского языка*, Варшава, 1913.

піст, піп, хрестити, й ін., відомі по всіх слов'янських мовах, бо слов'яни тоді були ще цілістю. За готами на південь посунулися й слов'яни.

Але на готів зо сходу кинулося монгольське плем'я гунів, і виперло їх з-над Чорного моря й з-над Дунаю, й подалося далеко на захід, захоплюючи з собою й слов'янські племена. Гуни запанували над західними германськими племенами, наводячи страх на всю Європу, як "бич Божий". Але по смерті Аттіли 453 р. його держава помалу розпадається й зникає, а слов'яни тиснуть до Дунаю та Чорного моря. В половині VI-го віку, з року 558-го, насунулися зо сходу знову нові монголи, а в ари (обри), й також заволоділи слов'янами й подалися далі на захід. Слов'янами вони володіли яких 150—200 літ, але раптом зникли, розбиті франками 797-го року, тому й склалася в нас давня поговорка: Зник, як обри.

З аварської доби, з VI-го віку починається розпад досі суцільного слов'янського народу, який починає розходитися з своєї прабатьківщини на всі сторони, і з цього часу, з VI—VII ст. формально закінчується праслов'янська доба. Слов'янам стало затісно на їхній землі й вони почали сунутися на всі сторони, де було для них місце, часом беручи його боєм. Увесь слов'янський рух провадиться в напрямку з півночі на південь, і зо сходу на захід. Може десь під кінець V ст. передові слов'янські племена досягли Дунаю, але тут їх затримали готи; історики VI-го ст. Йордан та Прокопій свідчать, що за їхнього часу слов'яни й анти вже сиділи над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. І вже в VI ст. деякі слов'янські племена, що пізніші дали народи болгарів, сербів, хор-

ватів і словінців, перейшли Дунай і поволі подалися на Балкани.

Проф. Ст. Смаль-Стоцький так уявляє собі розхід слов'ян зо своєї прабатьківщини: "Під кінець V в. бачимо південних слов'ян аж над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. Західні слов'яни посунулися вже в намічених теперішнім їх розміщенням напрямках аж за Одру й до Лаби. Північнозахідні слов'яни досягнули вже Балтійського моря. Не помилимося, коли скажемо, що так само й північносхідні слов'яни протягом VI й VII вв. дійшли аж до Льменського озера, чим перервався їх колишній зв'язок із північнозахідними слов'янами (кашубами й словінцями). Ані одні, ані другі не могли посуватися прямо на північ, де сиділи все-таки близькі їм балти, отже, обходячи балтів, знайшлися перші на захід від них, а другі на схід від них. Так само радимичі й в'ятичі "от ляхов" пустилися в східнім напрямі над Сож і Оку, бо на них напірали кривичі й дреговичі, які не тільки зайняли їхні місця, але й собі посувалися ще далі в північнім напрямі за слов'янами і в східнім за радимичами й в'ятичами. Маємо повну підставу думати, що і сіверяни, і поляки знайшлися тоді вже за Дніпром. Інші ж українські племена йшли вслід за ними (деревляни), то знов поширювалися вслід за південними слов'янами не тільки на південь у напрямі ген до Дунаю й до Чорного моря (тиверці, угличі), але й до Карпат, і звільна навіть через Карпати на їх південний спад (тиверці, дуліби) тим більше, що південно-східні (українські) слов'яни знайшли і на сході, і на полудні для свого дальшого поширення непереможні перепони, а все ширення слов'ян на всі сторони відбувалося на загал по лінії найменшо-

го спротиву, хоч цим не хочемо сказати, що відбувалося воно без боротьби, — південнослов'янське поширення на Балкани й українське на схід і південний схід сполучене було навіть із завзятими боротьбами" (там само, ст. 20—21).

Отже, з VI-го віку розпочалася в житті праслов'янської мови нова доба, доба перетворення намічених говорів на окремі слов'янські мови. Доба ця тривала кілька століть, і остаточно покінчилася десь у IX—X віці.

На історичну арену слов'яни виходять досить пізно, але вже в I віці по Христі про них пише грецький письменник Птоломей, звучи їх венедами. Далі слов'яни звалися різними назвами, а історики VI в. готський Йордан та візантійський Прокопій звать їх антами та словінами.

Праслов'янська мова вже на початку своїм не була зовсім однакова, бо весь народ жив окремими родами. А пізніш ці роди почали туртуватися в окремі більші племена, і тим самим і праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки, що потім, у процесі свого розвою, вирости в окремі слов'янські мови. Таким чином праслов'янська мова, особливо під кінець свій, не була вже мовою суцільною, бо в ній виразно зарисувалися початки будучих мов.

Повстання української мови. Переходимо тепер до опису повстання нашої української мови. Усе вищесказане дало нам правдивий малюнок дороги цього повстання. Українська мова, як така, зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами, як повставала й кожна інша слов'янська мова. Усі згідності й спільності в слов'янських мовах легко вияснюються з їхнього давнього сусід-

ства на слов'янській прабатьківщині, а різні форми одного й того мовного явища були вже в самій праслов'янській добі.

У слов'янській прабатьківщині українці сиділи приблизно на тих самих землях, на яких пізніше застала їх історія, щобто, українці автохтони на своїх землях, як це уловоднив М. Грушевський; так само й чеський археолог Нідерле твердить, що українці й білоруси найбільш автохтонні на своїх землях. "Середне Подніпров'я було правдоподібно правітчиною нашого народу", твердить М. Грушевський (т. I ст. 5, 45). Таким чином Подніпров'я — це центр нашої, найдавнішої території, де повставала наша історія, де витворювалась наша мова. Але народ український займав розлогу землю, куди входили — вживаю пізніших назов — й Галичина, Закарпаття, південна Волинь, а також Подоння.

Українська земля й український народ. Українська земля, як доводять археологічні розкопки, була заселена з найдавнішого часу, ще з часів палеоліту, щобто старшої кам'яної доби. Київ повстав ще з початком людського життя на Дніпрових пагірках; на його терені знайдено найдавніші сліди людського життя в Східній Європі. Дніпро (Бористен) з глибокої давнини був головною торговельною дорогою. Він має широку систему допливів, сам простий, спокійний, а тому дуже надавався на водний шлях, і Київ став його найкращим пристанком при різних зносінах.

Археологія й мовознавство тепер сильно розвинулися, й вони освітили початки українського народу й його мови ще в доісторичних часах. Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубильну людність, жило багато різ-

них народів, напр. кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Хр.), сармати (IV—III віки до Хр.), роксолани чи алани, готи (II—III в. по Хр.), гуни (IV—V віки), болгари, авари. Народи ці по-зоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, що дуже багато, понад 600 різних топографічних назв, напр. річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження, — готських, сарматських, аланських і ін.

Уже з IV-го віку по Христі безперечно вирисовується перед нами український народ (М. Грушевський: Історія України — Русь, I. 15), а вже з VI-го віку бачимо його зовсім ясно. Так званих антів, що жили по берегах Чорного моря, наука сприймає за предків українців, і про цих антів розповідають уже грецькі джерела VI-го віку.* І вже в той далекий час росла мова цього давнього народу, з неї пізніше повстала мова українська. Звичайно, ця мова розросталася тією дорогою, на яку вступила ще на своїй слов'янській прабатьківщині.

Але під тиском кочовників, що заливали українську землю, українцям часом доводилося відступати, але пізніше вони знову верталися на свої споконвічні оселі, як було це, скажемо по готах. Був час, коли українські племена мусіли відсту-

* Проф. Ст. Смаль-Стоцький вважає антів за південних слов'ян. За свідченнями VI в. Йордана й Прокопія анти сиділи між Дністром і Дніпром аж до Чорного моря. За Шахматовим анти — це східні слов'яни, предки руських. М. Грушевський твердить, що анти — це племена тільки Київської Русі. Для Нідерле анти — це волиняки, що перші утворили були свою державу. Як бачимо, однієї думки про антів ще нема. Див. М. Грушевський: Анти, Львів, 1898 р., ЗНТ т. 21.

лити на Дунай, і пробули там не малий час, чого в нашій мові позостався цікавий слід: слово “дунай” у наших старих пам’ятках і піснях визначає взагалі велику воду; це бачимо, напр., у “Слові про Ігорів похід”, нашій пам’ятці 1187-го року.* Пригадую тут, що наш Початковий Літопис взагалі виводить слов’ян з-над Дунаю: “То мнозїх временїх сїли суть словени по Дунаєви, где єсть нинї Угорська Земля і Болгарская. От тих же словен розїдошася по землї, і прозвашася імени своїми”.

Українські племена. Уже на своїй прабатьківщині слов’яни ділилися на роди, а роди почали гуртуватися в окремі племена. Коли на Схід потягла частина слов’ян, то вона рано зайняла свої землі, й тут довго жила окремими племенами. Наш Початковий Літопис подає такі слов’янські племена, що лягли в основу народу українського: 1. поляни — над Дніпром, у теперішній Київщині, 2. деревляни — в лісах по Горині, Прип’яті й Дніпру, 3. сіверяни, сівера — по Десні й лівих допливах середнього Дніпра, 4. уличі — між Дністром та Бугом, 5. тиверці на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря, 6. дуліби, волиняни — над горішнім західнім Бугом, і 7. хорвати й лучани — в Галичині, їх року 981-го князь Володимир прилучив до своєї держави. На жаль, Літопис подає не про всі племена, напр. мовчить про донців, що заселявали Подоння й пізніше злилися з українцями. Археологія цілком підтвердила ці дані Початкового Літопису про розселення східної групи слов’ян.

Одірвавшись від спільнослов’янського життя, східнослов’янські племена довго жили родами, ма

* Див. мою працю про це Слово 1949 р. ст. 164 і 185.

ло еднаючись між собою, бо й добрих шляхів для єднання не було тоді, та й саме родове життя від того стримувало. Наш Початковий Літопис сильно підкреслює окремішність наших племен, і твердить, що кожне з них жило своїми звичаями й обичаями. На формування окремих племен із родів сильно впливали такі фактори: географічне положення, економічний стан, стан політичний і сусідство з іншими племенами. Процес формування племен українського народу, а тим самим і української мови затягнувся на довгий час, головню ж на віки IX, X і XI, коли остаточно створилися українські племена, а з тим і говори української мови.

Територія розселення українських племен, а тим і української мови, була дуже розлога. На півночі її йшла лісова полоса, — густі ліси, що залізною заслоною відділювали українські племена від тих племен (словен, в'ятичів, фінів), що пізніше склали народ москвинів чи великоруський. Ліси й Залісся були мало придатні до хліборобства, й українських племен до себе не манили. На заході нашої землі були Карпати, далекі від центру на Подніпров'ї. На півдні тягнувся широкий степовий пояс, — середньоазійський степ, що заходив на нашу територію великим клином. Це центральне Подоння, долішне Подніпров'я й Подністров'я. По цьому степу постійно товклися різні азійські кочові орди, головню монгольські, з якими ми ввесь час мусіли входити в певні стосунки, а це позоставило виразні сліди і в нашій культурі, і на нашій мові.

Справа в тому, що безмежні рівнини Азії йшли без перепон в Європу аж до Атлантійського океану, тому азійські кочовики легко сунулися далі.

ко на захід. В Азії відбувалися різні фізичні та геологічні зміни, які гнали азятів на захід.

Різні кочові монгольські орди, що товклися по нашій землі, довгий час не давали змоги нашим племенам тісніш об'єднуватися в державну спільноту. Але коли на півдні та сході від нас повстала сильна й культурна Хозарська держава, то вона в VI—IX віках стала для українських племен охоронним валом, за яким вони змогли об'єднатися й створити міцну державу. Це була половина IX-го віку, коли з племен почав складатися український народ і коли з племінних говірок стала творитися українська мова.

Чужинців на українській території було мало, але з часом вони закріпилися на наших пограниччях; це були: поляки, москвини, білоруси, литовці, словаки на заході й півночі, і всі вони позоставили свої сліди на нашій мові, як і ми на їхній. Взагалі на заході українська територія немало тратила на користь поляків, угрів, волохів та словаків, зате далеко посунулася на південь та схід, по Крим та Кавказ.

Повстання мов білоруської й російської. На слов'янському Сході повстала не одна українська мова, але три мови: українська, російська й білоруська, і всі три вони, одірвавшись від мови праслов'янської, повстали рівнорядно однаковим способом, і всі вони мови окремі, самостійні.

В основу білоруського народу лягли племена: полочани — по горішній Двині, західня частина кривичів при Дніпрі, радимичі — по середньому Дніпру й Сожу, дреговичі — в Поліссі. Білоруські племена рано опинилися в українському державному об'єднанні, мали українську княжу династію в своїх пізніших князівствах: Полоць-

кім, Мінським і Смоленським. На Сході защепилася навіть українська вимова в назві міста Мінськ замість білоруського чи російського Менск.*

Треба мати на увазі, що слово "білоруський" дуже давнє слово, і в'яжеться з Руссю українською, а не московською. Довгі віки Білорусь зв'язана була з Україною єдністю державною, церковною та культурною. Ось тому по-німецьки кажемо Weissruthenien, а не Weissrussland.

Російські племена посіли північну землю на Сході. Це були племена: словени — біля озера Ільменя, на самій півночі, східні кривичі — над горішньою Волгою, в'ятичі — по горішній Оці (Ока). Племена ці, прийшовши на східню північ, застали там багато різних степовиків, малих фінських племен монгольської раси: чудь, весь, мурома, меря, мордва, черемиси, вотяки, зиряни й ін. І розпочалася тут уперта й довга боротьба слов'янських племен з племенами фінськими. Фіни були слабкі й спокійні, тому легко піддавалися русенню, а вкінці підпали їм зовсім. Слов'янщення чи русення фінів розпочалося дуже рано, може ще з VIII-го віку (див. проф. С. Платонов: Учебник русской истории, 1945 р. ст. 10) і тяглося дуже довго, цілих п'ять віків. Взагалі, всі новітні російські вчені доводять, що росіяни, як народ чи нація, повстали з мішанини з підбитими фінами, й повстали дуже пізно, десь у XII—XIII віці.** Зви-

* Див. монографію: Проф. Іван Огієнко: Розмежування пам'яток українських від білоруських, "Записки Чину Св. Вас. Вел." 1934 р. т. VI, і окремо ст. 1—32.

** Проф. Прѣсняковъ: Образование великорусскаго государства, 1918. Любавский: Образование основной государственной территории великорусской народности, 1929.

чайно, ця велика фінська домішка сильно відбилася як на російській мові, так і на самому народньому житті. Про це проф. С. Платонов пише (ст. 60): “Смешение русских поселенцев с финскими туземцами не прошло бесследно для русских. Они восприняли некоторые физические и духовные черты того племени, с которым роднились на новых местах. Изменился их чисто-славянский тип и характер, получилось как бы новое славянское племя. Это племя, в состав которого вошли славяне разных областей и племен и некоторая примесь финов, называется великорусским племенем”. Ось тому й сама російська мова складається під впливом і своїх східних сусідів, різних фінських племен, чому в ній, особливо в топонімічних назвах та в мові живій, так багато різних фінських слів, * чого не було й нема в мові південній, українській.

Російська мова, як і мова українська та інші слов'янські мови, намітилася ще на слов'янській прабатьківщині, і то не тільки сама, але в двох своїх головних наріччях: північноруське й південноруське. Від племен українських ці російські племена були відгороджені густими величезними дісами, тому обидві ці мови розвивалися незалежно одна від одної, розвивалися кожна своєю дорогою, без якоїсь спільної доби, для якої нема місця в нашій історії.

До цього треба ще раз підкреслити, що південний кочовий степ робив життя на українській землі дуже небезпечним, тому весь час була певна колонізація з півдня на північ, в Залісся, в Суздальське князівство. Українці (як це бачимо те-

* Див. монографію Веске.

пер у Канаді) попереносили на північ свої південні назви міст, напр.: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич і т. ін. Попереносили також і поширили свої старші биліни, князівської доби й т. ін. Звичайно, вся ця українська еміграція на північ винародовилася, та й була вона, певно, не надто великою, хоч сліди її в російській мові полишилися надовго.

Спільної “руської” мови ніколи не було. Говорити про єдність давніх східніх племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, — такої єдності ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства. Так, Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX—X віках увесь слов'янський Схід, цебто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Русі (це була головню Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів на північ, так що московські князі аж до 1613-го року були, як знаємо, тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніяк не свідчить про спільність племінну чи мовну, — український народ і українська мова пов'язана з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами й мовами. Державна єдність для розвитку мови — це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в 1125 році, по смерті великого князя Володимира Мономаха назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і

свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже вдавнину. Русь — це була тільки державна назва, до того можливо й не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти.

Що не було якоїсь спільної мови “руської” чи “праруської”, про це рішуче твердить проф. Ст. Смаль-Стоцькій у своїй вищечитованій праці “Східні слов’яни” 1928 р. ст. 21: “Не було (спільного) центра або колиски східних слов’ян на середньому Дніпрі. Словіни новгородські, радимичі, і в’ятичі, і кривичі та й дреговичі середнього Дніпра ані не бачили, в тій колисці ніколи не лежали, і з неї в свої нові оселі ніколи не розходилися, тільки прямо із свого первісного осідку в прабатьківщині, так би сказати, найкоротшою дорогою направці, посуваючися навкруги балтів, йшли до нового осідку. Так само й бужани, і волиняни, і дуліби, і тиверці не вилігувалися в колисці над Дніпром. Якоїсь єдності й спільності східних слов’ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніш, а не то в цих давніх часах. Східні слов’яни, т. зн. їх частини (племена) стикалися в тих часах однаково і з північними, і західними, і південними слов’янами, т. зн. з поодинокими їх племенами, ніякі спільні інтереси супроти інших груп їх тоді до купи тісніше не в’язали, так що про якийсь окремішній спільний їх розвиток у суперечності до південних і західних слов’ян ані сліду ніде не бачимо”.

В 988 р. вел. кн. Володимир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літера-

турна мова, і кн. Володимир далі ширив по всій своїй державі не тільки православну Віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народніх мов. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові. Літературне, скажемо, віра на півдні вже в X—XI віці вимовлялося віра, а на півночі вера.

Відмінність української мови й раси. Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI-го віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої осцовні риси, відмінні від рис мови російської.* Проф. Є. Тимченко випустив цінну працю: "Історичний словник українського язика", Київ, 1930—1933, т. I (більше не було). Коли б цей словник брав матеріял починаючи з XI-го ст., відразу було б видно, що вже тоді українська мова була самостійна, від російської мови відмінна. Та советська російська влада дозволила друкувати цього словника тільки з матеріалом, з XIV-го віку починаючи.** Але й без цього за останні часи сильно розвинулася наука про людину, антропология, і вона незбито доказала, що українці й росіяни, — це два різні народи; див., напр., працю Проф. Хв. Вовка: Студії з українсь-

* Див. мою працю: "Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків, 1929 р., 494 ст., — тут я докладно вияснив риси старої нашої мови.

** Див. про це в "Prace Filologiczne" 1931 р. т. XV ч. 2 ст. 241 — 264 мою рецензію.

кої етнографії та антрополоії, Прага, 1927 р.

Політика в обороні "Ісконного единства русских наречій". Те, що державна назва Русь перейшла з України також і на північ, а також те, що спочатку, в X—XII віках усі східні племена були в одній державі, та що з 1654 р. українці підпали під московську політичну владу, це поставило російських учених на ложну путь, ніби народи український і російський — це один і той народ, а мова їх спільна, чи власне українська мова — це нареччя мови російської. І ось це почали російські учені боронити в своїх наукових працях, але робили це з чисто політичних поглядів: коли признати українцям окремішність їхньої мови, то, виходить, і народ окремий, а це вже накидає думки і про окремішність державну. Таким чином російська наука стала проковідувати "исконное единство русских наречій", а це довело тільки до наукового баламутства.

Такі "політичні українці" по Першій Світовій Війні появилися й по інших державах слов'янського світу. Серби захопили хорватів, і їх наука стала всіма силами доводити, ніби хорватська мова, це тільки нареччя сербської, що є тільки одна сербохорватська мова. Так само чехи захопили Словакію, і так само їхня наука стала доводити, ніби є одна чехословацька мова. Більше того, росіяни, серби й чехи тихо подали один одному руки й спільно доводили, що нема окремих мов ані української, ані хорватської, ні словацької. Польська наука, так само політично заінтересована в своїх українських підданцях, стала робити те саме, напр. проф. А. Брюкнер. Учений світової слави В. Ягіч у своїх німецьких писаннях в Австрії зве українську мову окремою самостійною мовою, а в росій-

ських писаннях — тільки за наріччя. Покійний наш проф. С. Смаль-Стоцький, що ревно боронив самостійність української мови, живучи в Чехах, не визнавав ані словацької, ані хорватської мови за мови самостійні. *

На такий же політичний основі повстала була 1856-го року й відома теорія російського професора М. Погодина, що ніби поляни — то були великоросіяни, яких татарський погром Київської землі погнав на північ, а в XIII—XIV віках опустілі українські землі зайняли галичани. За цю теорію зав'язався довгий спір, і вкінці багато вчених як українців, так і росіян, глибоко довели, що українці автохтони на своїх землях, і по татарському погрому позоставилися так само вдома, а втекла тільки незначна частина. **

Необгрунтованість теорій російської школи. За останні часи, в кінці XIX-го й на поч. XX-го ст. сильно була поширилася наука т. зв. російської школи, академіка Ф. Фортунатова та його учнів, А. Шахматова, Поржезинського й ін. Ці вчені встановили науку про т. зв. прамови, праформи, пражвуки й т. ін. В історії повстання мов вони вводили загальні чи пра-доби, встановлені не на основі фактів, а виключно на голих домислах. Так, напр., А. Шахматов доводив, ніби була загальна пра-

* Див. його працю: "Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов", Прага, 1927 р., ст. 7, 13, 15 і ін. Цікаво, що "Відозва до українців" 1846 р. Київського Кирило-Методіївського Братства зве словаків і хорватів окремими народами.

**Про теорію Погодина й зв'язаний з нею спір докладно подаю в відповідною літературою в своїй праці: "Українська культура", Прага, 1923 р. ст. 254—261.

руська доба в житті східньослов'янської мови, і тільки десь у ХІІ ст. з неї повстали мови українська, російська й білоруська.

Ця теорія Шахматова про спільну праруську добу була може бистроумна, але малодоказова. Багато вчених прийняли її, й ідуть за нею й тепер. Але генеологічна теорія Шляйхера давно вже впала, і помалу почала падати й теорія про праруську добу Шахматова, як повстала на родословній теорії. Сильніші вчені західні не раз виступали проти теорій Шахматова, напр. А. Брюкнер, В. Ягич і ін., а Міклошич взагалі не визнавав прамов. Сумнівалися в правдивості далекойдучих гіпотез Шахматова й деякі вчені російські, напр. Істрин. Особливо гостро виступив проти теорії Шахматова наш проф. Степан Смаль-Стоцький, пишучи, що вона "фантастична, штучна, скомплікована й до неможливості замотана, нереальна... Праруська мова — це тільки фантазія, яку крайня пора вже раз викорінити в нашій науці... Російська школа (Фортунів, Шахматов, Поржезинський) признає ще взагалі велике поле фантазії, й любить у комбінаціях і теоретичних конструкціях, які, на наш погляд, переступають межі науки й сягають в область поезії". *

Як я вище показав, слов'янські племена з прабатьківщини порозходилися в різні місця, й ніякого праруського народу ніколи не було, а тим самим не було й праруської мови. Українська й російська мови започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині, а вийшовши звідти, розвивалися кожна окремо й самостійно.

* Др. С. Смаль-Стоцький: Розвиток поглядів, 1927, ст. 52, 72, 61. — Олексій Шахматов *1864 р., †1920 р.

Українська мова, а не наріччя. Наукове мовознавство тепер довело власне такий погляд на життя й повстання мов взагалі. Мови розвиваються рівнобіжно одна одній, а не генетично, не одна з одної. Уже Копітар у своїй праці 1836 року показав, що всі слов'янські мови — то сестри одна одній, незалежні одна від одної. Так само й Міклошич справедливо навчав, що всі мови самостійні. Так, сусідні мови завжди мають багато спільного, але все таки кожна мова індивідуальна окрема одиниця.

З бігом часу ніби спільні мови розходяться, мовні різниці стають ясніші. Взагалі, на розвій кожної мови сильно впливає час, історія, її сусіди.

Багато російських учених твердили, ніби українська мова, то тільки наріччя мови російської, а польських — наріччя польської. Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація повстає з племен, племена з родів; так само повстає й мова зо своїх племінних говірок. Зрештою, термін *язык-мова*, *наріччя*, *говірка* — це все умовні терміни, для окреслення яких нема сталого змісту, нема й ясної межі між ними. Російська мова, скажемо, є окрема самостійна мова, але супроти своєї праслов'янської мови, з якої вона розвинулась, вона тільки наріччя. Життя й культура з бігом часу ведуть племена до об'єднання, так само й говори об'єднуються в мови. Свого часу російський проф. Будилович у Варшаві, намагаючись довести, що поляки не мають окремої мови, твердив, що *языком* звемо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не *язык*, а тільки наріччя, мова, жаргон. До цього допроваджує політичне осліплення й суб'єктивне бажання обернути мо-

ви конче в говірки іншої мови!

За новішого часу глибоко вивчаються окремі мовні явища, й творяться т. зв. ізоглоси, ізофони й т. ін., а вони ніколи не пробігають рівнобіжно в одній мові, а перетинаються й перехрещуються по різних мовах. На основі власне цього можна давати зовсім інші поділи слов'янських мов, і це певно незабаром буде зроблене. І взагалі сусідні мови сильно збігаються між собою, і їх відокремити так же трудно, як трудно відокремити окремі кольори в райдузі: колір існує, але неможливо окреслити, де він починається, а де кінчається.

Антропологія ясно й докладно довела, що расово українці, росіяни й поляки — це різні окремі народи. Так само різні в них мови, кожна сама в собі самостійна, а для досліду цього треба брати мову в цілому: в фонетиці, в формах, в складні, словнику, наголосі й т. ін., — тоді тільки впливе перед нами кожна мова, як цілість у самій собі, як мова самостійна. Початок багатьох мовних явищ треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині. Як я вже підкреслював, наші пам'ятки сягають XI-го століття, і в них уже знаходимо багато основних рис української мови. Але треба тут підкреслити, що в мовознавстві ще й сьогодні подибується неправильне тільки російське читання староукраїнських пам'яток, а це веде нас до повної наукової плутанини. Навпаки, коли старі наші пам'ятки читати так, як вони справді читалися на наших землях, тоді перед нами випливає правдива наша фонетика.*

Російські вчені тільки з політичних міркувань

* Див. мою працю: Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці, Варшава, "Елпіс", 1926 р., т. I ст. 9—32.

натягують українську мову до мови російської. А між тим глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, ані ж з росіянином. Та й расово українець ближчий до серба. І цілком можливо, що на прабатьківщині в українців було трохи інше сусідство, ані ж воно тепер. У всякому разі в дунайську нашу добу ми сусідували з сербами, а не росіянами.

А вже коли українські племена закріпилися остаточно на своїх місцях, то в них ніколи жодної тяги на північ не було, — там було гірше життя, та й ліси непроходимі. Про це правдиво пише російський учений Ростовцев: Київська Русь "по своїх попередниках одержала в спадщину всі риси, притаманні для держав, що повстали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, а не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами".* При такому стані нема й мови про якусь там спільну праруську мову: мови українська й російська розвивалися окремо й самостійно, одна від одної незалежно.

Ось таким шляхом повстала українська мова, і серед слов'янських мов завоювала собі окреме становище, як мова самостійна. Науковий світ ев-

* М. Ростовцевъ: Еллинизмъ и иранство на югѣ Россіи, Спб., 1918 р. Див. іще: Проф. Готіе: Очерк по истории материальной культуры Восточной Европы, Ленинград, 1925 р. Б. Д. Греков: Культура Киевской Руси.

ропейський скоріш визнав українську мову за мову самостійну, напр.: чех Палацький 1830 р., Копітар, Шляйхер, Ф. Міклошіч, Шмідт, Гірт, Бодуен-де-Куртене й багато інших. * Російські вчені вперто звали українську мову наріччям російської, але багато з них також здавна пішли за правдою, й визнавали нашу мову мовою самостійною, напр.: П. Лавровський, Даль, Срезневський, Ф. Корш і ін. А року 1905-го й уся Російська Академія Наук своєю Запискою визнала українську мову за мову самостійну. **

Вороги української мови часом твердили, ніби вона — це “видумка австро-польської інтриги” (М. Юзефович). Подібну думку ця Записка Академії Наук зве “плодом неучтва або злобної видумки”.

Література. Подаю тут тільки головніше з літератури історії нашої мови. Проф. Іван Огієнко: Історія української мови, т. I. Вступ до історії української мови, Кам'янець-Подільський, 1919 р., 88 ст. — П. Житецький: Очерк звуковой истории малорусского нарѣчія, Київ, 1876 р., IV + 376 ст. — В. Шимановскій: Очерки по истории русских нарѣчій. Черты южнорусского нарѣчія въ XVI—XVII вв., Варшава, 1893 р. — И. И. Огієнко: Курсъ украинскаго языка, вид. 2, Київ, 1919 р., 325 ст.; вид. 1-е 1918 р. — Проф. С. М. Кульбакинъ: Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии, Харків,

* А. Животко: Чужинці про красу й багатство української мови, “Холмський Православний Народний Календар на 1944 р.,” Холм, ст. 80—82. — Лько Боршак: Європа про українську мову XVII—XVIII ст., “Рідна Мова” 1933 р. ч. 2 і 8.

** Див.: Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, Спб. 1905 р., видання Академія Наук.

1919 р. 104 ст. — І. Свєнціцький: Нариси з історії української мови, Львів, 1920 р., 100 ст. — Проф. П. О. Бузук: Коротка історія української мови. І. Вступ і звучня, Одеса, 1924 р. 60 ст. — Проф. Др. Ол. Колесса: Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р., 43 ст. — А. А. Шахматовъ: Краткій очеркъ історіи малорусскаго (украинскаго) языка, "Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ", Спб., т. II, 1916 р. — Акад. Ол. Шахматовъ — Акад. Аг. Кримський: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р., IV+208 ст. А. А. Шахматовъ: Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русскаго языка, Петр. 1915 р., "Энциклопедія славянскої филології", в. II. — Його ж: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, Варшава, "Р. Ф. В." 1894. — Його ж: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, "Журналъ Мин. Нар. Просв." 1899 року кн. 4 ст. 324—384. — Його ж: Курсъ історіи русскаго языка, ч.ч. I-III. Спб., 1909—1911, літогр. видання, нове видання 1911—1912 р. — Його ж: Введеніє въ курсъ історіи русскаго языка, Спб. 1916 р. — Проф. Петро Бузук: Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія, Київ, 1927 р., 96 ст. — К. Німчинов: Український язык у минулому й тепер, 1925 р., 2 вид. 1926 р. — Проф. Є. Тимченко: Курс історії українського языка, Вступ і фонетика, Київ, 1927 р. 170 ст.; вид. 2-е 1930 р. — Ст. Смаль-Стоцький: Українська мова, її початки, розвиток та: характеристичні прикмети, "Дзвони", Л., 1933 р.—А. А. Шахматовъ: Введеніє въ курсъ історіи рускаго языка. Историческій процессъ образования русскихъ нарѣчій, Петр. 1916 р. — Проф. М. К. Грунський — Доц. П. К. Ковальов: Нариси з історії української мови, Львів, 1941 р., 355 ст. — Проф. Іван Огієнко: Українська літературна мова XVI-го ст. Вступ, фонетика, морфологія, складня. Варшава, 1930 р., т. I—II, 520 +192 ст.

II.

НАШІ НАЗВИ: РУСЬ — УКРАЇНА — МАЛОРОСІЯ.

Найстарша назва українського народу й його першої держави — **Русь**. Так звали ми себе довгі віки, так звали нас сусіди й чужинці. Назва ця не нашого походження, — її принесло нам одне шведське, варязьке плем'я, Русь, що захопило в IX ст. владу над східними слов'янами й заклало тут першу державу. Що Русь це справді були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фіни Швецією звуть Ruotsi. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, напр.: Рюрик, Олег, Ігор і т. ін., може й Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис; удавнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно відрізняє в своїм творі русів від слов'ян.

Але багато вчених не приймають цієї варязької теорії походження слова Русь, виставляючи теорію слов'янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги; прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі стали русами, як їх звуть греки. Уже Густинський Літопис XVII в. твердить, що назва Русь походить "от рѣки, глаголемыя Рось". Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до

варятів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатіїв Літопис під 898 роком рішуче заявляє: “а словѣньскъ языкъ и рускый — одинъ”.*

Варяги скоро в нас зовсім зукраїнізувалися й перестали бути чужинцями. А сама назва Русь спершу зацепилася тільки племені полян, а вже від тих вона поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так, назва “слов’яни” була спочатку назвою тільки одного малого племені, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарами й уся їх держава, навіть слов’янська, була названа Болгарією.

Отож Русь — це перше назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головно на півдні, а на півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас це головно Київська земля (Ключевський I. 126); але наші племінні назви незабаром призабулися, й уся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатіїв Літопис ясно свідчить, що на півночі росяни відділяли себе від Русі: “Ростовці, і суждальці, і переяславці с’їхалися к Володимеру (на Клязьмі) і ріша: Князь наш убьен, синок его мал в Нові Городі, а братья его в Русі” (ст. 404), — тут ясно виділюється Русь від північних країн.

Назва Русь з центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там зацепилася, напр. в Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні.

* Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський в своїй Історії т. I вид. 3, 1913 р.

Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і, на північ (пор. Старая Русса в Новгородщині), де вона спочатку мало защепилася й була чужою. За XIV—XVII віки під словом “руський” часто розуміються українці й білоруси, а в XVI—XVII віках словом білоруси часто звали українців.*

Сусіди й чужинці, напр. греки, араби й інші вже з VIII—IX віків звуть полян або всю центральну Київську землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські звуть себе князями руськими.

На півночі, в Московії назва Русь, Россія защепилася головню за часів Петра I (1672—1725), в чому цареві допомагали виходці з України.

Слово **Україна**, що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя, див. Іпатіїв Літопис ст. 439, 447, 490, 586; так само україною звали пограниччя поляки й росіяни. Коли українська земля, головню Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє, як окреслена назва.

Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерти князя переяславського Володимира Глібовича додає: “Плакашася по нем всі переяславці, ~~бі бо~~ князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наполне, о нем же У к р а ї н а много постона”. В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, може так названо граничну Переяславську землю, але не виключено, що тут це назва й ширша — й землі Київської. Взагалі вдавнину слово “украї-

* Див мою монографію: Розмежування пам'яток українських від білоруських, 1934 р.

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. Напр., росіяни пишуть по своїх наукових працях: Русская история, або: Історія Росії, зовсім відкидаючи, що аж до Петра I їх держава звичайно звалася Московією. В праці М. Грушевського: "Історія України-Руси" слово Руси було безумовно недоречне й зайве, й воно викликало не мале баламутство в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII-го ст. чужинці дуже часто звать нашу землю Україною. Так, напр., французький інженер Боплан, що 17 літ (1630—1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а народ її українським. Так само звать нас в віках XVII—XVIII і різні інші чужинці: посли, подорожні, купці й т. ін. Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно, нова назва не швидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих манах XVII ст. все маємо Україна.

У наших народніх піснях, особливо дуже давніх, а надто з віку XVI—XVII, часто вживається слова Україна, але звичайно як назви Землі Київської чи Землі Козацької. Напр. в Галичині співають:

Ой Морозе, Морозенку,

Ти преславний козаче,

Гей, за тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!
Те саме й по багатьох інших піснях, напр.:
Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Україну далеку.

Але вже з ХІХ-го століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна заціплюється все міцніше й глибше, і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звуть себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламутство (напр. спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманів).

З ХІV-го ст. входить в ужиток нова назва нашого краю, **Мала Русь**, Малоросія. Повстання цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати Малою Руссю, *Mikra Rosia*, цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою. Уже Юрій II († 1340 р.), князь Галицько-волинський, підписувався: "З Божої ласки природжений князь усея Маляя Росії" (Аркас, ст. 89). На грамоті 1335 р. він підписався: *Dux totius Russiae Mynoris*. У грамотах царгородських Патриархів, починаючи з 1347 р., галицько-волинське князівство часто зветься Малою Росією, в протиставлення московським землям. Така термінологія була добре знана греками, бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція.

По 1654 р. Росія часто зве вже нас Малою Росією; трохи пізніше ця назва заціплюється за Гетьманщиною, а польське Правобережжя зветься по-давньому Україною. Звичайно, в цей час уже за-

булося, що слово “Мала” визначає старіша, основна, початкова, як прототип.

Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її звемо українською. Назви Малоросія, малоруський, малорос теперішній українець сприймає як образливі для себе.

Північносхідні слов'яни, як казав я вище, за старих часів часом також звали себе Руссю, але це була для них чужа, не істотна, з півдня занесена назва. Тут скоро повсталала назва **Московія**, народ московський. Місто Моосква вперше згадується в Літопису в 1147 році. І з того часу Москва все розростається, стала сильним князівським уділом, а пізніше й великим князівством. І власне коли розрослася Москва, то вона накинула свою назву всій півночі, всім тим уділам, які попідбивала під свою владу. І вже в XVI—XVII—XVIII віках чужинці: посли, подорожні, купці й ін. завжди звуть цю державу Московія, а її мешканців — московіти, але Подніпров'я вони звуть Руссю або Україною. У південних слов'ян ще з давнього часу закорінилося “москова”, “московець”, у турок “москов” (Пипін, Етногр. III. 306).

І тільки з Петром I помалу змінюється стара назва Московія на стару українську назву Росія, в чому допомагало Петрові його українське оточення. З XVIII ст., з часів цариці Катерини II ця назва Росія, руський, російський, росіянин уже сильно закріпилася й стала вседержавною.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше, в XVI—XVIII віках звали малоросіянами, черкасами (“черкасішки”), а то й білорусами, а з часу Петра I звали згідливо й хохлами, — від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів, носили на ви-

голений голові. По повстанні гетьмана Мазепи 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян кацапами, цебто різниками (від татарсько-арабського *kassab* — м'ясник, різник). Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові "москаль" визначає не тільки московця, але й військового, солдата українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головню через їхніх вояків.

Доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII віці воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельниченка князем сарматським. В XVII ст. не рідка була й назва Роксолянія.

В науковій російській літературі звали Україну ще юго-западний край, або край южно-русскій.

Література. Б. Барвінський: Звідки пішло ім'я Україна, Відень, 1916. Л. Цегельський: Звідки взялися і що значать назви "Русь" і "Україна", Львів, 1907 р. В. Січинський: Назва України, Авґсбург, 1948 р. D. Dorosenko: Die Namen Rus, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung, "Записки Українського Наукового Інституту в Берліні", т. III, 1931 р. Пр. С. Шсдау-хін: Слово "україна" в Пересопницькій Євангелії, див. "Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці Проф. Д-ра Івана Огієнка", Варшава, 1937., ст. 190—205. М. Грушевський: Велика, Мала і Біла Русь, "Україна", 1917 р., Київ — Про наші назви див. ще далі в розділах IV, V, VI, VII і ін.

III.

МОВА НАРОДНЯ І ЛІТЕРАТУРНА.

Перше ніж приступити до оповідання про розвій нашої літературної мови, спинюся докладніше на виясненні, що таке мова народня, а що таке мова літературна.

1. Народня мова, як джерело літературної.

У процесі творення всеукраїнської літературної мови завжди приходимо до найважливішого засадничого питання: які джерела покласти в основу цієї мови, на чім росте кожна літературна мова? На це питання ми віддавна маємо готову відповідь: найміцніша основа й найважливіший ґрунт літературної мови — мова народня, що завжди править для літературної за найперше джерело. Ось це питання, — взаємовідносини між мовою народньою й літературною — я й хочу порушити в цій своїй статті.

Кожна літературна мова органічно виростає з мови живої народньої так само, як юнак виростає з дитини. Початковою основою літературної мови звичайно стає один якийсь народній говір, історично сильніший від усіх інших; звичайно це говір того племені, що об'єднало круг себе політично чи культурно всі інші. Такий панівний говір з бігом часу стає культурніший і більш розвинений від усіх інших; менші говори добровільно туляться до цього панівного, через що говіркові відміни в мові з часом затираються все більше та більше. "Що город постановить, на тім і пригороди стануть" — це була й є наша панівна формула не

тільки реального буденного життя, але й життя духового; на цій же формулі зростає й усі літературні мови світу. Без цього процесу не повставали б нації, як спільнота близьких племен, бо ж у розуміння нації найперше входить добровільна спільність не тільки своїх реальних життєвих інтересів, але й спільність духова, а в тім і мовна; без мовної спільності не може бути нації. Літературна мова й є ця спільна всенациональна мова, цебто мова об'єднаної нації, оруддя найдоцільнішого порозуміння для всіх окремих племен з їх говірковими мовами.

Спочатку жива мова панівного племені більш-менш добре задовольняє потребу духового життя цілої нації; але скоро виявляються й недостачі початкової мови, і їх звичайно направляють запозиченнями з інших говорів або з сусідніх мов, або й творчістю окремих письменників. З культурним зростом нації безпереривно росте й її літературна мова; цей зріст може бути такий сильний, що літературна мова помітно змінюється за кожного покоління, цебто за кожних п'ятдесят літ, і звичайно далеко відходить від своєї живої мови, що на ній зросла вона.

2. Розвиток літературної мови не можна ґрунтувати тільки на мові селянській.

Простий народ завжди сильно відстає культурно від своєї інтелігенції; така сама різниця й поміж мовою народу та його інтелігенції. Жива народня мова ніколи не йде в ногу з мовою літературною, — ця остання все далеко випереджує її. Простий народ, особливо неписьменний чи малописьменний, завжди дуже консервативний у всьому своєму житті, а в тім і в мові; навпаки, інтелі-

генція в своїй більшості все поступова, а її мова широкими кроками невинно прямує вперед. Духові потреби селянства звичайно невеликі, і їх легко задовольняє жива говіркова мова; зовсім не те в духовім житті інтелігенції: її культурні потреби окремих широко розвинених одиниць — учених, поетів, письменників — вимагають глибоко й тонко розвиненої мови. Культурна різниця поміж духовим життям селянства й його інтелігенції завжди є й мірило різниці мови народньої від мови літературної.

Таким чином народня мова, мати мови літературної, завжди сильно відстає від неї в своїм зростанні. Ця відміна найперше повстає з числа слів, потрібних для буденного життя, — словник простонародній окремої одиниці значно менший від словника мови інтелігента; слів абстрактних та фахових він завжди має небагато; певні відміни повстають і в формах; жива мова кохається в багатстві найрізніших форм, тоді як мова літературна, керована консервативною граматикою, все прямує до усталених однакових норм, що доводить до зменшення числа форм. Відміни мови народньої й літературної в складні звичайно малі.

Із усього вище сказаного стає нам ясне взаємовідношення поміж мовою народньою та літературною. У нас часто панує погляд, ніби народня мова — то все для мови літературної, а звідси часом впливає навіть фетишизування селянської мови. Це явне перебільшення, бо “безоглядна орієнтація на селянську мову така ж безперспективно обмежена, як, скажім, орієнтація в будівництві на селянську хату” (“Культура українського слова”, Київ, 1931, 1.4). Селянська мова—коли беремо

мову одиниці — звичайно вбога лексикально, не вироблена форемно, бліда складнево; орієнтуватися тільки на таку мову може хіба той, хто не знає правдивих доріг розвою й життя мови літературної. Селянин завсіди наслідує мову сильнішого, особливо “пана”; і коли цим “паном” є людина чужомовна, мова селянська помітно псується. Не рідкі випадки, коли селяни, — особливо з тих, що трохи понюхали були міської культури, а надто робітники, — говорять зовсім нечистою мовою, говорять простою мішаниною. Орієнтуватися на таку мову — це йти проти засадничих основ своєї мови.

Тільки культура й свідоме ставлення до мови надають їй правдивих щиро національних ознак. Ось на це яскравий приклад. У Шевченка був старший брат Микита; обидва вони вирости в однакових умовах, але не були однакової культури, бо Тарас учився. Тарас не раз писав братові з Петербургу, просячи відповідати йому рідною мовою. Напр. р. 1839-го пише він Микиті: “Та будь ласкав, напиши до мене так, як до тебе пишу, — не по-московському, а по-нашому” (Листування Т. Шевченка, видання Академії Наук, 1929, т. III ст. 4). Микита відписав, а на його незграбну писанину Шевченко так відповів: “Брате Микито, треба б тебе полаять... Я твого письма невторопаю, — чорт-зна по-якому ти його скомпонував: ні по-нашому, ні по-московському, ні се, ні те... А я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським” (ст. 5). Оцей приклад нехай буде осторогою всім тим, що в справах літературної мови хочуть орієнтуватися тільки на мову селянську, що їм селянська мова одиниці чи якоїсь ма-

лої закутини править за найкращу норму літературної мови. Шевченко ще не знав, що не кожний селянин має чисту й добу мову, що багато з них послуговується незграбною мішаниною й ніякого розуміння про чистоту своєї мови звичайно не має. Взагалі ж різниця між мовою народньою й мовою літературною така сама, як між музикою народньою й музикою художньою, хоч ця остання може складатися і з пернів народніх, як то бачимо, скажемо, у Лисенка, Глинки чи в Сметани.

3. Народня мова в своїй цілості — це основа мови літературної.

Але й обмеження вартости народньої мови в розвитку мови літературної не слід непотрібно перебільшувати, як це тепер роблять у Східній Україні чи не за прикладом чеської новограматичної школи, бо це так само допроваджує до шкідливих наслідків. Треба глибоко відрізнити мову окремих одиниць із народу від мови всього народу. Так, мова окремих селян дуже часто маловарта, нечиста, вбога; але цього не можна сказати про народню мову, як цілість: вона завжди багата навіть лексикально, бо чого не має одна одиниця, те знаходимо в другій, чого нема в одній місцевості, те маємо в іншій. Словник цілої народньої мови надзвичайно багатий, — треба тільки його добре знати. Більше того, народня мова, як цілість, це невичерпне джерело цілющих соків для розвитку мови літературної, — треба її тільки знати й уміти використати в цілому; протилежне твердження чеських учених, згуртованих у "Празькому Лінгвістичному Гуртку", вважаю за недоведене і на фактах не вґрунтоване (див. *Spisovna ceština a jazykova kultura*, Прага, 1932).

Українська літературна мова в основі своїй — жива народня мова наддніпрянська, головню киево-полтаво-харківська. На наших очах ця літературна мова велетенськими кроками прямує вперед, всебічно розвиваючись. Давно вона перейшла вже з рамок мови селянської, але не рве з нею близьких стосунків, бо хоче бути не штучною мовою, але мовою живою, художньою мовою свого народу. Вона всі свої найліпші основні соки бере таки з народньої мови, цебто її стосунок до мови народньої, як цілості, найближчий був і буде.

Усього словника народньої мови ми ще не знаємо, бо не маємо його. На жаль, і Академія Наук у Києві, а особливо Наукове Товариство у Львові мало зрозуміли велике значення повного Словника живої української мови, і такого нам ще не дали, хоч потрібних матеріалів зібрано вже немало. Народній словник, як цілість, надзвичайно багатий, і дуже прислужився б розвоєві нашої літературної й фахової мови, бо їхні ж словники ще остаточно в нас не усталені. Народня мова ховає в собі силу найрізніших мовних перлин, часом навіть на означення тонких духових переживань та найрізніших термінів. Так, словник окремої особи з народу або навіть словник окремого села може бути вбогий і може не мати нічого показнішого, але народній словник, як цілість, був і буде найцінніше джерело для мови літературної.

Те саме маємо і з формами. Жива мова, як цілість, надзвичайно багата на найрізніші форми, — архаїчні й нові, рідкі й часті. Літературна мова прямує обмежити число цих форм, встановити окреслені норми їх; багато архаїчних форм уже вийшли з літературної мови (напр.: наколи, сей,

ся, се, шестий, багатий, ся вмивати, батьови; помочи зам. допомогти і т. ін.), але багато подвійних чи навіть потрійних форм ще знані в літературній мові й потрібні, як функціональні (буду читати—читатиму, по-українському — по-українськи — по-українській, на зеленому — на зеленім), часом навіть із різним стилістичним відтінком (з дубу — у цього дуба). Більшість форм ми знаємо, мало знаємо про їхнє поширення, а надто — їхні стилістичні відтінки, так потрібні для мови літературної. Взагалі, діалектологія ще дуже мало вивчена в нас, а те, що подається в наших курсах діалектології, не показує глибшого вивчення.

Словотворення літературної мови наслідує словотворення народне, і в цій ділянці вплив живої мови був і буде дуже корисний; на жаль тільки, літературна мова ще не використала всіх засобів словотворчих, що маємо в живій мові. Напр. живе народне закінчення **-исько** в мові літературній частіш замінюється на **-ище**, бо ніби **-исько** — то полонізм.

Складня — це та ділянка, де різниця поміж мовою літературною (в мові її кращих письменників) та народньою мусить бути наймеша. Складня народньої мови в її цілому, — це правдиве серце мови, це щиронаціональна душа цілої нації; народню складню ми мусимо досліджувати якнайбільше, і все краще й послідовніше з неї переносити до мови літературної. Правда, і в складній живій мові маємо багато форм архаїчних, уживаних тільки в одній місцевості й незнаних у другій, маємо багато подвійних чи потрійних форм; але глибше вивчення цих синтаксичних пар показує, що часто вони різняться левними відтінками, цебто вони функціональні в мові, а в мові літера-

турній можна вживати їх усі, але на своєму відповідному місці. У всякому разі складня — це та ділянка, де вплив народньої мови на літературну найсильніший і найкорисніший.*

4. Народня мова в своїй цілості — це не селянський примітив.

Отож, як бачимо, народня мова в своїй цілості — неоціненний скарб для збагачення мови літературної. Треба тільки вміти доцільно використати цей скарб, — треба вміти відшукати найкращі об'єкти для мовних дослідів, пам'ятаючи, що дуже часто окремі одиниці з народу мають зовсім зіпсуту мову; більше того, — можуть бути цілі села з безбарвною мовою. Усе це дуже добре розуміли старші наші українисти, дуже добре зрозуміла була Академія Наук у Києві, сильно й виразно опираючи розвиток сучасної літературної мови на мові народній.

Але тепер у Києві шириться шкідливий для розвитку нашої літературної мови погляд, ніби всяка орієнтація на мову народню не потрібна, бо мова народня — то тільки "селянський примітив". Так, дуже часто це справді мова закапелкова, але так можна твердити тільки про мову окремих одиниць. У своїй же цілості — як збірність усіх говорів нації — народня мова надзвичайно цінна й розвинена, — вона ховає в собі всю живу історію й живу ще довгу будуччину нашої мови: має багато давніх форм, відомих нам іще з перших на-

* Див. Іван Огієнко: Складня української мови, ч. I, 1935 р., 196 ст., Жовква. — Див. іще мою статтю: Гнучкість української мови, про подвійні форми, "Рідна Мова" 1936 р. ст. 481—488.

ших пам'яток, має й форми нові, пізніш повсталі. Тільки глибоко знаючи живу мову цілої нації, а не окремих її одиниць чи місцевостей, зможемо корисніше творити всеукраїнську літературну мову, як оруддя найдоцільнішого всеукраїнського порозуміння. З такого погляду вплив народньої мови на літературну і потрібний, і корисний, бо без нього літературна мова може стати занадто штучною, від живої занадто далекою. Не хочемо сказати, що літературна мова росте тільки з самих соків народньої, — впливи інших мов та впливи високорозвинених мовно письменників і всього інтелігентного загалу завсіди великі й глибокі; але й ці впливи, навіть у ділянці творення нових слів та нових термінів, корисніші тільки тоді, коли спираються на дух народньої мови. Цебто, — органічний зріст літературної мови міцно зв'язаний зо зростом мови народньої.

5. Вплив говірок на мову літературну.

Тепер ще одне засадниче питання: що саме можна брати з говіркової мови? Розглянувши це питання ближче, бачимо, що з живої мови не панівних говорів насправді беремо небагато. Основою літературної української мови стали говори передовсім центральні (мова Шевченкова) й південні київські, позатим — полтавські та харківські; із цих говорів літературна мова взяла собі й на їх основі витворила все потрібне: словника, морфологію, словотворення, складню; ці форми стали "канонічними" для нашої літературної мови, вона їх пильно оберігає й заздрісно не допускає замість них ніяких інших, а особливо мало знаних, тільки говіркових. Літературна мова неохоче приймає другу форму для того, що вже

має в собі, й що не додає їй чогось нового; скажемо, в літературній мові панує: картопля, берегти, на коні, один, дванадцять, приїхали два брати, Київ — столиця України, щоб, ходила б, просять не палити, приглядатися до життя і т. ін., а тому всі інші говіркові й малознані форми будуть не літературні: грулі, маґдебурка, бульба, сокотити, на кони, оден, дванайцять, приїхало дхох братів, Київ столицею України, щоби, ходила би, просять-ся не палити, приглядатися життю й т. ін. Ось таким чином літературна мова “канонізує” собі окремого словника, морфологію й складню, — а все поза цим стає для неї тільки говірковим, хоч цього говіркового може бути й дуже багато. Щоб дати можливість українському читачеві добре знати, що саме вважати за літературне, а що тільки за говіркове, я випустив окрему працю: “Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних” (як II частина “Рідного Писання”), 1934 р.

Слова й форми літературної мови можуть бути мало знані для тих, хто звик до іншої говірки, а літературної мови не вивчився; на це нема іншої ради, крім однієї: літературної мови треба добре вчитися, щоб знати її; цим і займається передовсім школа: на всьому світі школа навчає тільки самої літературної мови, а не мови говіркової; час уже й українському народові по всіх своїх школах, де б ці школи не знаходилися, все одно навчати тільки спільної всеукраїнської літературної мови, а не мови місцевої. Навчання по школах тільки мови місцевої сильно шкодить розвиткові нації.

Але те, чого органічно бракує літературній мові, вона може взяти з інших говорів. Так, напр., у східних говорах найхарактерніша ознака нашої мо-

ви, зміна **е, о** в закритих складах на **і** часто не-
послідовна, але літературна мова зробила цю змі-
ну послідовною, наблизившись тим до говірок
західніх; з тих таки говорів узяла літературна мо-
ва й **від**, хоч у східніх говорах знає од, — Шев-
ченко, скажемо, ніколи не писав **від**. З тих самих
причин літературна мова взяла від західніх гові-
рок форми з **и** в коренях **-мир-, -пир-, -бир-**, хоч
східні говори знають частіш: **вмірати, запірати,**
перебірати. Як бачимо, літературна мова сприй-
має від усіх своїх говорів потроху те, що в них
найцінніше, або що може збагатити її лексикаль-
но чи функціонально.

6. Вплив літературної мови на народню.

Наприкінці останнє питання, — а що народня
мова бере з літературної? Який її стосунок до мо-
ви літературної? У всіх культурних народів літе-
ратурна мова завжди сильно впливає на мову на-
родню, передовсім на мову її освічених одиниць,
підносячи її культуру. У всіх культурних народів
школа, Церква, радіо, кіно, театри, державні уря-
ди, вся преса, вся інтелігенція — усі послуговують-
ся тільки мовою літературною, щобто: селянин
навчається її в школі, читає її в Біблії, в усій пре-
сі, чує її від свого Священника, чує її по всіх уря-
дах і від усіх освічених людей, а все це доводить
до того, що й селянство потроху збагачує куль-
туру своєї мови й починає говорити мовою куль-
турнішою, а відміни між мовою говірковою й лі-
тературною помітно затираються. Це поєднання
мови літературної з народньою звичайно допро-
ваджує до створення літературної мови високого
рівня. Одиниці з народу, перейшовши добру мов-
ну школу, звичайно мають високорозвинену й

щиронаціональну мову, бо їх літературна мова виросла на живій народній основі.

Вплив літературної мови на народню завжди потрібний і корисний. Ми, будши народом недержавним, мусимо шукати й використовувати всі можливі стежки впливу мови літературної на народню, бо цей вплив сильно провадить до зросту культури нації. Не треба тільки забувати однієї засадничої справи: говорім і пишім до народу простою й ясною літературною мовою, такою мовою, щоб народ справді все розумів і щиро полюбив нашу книжку й нашу пресу; тільки при таких умовах буде забезпечений реальний і глибокий вплив мови літературної на мову народню.*

Кінцеві висновки мої такі. Народня мова одиниць, а то й осель часто маловарта для мови літературної; але народня мова в її цілості — це джерело найліпших родючих соків літературної мови. Мова літературна й мова людова — це дві не близькі собі мови, але різницю між ними мусимо свідомо зменшувати, завжди пишучи ясно й просто. Треба завжди пам'ятати, що хто знає тільки місцеву говіркову мову, той не може сказати, що тим самим знає й мову літературну. Добре знання літературної мови набувається повсякчасним її вивченням та глибоким знанням мови народньої. Літературну мову треба всіма стежками ширити поміж широкі маси, бо з обопільних впливів мови літературної й народньої скоріш зростатиме щиро національна культура української мови, як мови цілої нашої нації.

* Див. мою працю: Як писати для широких мас, "Рідна Мова" 1934 р., і окремо.

**ЧАСТИНА ДРУГА:
РОЗВИИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.**

IV.

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. КНЯЖА ДОБА IX — XIV ВІКІВ.

Християнську Віру ми прийняли від найкультурнішого на свій час народу всього світу, — від греків, що тоді вже мали велику підготову й належну вправу на охрещення слов'янських народів, мали на те й свою вироблену вікову систему. Незабутні брати Костянтин та Методій, родом солуняни, все життя своє присвятили на просвіту слов'янських народів, і переклали для цього потрібні богослужбові книжки, а також Книжки Святого Письма на добре знану їм слов'янську мову, — мову македонську, солунську, що була говіркою мови болгарської. * Серед слов'янських народів болгари були тоді чи не найкультурнішими, і в віці X-му, в часі своєї золоті доби за царя Симеона (893—927) мали вже показну літературу своєю мовою, мали все, потрібне для Богослужб.

Запровадження Християнства неможливе без відповідних Богослужб, а Богослужби неможливі без належних книжок. Року 988-го, коли князь Володимир охрестив був киян, зараз же стали потрібні й церковні книжки. Чи ці книжки були тоді в нас? Християнство в Україні відоме ще з початком IX-го віку. "Життя Костянтина" найвиразніше свідчить, що року 860-го він, будучи в Хер-

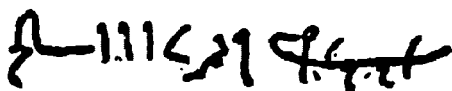
* Див. мою двотомову працю: Костянтин і Методій, I—II, Варшава, 1927—1928, а також мою монографію: Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян, Жовква, 1937.

сонесі, знайшов там Євангелію й Псалтиря, “руськими письмени писані”, тому треба припускати, що частина потрібних книжок у нас безумовно була ще десь за сотню літ до офіційного хрещення. А решту книжок ми взяли від Болгарії, де їх на той час було подостатку.

Свідчення “Життя Костянтина”, що він десь року 860 чи 861-го, бувши в Херсоні, “обрѣте ту Євангеліє и Псалтырь, руськыми письмены писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ”, це свідчення надзвичайно важливе. Я приймаю його так, як воно подає, от же виходить, що вже року 860-го були в нас свої переклади, а значить, було й своє письмо. Слово “руський” приймаю тут за полянський, український. Це не було письмо варязьке, бо варяги тоді не були християнами, й переклади їм не були потрібні. Не було це письмо й готське, бо готи були аріяни, з якими Костянтин не захотів би входити в зносини. Вищенаведене свідоцтво каже, що Костянтин розмовився з русом, а цього не було б, коли б це був гот чи варяг. Далі свідчиться, що Костянтин “въскорѣ нача чести и съказати”, знову таки цього не було б, коли б це була мова готська, мова йому не знана.

Але Костянтин не міг зразу читати цього руського перекладу, значить він був писаний не грецьким письмом (готи вживали грецького письма), і треба було вчитися його. Яке це було письмо, не знаємо; деякі вчені твердять, ніби стародавнє наше письмо було глаголицьке, але це тільки теорія. Цінне свідоцтво “Життя Костянтина” переконливо твердить, що в IX віці на українських землях письмо було, але про нього нам нічого не відомо, крім того, що грек не вмів

його читати. Арабський письменник Ібн-ель-Недим розповідає в творі 987 р., що руси мають свої письмена, які вирізують на дереві. Цей араб подає й малюнка руського письма, але, на жаль, його ніхто ще не дослідив і не прочитав.*

“Руське” письмо, подане в творі 987-го року арабського письменника Ібн-ель-Недима.

Треба думати, що князь Володимир справу охрещення свого народу перше належно підготував, а вже по тому став його виконувати. Цебто, ще перед 988-м роком** у Києві були й потрібне Духовенство, й потрібні книжки, показним числом одне й друге — свої. Крім цього, було привезено й Духовенство болгарське.

Історія свідчить, що в Києві, ще до офіційного охрещення, були вже церкви. В договорі князя Ігоря з греками 944 (945) р. вже згадана в Києві “соборна церква св. Іллі” над Ручаєм, край Хрещатика. А коли церква “соборная”, то були вже й інші церкви. Церква не може існувати без богослужбових книжок, а тому сама логіка справи вимагає прийняти, що книжки безумовно були в Україні вже в IX-му віці, і на той час припадає #

* Див. мою монографію: Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян, 1938 р. ст. 54—68.

**Наука довела, що це був не 988-ий рік, а 990-ий, див. мою працю: Українська Церква, т. I ст. 82, 1942 р.

повстання української літературної мови.*

Болгарія з другої половини IX-го ст. була найкультурнішою посеред усіх слов'янських народів, і Україна була з нею в тісних зносинах з давнього часу, як показує це академік Н. С. Державин у своїй цінній тритомовій праці: "История Болгарии", 1945 р.** Уже в дружині князя Святослава Ігоревича (942—972), як свідчать візантійські джерела, були й болгари, і вони, разом з своїми купцями, які ще до них часто бували в Україні, завозили до нас свої богослужбові книжки. Згадаймо ще, що вдавнину наші Галицькі землі сусідували з болгарськими. Ось тому нема нічого дивного, що передові українці, особливо князи, були знайомі з буйно розвиненою болгарською літературою "по крайней мере за сто лет до официально принятия Владимиром Христианства".***

Отож, частина священиків, сильно потрібних нам при офіційному хрещенні 988 року, була взята з Болгарії, хоч греки може б того й не хотіли. Беручи православну віру з Візантії, Україна ані трохи не підпадала політичним візантійським впливам, і тісно в'язалася з Болгарією, а це давало повну змогу болгарським книжкам сунути в Укра-

* Див. мою працю: "Руські переклади в Херсонесі в 860 р. (див. "Ювілейний Збірник на пошану академіка Д. Багалія", 1927 р. Див. іще мою працю: "Слов'янське письмо перед Костянтином" (Ювілейний Збірник на пошану М. С. Грушевського", Київ, 1928 р. ст. 156 — 169.

**Див. іще М. Н. Тихомиров: Исторические связи русского народа с южными славянами, див. "Славянский Сборник", Москва, 1947.

***Н. С. Державин: История Болгарии, 1945 р. т. I ст. 231.

їну. І дійсно, наші найперші писані пам'ятки часто свідчать про своє болгарське походження, і на нашій землі збереглося не мало болгарських давніх пам'яток. Ось при таких тісних зносинах з болгарями в Україну й занесені були так нам необхідні болгарські богослужбові й небогослужбові книжки, а з ними прийшла до нас і болгарська літературна мова, що ставала й літературною мовою українською.

У всіх давніх народів, у тому числі й у нас, аж до середини XVI-го віку панувала непохитна ідея, що мова церковна водночас є й мова літературна даного народу. Для давнього часу обидві ці потреби, церковна й літературна, майже покривалися, бо літературна мало виходила поза рамки церковні. Ось тому на той час в Європі літературною мовою скрізь була мова латинська, а в слов'ян нею стала мова церковно-слов'янська, в основі своїй болгарська. Греція, ширячи Християнство, нікому своєї грецької мови не накидала, але несла його звичайно рідною мовою хрещеного народу, чим вона й відрізнялася від Риму, що по своїх Церквах скрізь запроваджував мову латинську.

Отож, мовою нашої Церкви, а разом із тим мовою й нашої початкової літератури, стала мова "слов'янська". Що ж це була за мова? Як я вже говорив, частина потрібних для Богослужб книжок у нас була своя, але більшість їх певне була взята з Болгарії. Цебто, треба припускати, що нашою першою літературною мовою стала мова болгарська, чи "словенська", як тоді вона звалася. Але це не була зовсім чужа нам мова, нашому народові не зрозуміла, — вже Початковий наш Літопис сильно підкреслює, що "словенск язык і руський — один", а це сильне свідощтво, що на-

ша початкова церковна й літературна мова була в нас мовою зрозумілою.

Св. Климент (†916), Єпископ Охридський, учень Костянтина й Методія, чи не впорядчик кирилівського письма (кирилиці). Образ 1784 р.

Частина перекладів, що була в нас у Х-му столітті, напевне перекладена була нашою стародавньою мовою, що звалася тоді мовою руською. Костянтин і Методій реально знали кілька слов'янських народів, а тому в своїх перекладах пильнували перекладати так, щоб вони були зрозумілі для всього слов'янського світу. Слов'яни, а в тому числі й ми, довгий час жили по Дунаєві,* були в близьких стосунках між собою, а це й робило слов'янську мову загально знаною, літера-

* У нас ще й досі в народніх піснях слово "дунай" визначає річку взагалі, а то й просто воду. Те саме, напр., й у "Слові о полку Ігореві" 1187 р.

турною всеслов'янською. Ось тому й св. солунські брати, Костянтин та Методій, перекладаючи, безумовно мали заміри всеслов'янські, бо в IX-му віці слов'янські народи ще легко розуміли один одного, хоч невеликі мовні різниці між ними й були.

Отже, наша початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була в нас мовою зовсім чужою, — її добре розуміли. Крім цього, вдавнину була така звичка, що кожен списувач, переписуючи книжку, пильнував зробити її зрозумілішою, а тому самовільно змінював і чужі форми, і чужі слова на свої, цебто українізував їх, а це ще більше робило "слов'янську" мову своєю й зрозумілою. А найголовніше, читалися ці книжки по-своєму, цебто за своєю живою вимовою, напр. написане *исцѣли*, *трѣтъ* і т. ін. читалися: ісціли, торг, а така своя вимова робила церковну мову живою й зрозумілою. Що це було так, свідчить про це й сучасний стан наших говірок, по яких ще й досі позосталося таки багато стародавніх "слов'янських" слів, напр.: метати, потяти, пудити, терем, туга, яко, ректи, й т. ін., а також і форм, напр. у піснях: Виорем нивку чорними орли, Вкрилося поле сизими орли, Прийшли панські слуги й т. ін.; пор. іще: абих, читалам, ходивесь, древо, враг і інші. *

Ось через усе це нашу стародавню церковну й літературну мову не можна звати тільки мовою чужою болгарською, як це в нас звичайно роблять, — їх треба звати мовою староукраїнською, під впливом якої росла й наша нова лі-

* Див. мою працю: "Слово про Ігорів похід" 1949 р. ст. 63—68.

тературна мова.

І зовсім правдиво пише проф. Ст. Смаль-Стоцький про цю нашу стародавню церковно-слов'янську мову: "Церковна мова з українською вимовою на Україні в своїй поукраїнщеній формі уважалася своєю немов рідною мовою, бо мовою рідної української Церкви. Її навіть називали руською, щоби українською мовою. Тому мала вона й великий вплив на склад і розвиток живої української літературної мови в її початках". *

До нашого часу дійшло немало писаних пам'яток ще з XI-го віку, напр. такі, як Святославові Збірники 1073 і 1076 р.р., Слова Григорія Богослова і т. ін., і всі вони показують, що наша українська мова вже мала свої власні питоменні ознаки, як окрема мова серед інших слов'янських мов. Тільки тих питоменностей не було ще багато, — було чимало спільного з іншими слов'янськими мовами, чому тоді "слов'янська" мова легко ширилася, як мова всеслов'янська, бо справді була соборним культурним чинником для всіх слов'ян.**

І в XI-му ж столітті в нас були вже видатні письменники, що плекали свою літературну мову, напр.: славний митрополит Іларіон (1051—1054), Лука Жидята (1035—1059), Феодосій Печерський († 1074 р.), Нестор Літописець (1057—1116), що написав т. зв. Початковий Літопис (до 1111 року), й т. ін. Ось зразок нашої літературної мови XI-го століття з літописного запису преп. Нестора: Апостол Андрей "поїде по Дніпру горі, і по при-

* "Україна", Київ, 1928 р. кн. 4 ст. 7.

** Див. І. Огієнко: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р., ст. 98—188: Огляд українських пам'яток XI-го віку.

клячаю Божію приде і ста под горами на березі. І заутра встав, рече к сущим с ним учеником: “Видите гори сия? Яко на сих горах восієть благодать Божія, і мають і город велик бити, і Церкви многи і мають Бог воздвигнути”. І вшед на гори сия, і благослови я, і постави крест, і помолився Богу, і слізе с гори сея, ідеже послі же бисть Киев, і поїде по Дніпру горі”. Як бачимо, мова нам зовсім зрозуміла, — це наша староукраїнська мова, на той час літературна.

Треба думати, що вже з того найдавнішого часу була й окрема розвинена народня українська мова. Церква наша вже в XI-м віці бореться з народніми піснями, а це вказівка, що вони були, а коли були, то не церковною ж мовою. Знаємо, що ці пісні співалися й на княжому дворі; сам князь Володимир говорив: “Руси веселіє пити”, а пиття нерозлучне з піснями.

Князь Володимир Великий політично об’єднав увесь Схід, а тому культуру південної Русі, цебто Київської Землі, він ширив на всі свої підбиті народи. Християнство перше прийняв Київ, і вже він поніс Віру Христову й на північ. Письменність появилась так само найперше в Землі Київській, і звідси помалу сунула й на північ. Церковна Ієрархія осіла вперше в Переяславі недалеко Києва, а незабаром — у самому Києві, і ця Ієрархія напочатку була одна на увесь Схід, а Митрополит наш офіційно звався: “Митрополит Київський і всея Русі”.

Отож, через політичну спільноту Сходу в XI-му віці витворювалася для нього до певної міри й спільнота культурна: одна Віра, одне письмо, одна література, одна церковна й літературна мова. Але зараз по смерті князя Володимира († 1015)

ТЫЦРСТВННТКО
 Н·ДАБЖДЕТЬКО
 ЛМТБОМ. ТАКА
 НАНБСННАЗЕ
 МАН ХЛѢБНА
 ШЬНАЩЬНЪІ
 Н·ДАЖДЬНАМЪ
 ДНЬСЬ НОСТА
 ВНАМЪ ДЛЪ
 ГЪІНАША· ЯКО
 НМЪІОСТАВЛН
 КМЪ ДЛЪЖЪ
 ННКОМЪНАШН
 МЪ ННЄВЪБЄ
 ДННАСЪВЪНА
 ПАСТЬ НЪНЗБА
 ВННЪІОТЪНЄ
 ПРНМЗНН М

“Отче наш” з
 Кнївської Остроми-
 рової Євангелії 1056
 р.: “...ть царствие
 твое. да будетъ во-
 ля твоя, яка на не-
 беси и на земли.
 Хлѣбъ нашъ на-
 сущный даждь
 намъ дньсь, и ос-
 тави намъ длъгы
 наша, яко и мы
 оставляемъ длъжъ-
 никомъ нашимъ, и
 не введи насъ въ
 напасть, нъ избави
 ны отъ неприязи.
 Я...” Зразок укра-
 їнського кнївсько-
 го письма XI-го ві-
 ку.

ця спільнота розлізлася, й північ і південь на Сході пішли своїми різними дорогами не тільки політично, але й культурно. Наукові поміри черепів з XI-го віку вказують найвиразніше, що вже тоді південь і північ етнографічно були різними, а ця різниця мала вироблятися довгі віки.

Ось через усе це не маємо наукових підстав твердити, ніби слов'янський Схід за X—XIII віки етнологічно був один. Так не було, і вже того часу існували українці, москвини й білоруси, як окремі народи, а їхні мови — як окремі мови. Очевидно, не була ця окремішність велика, якою вона стала трохи пізніш, але три мови Сходу мали виразні свої притаманні ознаки вже в віці XI-му, і тому я розповідаю тут суцільну історію української мови, як мови народу, зовсім окремого на Сході, народу Русь, якого добре знають сусіди, греки, араби, німці й інші вже в IX—X віках, як народ півдня на Сході.

Від часу заведення в нас Християнства, цебто з X-го віку, разом з першими болгарськими книжками прийшов до нас і болгарський правопис. Він сильно в нас зацепився, і безконкурентно панував аж до кінця XVIII-го ст., а де в чому тримається ще й досі. Правопис цей не в усьому відповідав потребам нашої мови, й де в чому затемнював живу вимову, напр. буквами *е, и, ѣ, г, с, і ін.*, або такими чужими нам формами, як прикметники на *-аго* й *ін*. На кінці XIV-го віку в Болгарії відбулася нова правописна реформа, яку зробив там Тирновський Патріарх Євфимій; реформа ця незабаром докотилася й до нас, вже з початком XV-го віку в нас запанував цей новий Євфиміївський правопис, що продержався аж до появи граматики Мелетія Смотрицького 1619-го

року. *

Неспокійний Степ на нашому півдні й південно-му сході ввесь час непокоїв українську людність. Року 1055-го появилися тут уперше половці, й небагом розпочали безустанно шарпати Українську Землю. Через це в нас завжди був певний еміграційний рух на захід, на Волинь та в Підкарпаття, бо там було спокійніше від Степу. Ці рухи все відбивалися й на нашій мові, бо витворювалося соборне розуміння її й згладжувалися гострі різниці. Був також рух і на північ, у Залісся, але там наша людність попадала в зовсім інші чужі мовні й звичаєві обставини й винародовлювалася.

Степові кочовики змушували українську людність кидати південь. Українська колонізація ще на початку XI-го віку йшла далеко на південь та на південний схід, аж до Озівського моря, де знаходилось наше Тматороканське князівство, але року 1094-го його вже захопили половці. Таким чином страчені були великі південні простори, й границя Української Землі перенеслася аж під Переяслав. Людність подавалася на всі боки. Звичайно, всі ці колонізаційні рухи відбивалися й на нашій мові, згладжуючі її гострі говіркові різниці.

В XII-му столітті українська літературна мова вже сильно зросла й помітно виділилася посеред інших слов'янських мов. Появляються вже й цікаві пам'ятки, писані доброю літературною мовою, часто трохи відмінною від мови церковної, напр. "Поучення дітям" князя Володимира Мономаха

* Докладніше див. про це І. Огієнко: Фонетика церковно-слов'янської мови, Варшава, 1927 р., ст. 11—21. Один із учнів Патріярха Євфимія, Григорій Болгарин чи Цамвлак († 1473) був деякий час Київським Митрополитом.

(1053—1125), або “Хождение ігумена Даниїла” (десь 1093—1113 р.р.), обидва переповнені живою мовою. Пишуть видатні наші письменники, такі, як Клим Смолятич (1147—1154), Кирило Турівський (1130—1182) й ін., написаний був і Київський Літопис (1111—1201 роки). Клим Смолятич у своєму Посланні твердить, що в Києві є турт учених людей, “ім же єсмь самовидець”.

До нашого часу випадком тільки залишилося славне “Слово о полку Ігореві” невідомого автора, написане 1187-го року. Це чисто світський твір, складений тодішньою українською літературною мовою, в якій повно живих народніх ознак.* Ось приклад мови з цієї пам’ятки: “На Немізї снопи стелють головами, на тоці живот кладуть, віють душу от тіла. Немізї кроваві брезі не бологом бяхуть посіяни, — посіяни костями руських синов”. Або ще приклад з Плачу Ярославни: “Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолі, аркучи: О Дніпре-Словутицю, — ти пробил еси каменния гори сквозі Землю Половецькую, ти леліял еси на собі Святославові насади до полку Кобякова: возлелій, Господине, мою ладу ко мні, абих не слала к нему слез на море рано”. Як бачимо, зовсім зрозуміла нам мова, мова староукраїнська.

В XIII-му віці українська літературна мова ще більш покріпилася, як показує така пам’ятка, як Моленіє Даниїла Заточника з половини XIII-го віку, в якому багато живого від народньої мови; зріст мови бачимо і з творів письменника Серапіона (†1275 р.). Найцініша пам’ятка цього часу

* Див. мою працю: Слово про Ігорів похід, 1949 р., Вінніпег, 200 ст.

— Галицько Волинський Літопис (в Іпатієвому спискові роки 1201 — 1292), уже переповнений і живими словами, і живими формами.

Але спокійний розвій української літературної мови був незабаром припинений тією страшною руїною, яку принесли в Україну татари, що вперше появились були 1223-го року й побили наших князів на р. Калці. На якийсь час вони були пропали, але року 1237-го знову появились, і року 1240-го взяли й зруйнували Київ. Татари ураганом пройшли всією Україною, палячи й руйнуючи на своєму шляху все, що було можна. Українські князі всі були пересварені між собою, й тому не змогли протиставитися татарам. Україна сильно впала на силах, сильно впала й культурно.

Український народ розбігався по спокійніших країнах, а то й по лісах, а це вело до помішання українських говірок, що тоді вже намітилися. Встаровину великої мовної різниці поміж українськими племенами ще не було, але все ж таки говори наші давно вже позначилися. Ось тому наша тодішня староукраїнська літературна мова була мовою соборною для всіх наших племен. За час же татарської неволі українські племена були в безпереривному рухові, а це провадило до стирання різких мовних їхніх ознак, і до поширення головних мовних ознак по всій Українській Землі.

Від татарського погрому людність в Україні спочатку втікала на захід та на північ, де було спокійніше. Але не треба думати, ніби того часу Україна зовсім оголилася, бо цього не було: минав перший переляк, і людність верталася на свої місця. Скажемо, великого відпливу людности на північ не могло бути, бо там так само панували тата-

ри.

Татарський погром попав на більшість наших стародавніх пам'яток, а тому ми маємо їх так мало, і взагалі сильно припинив нам розвій нашої культури, а з тим припинив і спокійний розвій нашої літературної мови. А все таки мова ця росла й розвивалася, й за княжої доби X—XIII віків уже добре усталилася й набрала собі певних форм,

Земля наша за X—XIII віки знаходилася в жвавих зносинах не тільки зі своїми сусідами, але взагалі з народами Сходу й Заходу, бо "Руська Земля", цебто Україна, як твердив митрополит Іларіон ще в половині XI-го віку, "відома й сlishима єсть всіми коньци земли". Захід і Схід добре знали Україну, вели з нею торговельні й дипломатичні зносини. Українські княжі родини були в тісних зносинах з владущими родинами Європи. Взагалі наші зносини з Європою були тоді жвавими, а це привело до того, що до нашої мови з найдавнішого часу входили чужомовні елементи, особливо східні, головню в словах.

Наші стосунки з греками відомі з найдавнішого часу, а особливо вже з часу офіційного прийняття Християнства в 988 р. грецькі впливи на нашу мову сильно зросли. До нашої мови увійшла в досить великому числі грецька християнська термінологія, грецькі імена й дуже багато слів з словника культури. Грецький вплив на українське духовне життя взагалі був дуже сильний, у нас рано по школах навчалися грецької мови, й знання цієї мови, особливо серед осіб духовних, цебто головних творців нашої культури й літературної мови, було досить звичайне.

Заслужовує на увагу цікава риса в наших грецьких запозиченнях. Глибший дослід показує, що

ми переймали слова тільки для тих розумінь, яких до того в себе не мали, напр.: Ангол, Літургія, амвон і т. ін. Але значна більшість християнських розумінь увійшли до наших старих виразів, змінивши тільки їхній зміст на християнський, напр.: Бог, треба, жертва, молитва, храм, піст, віра й т. ін.

Грецький вплив сильно позначився ще й тим, що він приніс нам вироблену систему переймання чужих слів взагалі. З найдавнішого часу, як показують наші пам'ятки, ми не мали звички вимовляти чужі слова з г та з ль, але вимовляли їх по-своєму (щобто й по-грецькому): Платон, Іларіон, Лонгин, грек, Іспанія, Ірина (а не Плятон, Іляріон, Льонгін, грек, Еспанія, Ірена) й т. ін. Це так звана грецька система вимови чужих слів, і власне вона сильно защепилася в нашій мові за княжих часів, і позостається в народі ланівною аж до часу теперішнього. Ця ж наша система була занесена з Києва й на північ, до князівств Новгородського, Суздальського, Московського й ін., і позостається там також аж до наших часів.

Сильні були на нашу мову й східні впливи, особливо тих кочових народів, що займали наші південні степи, напр. печенігів, половців. А вже мова татарська позоставила на нашій мові великий вплив, і то в різних ділянках її, надавши нам слів, що живі в нас ще й тепер. Татарський вплив на нашу мову не спинявся аж до кінця XVIII-го віку, бо вкінці татари міцно засіли на Криму й сусідували з нами.

Знання мов, і східних, і західних не було рідкістю вдавнину. Літопис твердить, що батько Мономахів, Всеволод Ярославович (1078—1093), “дома сідя, ізуміяше п'ять язык”. Про хлопця, що дав знати про облогу Києва за Святослава, Літопис

додає, що він “бі умія печеніжський”. А вже татарську мову багато знали в нас, а це приносило й татарські мовні впливи.

Про чужі впливи на українську літературну мову вже XII-го віку добре свідчить нам, напр., “Слово о полку Ігореві” 1187-го року. Так, у мові “Слова” знаходимо багато слів східних, напр.: тюрксько-монгольські: бовван, кощей, оретома, харалужний, хоругов, япончиця; перське: тул, арабське: чага, хозарське: каган. Багато слів прийшло від греків: кметь, кровать, оксамит, паполома, пардус, терем, шерешери; латинське: коромола; німецьке: стрикус; скандинавське: стяг; угорське: сабля. Цікаво, що жодних польських мовних впливів у “Слові” ще нема, — видно, культурно Україна стояла тоді дуже високо; але згадуються “сулиці ляцьки”.*

За княжої доби розпочалася в нас, за грецьким впливом, уже й діяльність канцелярій, головню митрополичих, єпископських та княжих. З цих канцелярій виходили різні писані акти, що звалися грамотами, головню в справах надання земель монастирям, єпископіям і т. ін. Грамоти ці писані тодішньою літературною мовою, але до них пробивається сильна жива течія з мови народньої. І з бігом часу літературна мова стала найбільше творитися власне по різних наших канцеляріях. На жаль тільки, з давніх грамот до нашого часу збереглося дуже мало.**

Взагалі ж, за XII—XIII віки мова жива народня

* Див. мою працю: “Слово про Ігорів похід”, 1949 р., ст. 66.

** Див. працю В. Розова: Українські грамоти, Київ, 1928 р.

й мова церковна та літературна вже помітно розходяться: церковна й літературна мова тримаються старовини, а жива мова пристосовується до всіх широких вимог біжучого життя. На полях наших давніх рукописів появляються т. зв. глоси, цебто пояснення живою чи "простою" мовою незрозумілих давніх слів, а це вже вказує на глибше розірвання мов літературної й народньої. Уже Початковий Літопис скаржиться, що наші предки любили співати "бісовьскія пісні", а вони напевне були живою мовою.

Національною назвою нашою за цієї доби було русин або русич (так у "Слові о полку Ігореві" 1187 р.). Уся держава звалася Русь, хоч спочатку це була назва тільки полян. У XII ст. появляється й назва Україна, але тільки як пограниччя. В першій половині XIV-го ст. Галицько-Волинське Князівство зветься ще й Мала Русь. Про все це див. вище розділ II.

V.

ЛИТОВСЬКА ДОБА XIV—XVI ВІКІВ.

Татарський наїзд на Україну 1240 року смертельно її вдарив, а обезсилені постійними взаємними кормолами українські князі вже й не могли встати по цьому погромі, й піддалися татарам. Але на Заході за цього часу повстає нова сила, Литва, і помалу суне на Схід, на українські землі. Литовці жили по південно-східньому побережжі Балтицького моря, та в басейнах річок Німана й Західньої Двини. В віках XI—XII вони розпадалися на шість окремих племен, якими керували їхні князьки. Жили литовці тихо, й на сусідів нападали мало.

Але з початку XIII-го ст. на литовців сильно натиснули на заході й на півночі т. зв. німецькі лицарі, меченосці та тевтонці, й незабаром захопили летголу та прусів. Ця небезпека вплинула зовсім інакше, як татарщина на українців: литовці скоро об'єдналися під проводом свого князя Мендовга (†1263 р.), збирача Литовської Землі, що в половині XIII в. не тільки об'єднав литовців, але захопив і більшу частину земель білоруських, і навіть свою столицю переніс до Новгородка. Білоруські племена не виявляли більшої опорної сили, і вже литовський князь Гедимин (1316—1341) легко захопив усю Білорусь, а столицю заснував собі року 1320-го над річкою Вілією, — це була Вильна чи Вильня. По цьому Гедимин легко захопив і українські землі, Берестейщину та Волинь (1320 р.), а його син Ольгерд (1341—1377) забрав і решту українських земель: Чернігівщину, Київ-

щину та Поділля. Року 1363-го Ольгерд розбив татар над Синіми Водами, й став паном всієї України й Білорусії, хоч етнографічних литовських земель була тільки десята частина. Але в Західній Україні ще трималося Галицьке Князівство, як незалежне, тільки не могло вже воно саме втриматися надовго. Горде галицьке боярство було сильно занархізоване, і 14-го квітня 1340-го року отруїло свого князя Юрія II, що хотів бути незалежним від них; це був тяжкий руїнистий удар, і обезголовлену Галичину того ж року захопила Польща. І з того часу припинилося самостійне існування України. Белзська Земля й Холмищина також позосталися за Польщею. Та року 1386-го литовський князь Ягайло побрався з польською королевою Ядвигою, й тому поєдналися Литва й Польща з Галичиною та північноукраїнськими землями, але Волинь і Київщина ще не злежали від Польщі, а тільки від Литви.

І ось з того часу, з XIV-го століття розвій української літературної мови пішов зовсім іншою дорогою. До цього часу всі східнослов'янські племена були міцно пов'язані спільністю Віри (одна Київська Митрополія), культури й літературної мови, тепер же, коли Україною заволоділа Литва, то вона, Україна, зовсім одірвалася від північних племен, і далі творила свою культуру, а в тому й літературну мову, в зовсім інших обставинах і самостійно, з помітно більшим західнім впливом.

На початку Литва нашої культури й мови не рушила, й це стало основою її політичних стосунків до України. Більше того, Україна своєю старою культурою значно перевищувала Литву, а тому почала помітно впливати на неї. Значно пере-

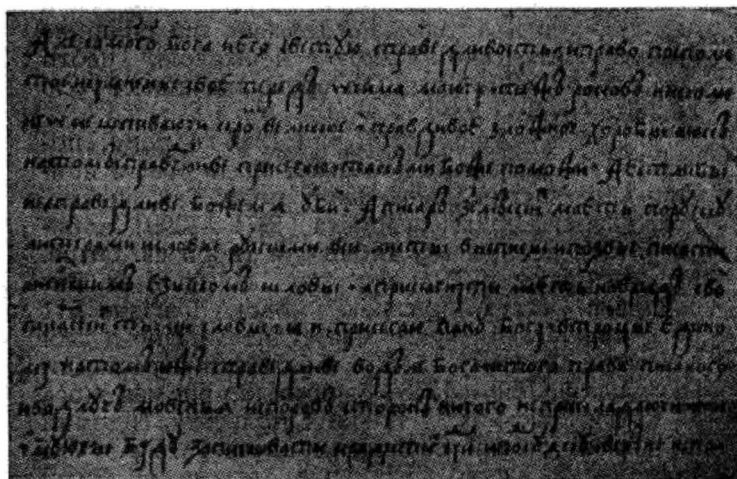
вищувала Україна своєю культурою й Білу Русь, яка також ще з часу Володимира Великого (†1015) входила до його Руської Держави й на довгі віки зв'язалася з Україною в одне ціле. Отож, Україна, по тодішньому Русь, стала грати першу роль в Литовській Державі, що офіційно звалася Литовсько-Руською Державою, цебто Литовсько-українською (Білорусь звичайно Руссю не звалася).

По литовсько-польській унії 1386-го року спочатку було від вищої польської влади зовсім прихильне ставлення до "руської" мови. Так, знаємо, що королева польська Ядвіґа (1371—1399) любила читати слов'янську Біблію та твори св. Отців. Король Казимир III видав року 1347-го т. зв. Вишлицький Статут, "руською" мовою, і згідно §11 його краківський суддя мав судити згідно з цим Статутом. З опису 1510 р. бібліотеки короля Сигизмунда I (1506—1548) бачимо, що він мав щось 33 книги "руських" і тільки 1 польську. Відомий польський учений С. Бандтке писав 1815 р.: "Усі Ягелончики, аж до Сигизмунда Августа, в Литві по-руськи писали, привілеї й надання давали, і навіть часом не найкраще по-польськи вміли. Казимир Ягайлович IV (†1492 р.) більше вмів по-руськи, як по-польськи". *

Ось тому наша українська літературна мова, мова руська, стала помалу навіть офіційною мовою Литовсько-руської держави: цією мовою писано по канцеляріях урядові акти, суджено по судах, вона була навіть домовою мовою деяких литовських князів, нею ж написаний і збірник тоді-

* І. Огієнко: Українська літературна мова XVI ст., ст. 136 і 103.

шніх правних постанов, т. зв. Статут Литовський 1529-го року, пізніші видання 1566 і 1588 років. У цьому Статуті навіть правно забезпечено українську мову, як мову офіційну Держави: “А

“Статут Литовський” 1566 року, писаний “руською” мовою.

писарь земський маєть поруску литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншимъ езыкомъ и словы”. Цією ж українською літературною мовою трохи давніш був написаний і т. зв. Судебник вел. князя Казимира IV-го 1468 р., за яким суджено скрізь, а навіть у Кракові. Від того часу дійшли до нас вірші, які вказують на вагу української (руської) мови в Литві:

Польска квітнеть лаціною,

Литва квітнеть русчиною:
Без той в Польщі не пробудеш,
Без сей в Литві блазень будеш.

За литовського часу скрізь сильно розвиваються урядові канцелярії, — княжі, судові й ін., а також канцелярії єпископські, і в них урядовою мовою була мова українська, по-тогочасному руська. З цих канцелярій виходило багато різних актів, і на їх мові завжди був сильний вплив живої мови. Ця т. зв. актова мова завжди вела в нас перед у розвої мови літературної, бо все мусіла відбивати живу народню мову.*

Значення т. зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної. Перші актові книги появилися в Чехії в XIII в., а звідти в XIV-му ст. прийшли до Польщі, а з початком віку XVI-го й до України. Найстаршою актовою нашою книгою вважається Книга Кам'янецького міського магістрату 1519—1520 року та Кам'янецька земська книга 1521-го року; правда, є рештки Крем'янецької Книги 1514 р., але вже зотлілі. Литовський Статут 1529-го року наказав завести актові книги по всій Україні вже в кожному гроді, а це збільшило число наших канцелярій, а тим самим прискорило й розвій нашої літературної мови.

Треба тут іще підкреслити важливу ознаку на-

* Наші давні акти видав В. Розов у своїй праці: Українські грамоти, Київ, 1928 р. — Див. ще В. Дем'янчук: Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., Київ, 1928 р. 41 ст., див. "Зап. Іст. — Філ. Відділу Академії Наук" т. XVI ст. 73—109. Див. О. Левицькій: Объ актовыхъ книгахъ, "Труды" XI. Арх. З'їзду, т. II.

шої давньої української канцелярійної чи актові мови, — а саме, що в основі її лежала північнозахідня українська мова. Перші канцелярії зачали працювати на землях північних, поліських, і тут і виробилася стара канцелярійна мова, що рано злучилася з мовою південною, галицькою, й створила тодішню українську літературну мову, мову руську, мову не тільки канцелярій, але й мову книжок. У цій мові сильно й довго трималися дві північноукраїнські ознаки, спільні й мові білоруській, а саме: 1. Писали *е* замість *я* в ненаголошеному складі, напр.: тисеча, присегати, десетина й т. ін., але під наголосом маємо *я*: дев'ятий — девять, полягнуть — полегли й т. ін.; явище це не часте в мові білоруській, але частіше в північноукраїнській (пор. Є. Карській: *Бѣлоруссы*, 1908 р., т. II ст. 99 і 102). 2. Ненаголошене *ѣ* передається через *е*, — це риса північноукраїнська, спільна з білоруською, напр.: немий, беда, цена, вѣщий — вешуючи, бѣгаючи — бегуть, грѣхъ — згрешили й т. ін. Ці дві ознаки, живі для північноукраїнської мови, були для інших українських земель тільки правописною звичкою, що сильно трималася в нас у віках XVI—XVII-му. Взагалі ж ця північнозахідня основа нашої української літературної мови трималася, власно кажучи, аж до кінця XVIII-го віку, цебто до Котляревського, який з нею рішуче порвав, ставши писати живою мовою, в основі своїй полтавською.

Отож, т. зв. руська мова XIV—XV віків, це мова головно українська, а не білоруська, на що вказують хоча б ці докази. 1. Русь — це була Україна, тому й руський — це український, а не білоруський; Литовсько-Руська Держава — це Держава Литовсько-Українська. 2. Культура біло-

руська була слабша від культури української, і писарями в литовських канцеляріях сиділи українці, перше північноукраїнського походження; звичайно, були й писарі білоруси. 3. Церква в народів українського й білоруського була одна, й одна була вимова богослужбового тексту, українська; залишком цього позосталася й до сьогодні назва міста Мінськ (давнє Мѣньск), а не Менск. 4. Пам'ятки, що мають є замість ѣ, я, звичайно мають й істотні українські ознаки, а це писання є було тільки традиційною північноукраїнською спадщиною.*

Українці з давнього часу звичайно звуть білорусів поліщуками, або за державною назвою литвинами аж до сьогодні.

На XIV—XV віки припадає нове пожвавлення наших літературних стосунків з південними слов'янами, болгарами та сербами, де розвинувся великий літературний рух у зв'язку з працею Патріярха Тирновського Євфимія й його учнів, особливо Костянтина Костенцького. Того ж часу заклалися сильні культурні слов'янські центри в Костянтинополі та на Афоні, де писалося багато слов'янських книжок. У цих центрах працювали й українці. Ось тому в XV віці на українській літе-

* Про все це я докладно розповідаю в своїй монографії "Розмежування пам'яток українських від білоруських" (див. "Записки Чину Св. В. В." 1934 р. т. VI, і окремо ст. 1—32). Див. також мою монографію: "Білоруські правописні ознаки в українських пам'ятках XV—XVII віків" (див. "Українська літературна мова XVI-го ст.", 1930 р. ст. 224—252). Див. ще Петро Бузук: Взаємовідносини між українською та білоруською мовами, "Записки ВУАН" 1926 р. кн. VII ст. 421—426.

ратурній мові сильно позначився цей новий південнослов'янський вплив.

Від давнього часу збереглася т. зв. Литовська Метрика, — це 566 томів різних актів 1386 — 1794 років, які вийшли з литовськоруської великокняжої та інших канцелярій. Усі ці акти (крім актів XVIII-го віку) писані тогочасною українською літературною мовою, в якій був дуже показний вплив живої народньої мови. У цій мові вже багато й слів чужого походження, особливо німецьких, а пишеться їх тільки нашою старою грецькою системою: Платон, Ірина, Гедимин, Олгерд і т. ін. Вплив актів Литовської Метрики на розвій нашої літературної мови був помітний.* Для віддання чужого г,—правда, в дуже рідких випадках, — появляється кг, узятє живцем з мови грецької.

Наша українська літературна мова стала офіційною мовою також у Молдавії та в Волощині, а це культурно єднало їх з нами. Ці країни свого часу знаходилися під владою Галицьких князів, але король польський Казімір десь року 1340-го забрав і їх разом з Галичиною під себе. По всіх молдавських Церквах Богослужби правилися староукраїнською мовою (цебто мовою церковнослов'янською з українською вимовою), а по канцеляріях панувала українська літературна мова,

* Моя монографія: "Мова Литовської Метрики XIV — XVI віків" загинула в 1944 році. Копію списаних важливих актів з цієї Метрики я передав до Архіву Митрополита Андрея Шептицького на його руки ще року 1933-го.

як мова офіційна в Молдавії аж до XVIII-го віку.*

За Литовського часу аж до т. зв. Люблинської унії 1569-го року українська літературна мова вільно розвивалася, головню на тій основі, якої вона набула собі за княжої доби. Правда, з року 1340-го, коли Галичина була приєднана до Польщі, вона була тим самим відірвана від Волині та Київщини й підпала, разом із північними українськими землями, Холмщиною та Поліссям, більшим мовним польським впливам. Це було перше розірвання соборности нашої мови, і воно, й послужило причиною дальшого великого розходження мови східньоукраїнської від західньої, т. зв. "галицької".

Коли по Татарщині населення трохи розрідилося, галицько-волинські князі ще з XIII-го віку розпочали оселювати на своїх землях німецьких поселенців, яких у Галичині з бігом часу зібралось не мале число, бо німецьку колонізацію продовжували й польські королі. Ця колонізація принесла нам помітні сліди і до нашої культури, і до нашої мови.*

На Наддніпрянщині кінця XV-го віку розпочалося сильне ухидництво на південь, на ловлю звірини, боброві гони, рибальство, пасічництво, хоч були там під постійною загрозою татарського нападу. Це розпочиналася козаччина, що доводила

* Див. мою працю: Дві найстарші молдавські кирилическі грамоти, "Slavia", 1936-го року. — Моя широка монографія: "Мова молдавських грамот XIV—XVII віків" загинула в 1944-му році; для цієї праці я проаналізував усі досі видані молдавські грамоти XIV—XVII віків.

* Див. мою працю: Українська літературна мова XVI-го ст., 1930 р., ст. 484—493: німецький вплив.

українські говірки до певного нівелювання й була помітним провідником татарських впливів на українську мову.

Національною назвою нашою й за цієї доби було русин, а народ звався Русь. По пам'ятках знаходимо нерідко слово "україна" в значенні пограниччя. Мова наша звалася "руською".

VI.

ПОЛЬСЬКА ДОБА 1569—1654 РОКІВ.

Року 1569-го 5 червня відбулася т. зв. Люблинська унія, в силу якої до Польщі приєдналися Литва й уся Україна, приєдналися для життя, як рівний з рівним. Але Польща умови своєї не дотримала, й зараз же зачала полонізувати українські землі. Незадовго перед тим до Польщі влучені були єзуїти, які повели сильний наступ на Православну Церкву, постановивши за всяку ціну, хоча б і урядовим мечем, перетягнути всіх православних на Католицизм. І розпочалася нечувана в світі нагінка на Православ'є, що doprowadила до Берестейської унії 1596-го року, а в кінці — до повстання Богдана Хмельницького 1648-го року й до поділів Польщі, а також до піддання України Москві 1654-го року.

Розвій української літературної мови пішов від цього часу зовсім іншою дорогою. В половині XVI-го століття до України докотився сильний європейський лютеранський рух, який спочатку глибоко захопив був нашу інтелігенцію. Значення живої народньої мови з того часу велико зросло, — вона явно стає в основу української літературної мови, явно входить і до Церкви. До цього часу скрізь панувала стародавня ідея, що літературною мовою мусить бути тільки мова Церкви, і ця ідея міцно трималася в Україні аж до половини XVI-го віку. Від цього ж часу вона, під впливом протестанства, поволі падає: зароджується нова українська літературна мова, вже заснована на мові живій народній. Це був великий

переломовий час в історії розвою нашої літературної мови, бо власне його наслідком і повсталала нова українська літературна мова.*

Число канцелярій стало сильно зростати, — це різні канцелярії міські, гродські й інші, які продовжували писати “руською” мовою. Мова ця невпинно росте, але вже легко приймає в себе полонізми, головню до свого словника; появляються полонізми навіть у мовних формах. Помалу починається не тільки збільшений польський вплив на нашу літературну мову, але й насильна урядова полонізація. Українська шляхта добре знала польську національну нетолеранцію, а тому попилювала забезпечити розвиток своєї мови ще в акті Люблинської Унії 5-го червня 1569-го року, в якому читаємо: “На прохання всіх станів позоставляємо, що по всяких їхніх судових справах, як позви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і наших судів гродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким іншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи” (*Volumina Legum* т. II. ст. 753 і 764). Акт підписаний королем Сигизмундом Августом.

Але за польським звичаєм жодні акти не дотримувалися, і король у своїх канцеляріях починає писати по-польському й до українців. Українська шляхта відразу проти цього запротестувала й вимагала писати до неї тільки по-україн-

* Див. мою працю: “Українська літературна мова XVI-го століття”, 1930 р., де все це вияснено докладно, ст. 5—85 т. I.

[illegible]

Петиція української шляхти Київського Сеймика 1571-го року до короля польського, щоб до Київської Землі писали тільки українською мовою. Зміст див. в тексті.

ському. Так, року 1571-го, щобто по двох тільки роках по Унії, українська шляхта, зібравшись в Києві на сеймику, вислала до польського короля петицію, а в ній писала: "Особливе теж его кр. м., нашого милостивого пана просимъ, абы листы сеймовые, универсалы, констытуцѣи и кождая справа подле обетницы и привилію его королевское милости, при сконченію унеи выданого, не иными литерами и словы, одно рускими литерами и языком до Земли Киевское писаны и выданы были, кгдаж з млости иншого письма отцове наши учить нас не давали, одно своего приржонного руского, і школы теж полское в Києве немашъ, а кгда приносят листы его кр. милости, писаные полскими литерами з мешанем латинских слов, вырозумети не можем, яко ж и тен привилей на злучене єдности Земли Киевская даный, иж полскими литерами ест написан, просимы его королевское милости, жебы поруску был преписан, а под маєстатною печатью и с подписом руки его королевское милости, нашого милостивого пана, нам был выданъ" (див. знімку на ст. 89).

Але Польща вперто ламала свої приречення. Незабаром по цьому, року 1576-го король Стефан Баторій покликав до себе на суд заскаржених деяких українських шляхтичів з Брацлавщини листами, писаними мовою польською. Брацлавська шляхта затривожилася, й не дозволила викликаним їхати, вимагаючи, щоб подібні листи писалися тільки українською мовою. Шляхта, як благочестива,* так і католицька, вислала до короля

* За віки XVI—XVIII часто замість Православіє казали Благочестя, замість православний — благочестивий.

посольство, а через нього й листа, в якому скаржилася й писала: “То ся нам дієть над право і вольности наші, іж листи з канцелярії вашої королівської милости до нас писмом польским видавають, за што і впрод вашу королівску милость покорними нашими прозбами просимо, аби ваша королівска милость при привилею і свободах наших нас заховати і до нас листи з канцелярії вашої королівської милости руским писмом видавати розказати рачил”.

Того часу польська мова була сильно перемішана з мовою латинською (це т. зв. макаронічна мова), а тому королівські канцелярії писали й до українських урядів нечистою мовою. Українці протестували проти того, і їхні послы на Варшавському сеймі року 1590-го провели постанову, щоб для Воевідств Волинського, Брацлавського й Київського виправлено їхні правні акти від латинщини, про що й прийнято постанову: “Поправа прав Воевідств Волинського, Брацлавського й Київського. Щоб статuti для тих Воевідств, за їхнім правом, писалися руським язиком і письмом, не мішаючи слів латинських” (*Volumina Legum* т. II, 1340).

Писати по-українському домогалася й Волинська шляхта на сеймі ще й 1632-го року. Що й католицька шляхта в XVI-му ст. вживала на наших землях української мови, це було тоді звичайною річчю. Так, навіть римокатолицький Луцький біскуп Вікторин Вербицький уважав себе “русином” і до короля польського листи писав українською мовою.

Але Пльща вперто вела полонізацію, і року 1614-го видала Литовського Статута вже польською мовою. А за 80 літ по цьому Варшавський

Сейм 1696-го р. прийняв таку постанову про мову урядових українських канцелярій: "Писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати" (Volumina Legum, т. V ст. 418).

І полонізація що далі, ширилася все більше, а разом із тим ширилися й усякі утиски на православних. Тодішній український шляхтич Афанасій Филипович скаржився на це: "На кожному місці, в дворах і в судах, уругаються з нас, і гучать на нас: Гугу, руси, люпус, релія, Господи помилуй, схизматик, турко-гречин, одщепенець, Наливайко, й більше того, хто їх відає, як на огиду нас подаючи до людей, навимишляли". При таких умовах життя розвій української літературної мови не міг іти нормально, й мова наша сильно польщилася.

Цього часу, головню з XVI-го віку, наша літературна мова стає на новий шлях свого поповнення й перероблення: коли їй бракувало слів, особливо по канцеляріях, то їх вона брала не з своєї старої церковно-літературної мови, що трохи тепер забувається, але з мов чужих: польської, латинської, німецької. Це відразу переродило нашу мову, і словником стало зближати її до мов західнослов'янських, сильно відриваючи тим від старої близькості до мови російської.

Чоловий польський полеміст і проповідник XVI віку Петро Скарга р. 1577-го прилюдно доводив, що українська проста мова, як і мова церковна, ні до чого не здатні, і наукових речей писати ними не вдасться. Помилився Скарга, — якраз бо від того часу українська літературна мова, оновившись свіжими народніми силами, стала мовою Святого Письма, богословської літератури, і взагалі науки. Якраз тоді появляється україн-

ською “простою молвою” низка перекладів Святого Письма, зачинаючи з славної Пересопницької Євангелії 1556—1561 років. Це був важливий час у розвої нашої літературної мови, бо цими перекладами рвалася єдність мов церковної й літературної, і “проста молва”, — за протестантськими впливами, — була признана гідною стати мовою Святого Письма.* Звичайно, не всі це визнавали. Року 1563-го емігрував з Москви відомий князь Андрій Курбський (1528—1583), який оселився в Ковелі на Волині й мав сильний консервативний вплив на нашу українську шляхту, особливо на князя Костянтина Острізького (1526—1608). Ось цей кн. А. Курбський публічно виступав проти вживання живої мови в Св. Письмі. Так само й відомий московський друкар диякон Іван Федорович († 1583), друкар перших книжок українських, виступав проти живої мови, і в свої друки свідомо вносив московські наголоси, що бачимо, напр., у Львівському Апостолі 1574-го року, Острізькій Біблії 1581-го року й інших його друках. Трохи пізніш, як знаємо, сильно виступав проти внесення до Церкви “простої мови” голосний наш письменник чернець Іван Вишенський (1550—1620). І все це спричинилось до того, що в нас ані один старий переклад Святого Письма, — а було їх рясно! — видрукуваний не був, а це сильно затримало розвій літературної мови в ма-сах.**

* Іван Огієнко: Мова українська була вже мовою Церкви, Тарнів, 1921 р., друге видання: Українська мова в Церкві, 1943 р., Холм, 48 ст.

** Див. мою працю: Найперше джерело для вивчення рідної мови, та: Не маємо каменя наріжного, “Рідна мова”

По Берестейській унії 1596-го року, що сильно вдарила по українській соборності, знялася в нас палка полемічна література, яка в більшості своїй провадилася вже новою українською літературною мовою. І виявилось, що ця “проста мова” цілком придатна вияснити найтонші богослов-

Український князь Костянтин Отрозький (1526 — 13. II. 1608), основник Острозької Академії й Друкарні, меценат української культури.

ські питання. Взагалі, за цей час (1569—1654) сильно зростає українська література, й виступає наука богословів, учених, проповідників і т. ін., що пишуть уже новою літературною мовою, напр.: Лаврін Зизаній (†по 1634 р.), Леонтій Карпович (1580—1620), Єлисей Плетенєцький (†1624), Іов Борещький († 1631), Мелетій Смотрицький (1578—

ч. 81. Див. іще мою монографію “Українська літературна мова XVI-го ст.” 1930 р. ст. 81—85: Чому мова українська не стала мовою богослужбовою в XVI-м віці.

1633), Ісає Копинський († 1640), Петро Могила (1596—1647), Сильвестер Косів († 1657) і інші. Це вже народилася наукова літературна українська мова.

На розвій української літературної мови сильно вплинула поява друкарства, що розпочав його в нас ще року 1491-го своїми друками в Кракові відомий Швайпольт Фіоль, німець родом. Але католики незабаром спинили Фіолеву працю, а його засудили, друкарство було перерване аж до 1569—1574-го року, коли його розпочав у Заблудові та Львові московський друкар диякон Іван Федорович. По цьому друкарні закладаються в нас по всіх землях, і випускають велике число книжок. З цього часу книжка шириться все більше й більше, а це ширило разом із тим і літературну мову поміж читачів.*

Крім цього, того ж часу появилися в нас і нові братські школи, серед них і вищого типу, напр. ув Острозі, Львові, Києві й ін. містах, і вони так само багато допомагали розвоєві нашої літературної мови. Сильно й багато допомагав у цьому український князь Костянтин Острозький (1526—1608).

За цього часу появляються в нас і перші граматики, — спроби взяти церковнослов'янську мову, що сильно зукраїнізувалася й не переставала ще бути в нас і мовою літературною, у певні закони, напр. такими були Граматика Лавріна Зизанія 1596 р., Мелетія Смотрицького 1619-го року й інші. Граматика М. Смотрицького з того часу

* Див. мою працю: Історія українського друкарства. Львів, 1925 р., 418 ст. Див. іще мою працю: Швайпольт Фіоль, Холм, 1944 р.

ГРАММАТИКА

СЛОВЕНСКА.

Съставленна, Лавріїтїемъ
Зізанїемъ.

ОГРАММАТИЧѢ

Что єсть Грамматика ;
 грамматика єсть, иже єсть
нои вѣжество, єще вѣсто
глаголю и писати .

Толкованіи .

Грамматика єсть певное вѣданіе,
живимы дѣи мовнми и писани.

Свѣдѣніи .

Колїкш єсть чати грамматикн:

А

Мелетій Смотрицький (1578—1633), автор славної
Граматики 1619 р.

запанувала навіть у Москві аж до р. 1755-го, до появи граматики М. Ломоносова; але це була граматика мови церковної, а не нової літературної.

В історії розвитку української літературної мови велике значення мали словники, що стали за цього часу появлятися. Серед них “Лексис” Лавріна Зизанія 1596 року та “Лексікон славенороскій” 1627 р. Київського друкаря Памви Беринди

(†1632 р.) мали найбільше значення.* Останній — це словник церковнослов'янської мови, доброю живою українською мовою вияснений. Беринда 30 літ працював над ним, але видати його все мав великі перешкоди від сильних людей, що були проти його ідеї, — літературного вжитку простої мови. Цю його ідею остаточно виконав через 170 років Іван Котляревський своєю "Енеїдою" 1798 р.

Незабаром новою літературною мовою появляються й твори поетичні, напр. "Перло многоцінное" 1646 р., збірка поезій Кирила Ставровецького, а також багато різних драматичних творів, що довгою низкою переходять усе XVII-те століття. Своєю живою народньою мовою вирізняються такі твори, як "Вірші з Трагедії Христос-Пасхон" 1630 р. Андрія Скульського, "Слово о збуренні пекла" й т. ін. Дійшли до нас також інтермедії чи інтерлюдії, писані звичайною народньою мовою, напр. Якова Гаватовича 1619 р. й інші.

Вплив польської мови на мову українську за цей час був дуже сильний, особливо по різних канцеляріях. Вплив цей надто відбився на словнику нашої мови, — до нього увійшло чимало польських слів. Взагалі ж за цієї доби наша літературна мова помітно рве з старою літературною мовою попереднього часу, нерідко замінюючи давні форми й слова на нові. Власне тепер, як я вище підкреслював, українська мова помітно відійшла, скажемо, від мови російської, що пильно трималася мови давньої.

* Див. З. М. Веселовська: Мова "Лексікону" Памви Беринди, "Зап. ВУАН" 1927 р. т. XIII — XIV ст. 311—339. Див. іще Ів. Огієнко: Огляд українського язикознавства, "Зап. НТШ", т.т. 79—80 за 1907 — 1908 р.

Лексикон Памви
Беринди, Київ, 1627
р. Стодінка 101.
Це словник церков-
нослов'янсько-укра-
їнський.

За цього ж часу позначився сильний вплив мови латинської на нашу мову, що по канцеляріях творив в XVI—XVII віках т. зв. макаронічну мову: мішанину мови живої, польської й латинської. На знання латинської мови взагалі тепер звернено більшу увагу, бо вона в Польщі скрізь була потрібна, й її навчали, скажемо, в нашій Київській Академії вже за митрополита Петра Могили, чому козацька старшина так часто знала цю мову, на той час мову науки й дипломатії. Навіть емігрант князь Андрій Курбський, живучи в нас у Ковелі, змушений був на старість навчатися цієї мови.

Через польські впливи йшло до нашої мови багато чужоземних слів з європейських мов, особливо з мови німецької, часто ще через мову чеську. При цьому польський вплив почав хитати нам стародавню грецьку систему сприймання чужих слів на латинську, з частими г і ль, напр.: Плятон, Льонгін, грецький, Ірена, Лондон і т. ін. Ще з XV-го віку чуже г в нас часом передавали через кг, як то робилося й у грецькому письменстві, а з 1591-го року в нас появилася для цього особливий значок г, узятий з тогочасної грецької азбуки. Багато українських письменників стали писати тепер взагалі польською мовою, якої знання в нас зробилось загальним. *

Знання татарської мови за цей час у нас не зменшувалося, особливо серед козацтва. Постій-

* Про це див.: Чужі впливи на розвиток української літературної мови XV—XVII віків, див. мою працю: "Українська літературна мова XVI-го ст.", 1930 р., ст. 458—503, тут подано про впливи: церковно-слов'янський, польський, чеський, німецький, латинський і італійський.

ні татарські напади спричинювали велике число полонеників, які навчалися татарської, а то й турецької мови, а вертаючись додому, впливали й на розвій рідної мови. На це знання сильно впливала й козаччина. Знання татарської мови трималося в нас не тільки ще в віці XVII-му, але й у XVIII-м, і ще Ол. Стороженко в своїх оповіданнях нерідко виводить запорожців, що знають цю мову. Ось тому то в нас навіть поговорка повстала: Ламати языка на татарський штиб, Номис ч. 13391. Татари так в'їлися в наше життя, що саме це слово дуже рясне в нашій мові; так Словник Б. Грінченка подає: татар, татарак (рід зілля), татараковий, татарва, татаренко, татарин, татарка, татарник (рослина), татарочка, татаронько, татарський, татарське зілля, татаруватий, татарча, татарчення, татарчин, татарчук, татарщина, татарюга. Не дивно ж, що татарська мова сильно вплинула на нашу, головно на нашого словника в його речевій частині. *

Але поруч із новою літературною мовою в українській літературі сильна була й течія, що міцно трималася своєї давньої мови, тільки помітно розбавленої живими словами й формами. Це т. зв. славенороська мова, "широкий і великославний славенський язык", що ще міцно трималася за цієї доби, особливо підтримана Граматикою 1619-го року Мелетія Смотрицького. Більшість наших письменників писали цією мовою, вона ж панувала і в Церкві, і в науці, хоч скрізь

* Див. мою працю: Иноземные элементы въ русском языкѣ, Київ, 1915 р., — тут докладно вняснено про вплив східних мов на мову українську.

була помітно захитана новою літературною мовою.

Відомий тогочасний учений архімандрит Захар Копистенський в передмові до видання "Бесід І. Золотоустого" 1623-го року сильно вихваляє "славенський язык": по силі він рівняється грецькому й перевищує латинський, й сильно надається до філософії й богословія, і взагалі до науки. І далі пише: "З віку той славенський язык єсть знаменит, которого Яфет і єго покоління уживало, широко й далеко ся ростягал і славний бил, для чого от слави славенським названий єсть". Це була думка, що довго панувала і в Києвопечерській Лаврі, і в Київській Академії.

За цього ж часу розпочався напівсмертельний для нашого народу, як нації, процес ополячення нашої інтелігенції та нашої шляхти: звичайно кидали свою Православну Віру, приймаючи Католицтво, а потім забували мову й ставали поляками. Процес такого винародовлення з часом усе збільшувався, на Католицтво перейшла вся наша національна верхівка, а при Благочестивій Вірі позосталися тільки "попі та хлопі", як сміялися поляки. Ось чому українська мова поволі ставала для поляка "мовою хлопською", бо при ній позостався тільки сам простий народ.

Польське урядове насильство в запровадженні унії змушувало кращі сили втікати з Галичини й інших західніх земель на схід, головню до Києва. В другому десятилітті XVII-го віку це втікання сильно збільшилося, й у Києві, при Печерській Лаврі зібрався великий гурт учених діячів, головню галичан. Це були: Архим. Єлисей Плетенецький, Архим. Захар Копистенський, Митр. Петро Могила, Памва й Степан Беринди, Тарасій Земка,

Митр. Іов Борецький, Лаврін Зизаній Тустановський й ін. Цей учений гурт запровадив у Києві велику й сильну друкарню, багато писав і друкував. Їхні твори: передмови в церковних книжках, посвяти, вірші, а то й цілі книжки писані тодішньою українською літературною мовою з великим числом полонізмів та західньо-українських виразів. Цей гурт учених сильно вплинув на нашу тодішню літературну мову.*

По Люблинській унії 1569-го року розпочалася велика колонізація українського населення на схід, на Лівобережжя. Під польським пануванням життя ставало все гіршим, і українська людність з Галичини, Волині, Полісся, Холмщини, Поділля, Північної Київщини сильно потягла на схід і далі на південь. Це був спонтанний рух до волі й до кращої землі.

На сході справді було багато вільної землі, там лежав "Дикий Степ", хоч і загрожений татарами. Польські королі, особливо Стефан Баторій, надто по 1590-му році, коли польський сейм надав своїй королеві право на вільні землі, стали щедро роздавати східні землі своїм панам. За короткий час по 1569 році заселився увесь "Дикий Степ", цебто середня й південна Київщина та теперішня Полтавщина. Українська земля небаром опинилася в руках польських магнатів. Край був небезпечний від татар, тому для його більшого заселення польські магнати стали давати поселенцям певну волю на 20—40 літ; повставали нові міста,

* Про це я розповідаю докладно в своїй праці: Історія українського друкарства, 1925 р., ст. 232—264, Львів. Див. ще мою працю: Українська мова в Києво-Печерській Лаврі в XVII віці, "Духовна Бесіда" 1924 р. ч. ч. 1—2.

напр.: Лубен, Пирятин, Прилука, Ромен і ін., а також сотні нових сіл. Повставали величезні латифундії; напр. Вінницький староста Калиновський захопив собі в XVI ст. всю південну Київщину, всю Уманщину; староста Канівський і Черкаський Олександр Вишневецький захопив мало не третину Полтавщини.

Колонізувалися самі українці, але панами були поляки, а в них велике число польських служачих. Уся ця колонізація сильно вплинула на розвиток української мови, бо внесла до неї багато західньоукраїнських ознак, внесла багато також і полонізмів. Усе це сильно відбилося й на нашій літературній мові. Актова мова навіть на Полтавщині була тоді переповнена полонізмами та західніми ознаками.*

За той же час відбувалася колонізація мазурів на Волинь, почасти в Галичину, що також позначилося на стані української мови, але не надовго: усе це були налетілості зовнішні, а не істотні.

За цієї доби панує назва нашого народу Русь, русин, мова наша руська. Слово "україна" часто вживається, як пограниччя ("по українх"), але помалу набирає й географічного значення Подніпров'я; так, П. Конашевич-Сагайдачний уже підписувався, як гетьман України обох боків Дніпра.

* Див., напр. "Актовія книги Полтавскаго городского уряда XVII-го вѣка (1664—1671 р.), видав В. Модзалевський, Чернігів, 1912 р. Див. ще. Н. М.: Лѣвобережная Украина въ XV—XVII стол., "Кіев. Стар." 1896 р., кн. IV—VI.

VII.

МОСКОВСЬКА ДОБА 1654 — 1798 РОКІВ.

З 1654-го року, по приєднанні України до Москви, розвій української літературної мови помалу став на зовсім іншу путь. Спочатку ніби нічого не змінилося, й творення української культури йшло так само, як ішло воно за польської доби, і то головню в двох тодішніх культурних центрах: Києві й Чернігові. Москва ніби до культурних справ не вмішується, але поволі простує до найголовнішого: вирвати творця нашої культури, Українську Церку, з-під влади Костянтинопольського Патріярха й забрати під владу Патріярха свого. Свої гетьмани та старшина (Брюховецький, Самойлович, Іван Мазепа) діяльно допомагали в цьому Москві, й року 1689-го Українська Церква таки опинилася під Москвою.

Українські письменники, як то було й перед тим, пишуть або новою українською літературною мовою, цебто мовою "простою", або, навпаки, мовою старою, слав'яноруською. Із перших сильною видвигається архимандрит і ректор Київської Академії Іоаникий Галятівський (†1688 р.), який пише хорошою тодішньою українською мовою, і твори його, особливо "Ключ Розуміння" 1665 р., розходяться по всій Україні й далеко за нею.* Жива народня мова, палкий стиль, безпе-

* Див. мої різні праці про І. Галятівського. Моя велика монографія про І. Галятівського загинула десь у Кам'яниці-Подільському року 1919-го.

речний письменницький талант зробили твори Галятовського найбільше читальними для свого часу, і власне він сильно вплинув на розвій нашої літературної мови. Галятовський писав багато й відгукувався на всі події свого бурхливого часу,

Архимандрит Іоаникий Галятовський (†1688 р.),
славний український учений XVII-го віку, Ректор
Київської Академії, найбільший творець літературної мови.

а це збільшувало його вплив. Так само й його одноліток, Андрій Радивилівський († 1688), ігумен Никольського Київського монастиря, писав живою українською мовою, й його збірники проповідей (“Огородок Богородиці” 1676 р. та “Вінець Христов” 1688 р.) широко розходилися.

Інші письменники писали вже не такою живою мовою. Літопис Самовидця має проте в своїй мові багато народніх елементів, як і “Кройника з літописцов стародавних” 1672 р. ігумена Феодосія Сафоновича. Києво-Печерський архимандрит Інокентій Гізель року 1674-го випустив свій підручник нашої історії “Синопис”, який залюбки читався аж до XIX-го віку й мав понад 30 видань, — мова “Синопису” слав’янороська, але з рясними живими додатками, як і в його “Патерику Печерському” 1661 року.

Інша група письменників, напр. Єпифаній Славинецький († 1675), Симеон Полоцький (1629 — 1680), особливо архієпископ Лазар Баранович (1593—1693) пильнували писати давньою українською літературною мовою, в основі якої лежала мова церковнослов’янська, але сильно підновлена, — це мова славенороська. Цю власне мову ширив Баранович, тодішній стовп літературний, що жив сто літ і писав багато, бувши до того ще й поетом. Його збірники проповідей: “Меч духовний” 1666 р. та “Труби словес проповідних” 1674 р. були широко знані й впливали на стан нашої літературної мови.

Польські впливи з цього часу трохи спиняють свій войовничий характер, але наші письменники ще нерідко пишуть і по-польському, напр. Галятовський, Баранович (пор. “Лютя Аполлінова” 1671 р.) й ін.

З 1654-го року, коли Київ з Лівобережжям остаточно відійшов під Москву, майже на три століття знову рветься соборність українського народу й його мови, — їх розвій з цього часу пішов відмінними шляхами: на Сході розпочався сильний вплив москоський, а український захід був остаточно відданий на впливи польські. Там незабаром дійшло до того, що й по українських канцеляріях заведена була польська мова, бо писати мовою українською поляки заборонили.

Українські канцелярії, особливо судові, продовжують вільно свою діяльність і на Лівобережжі аж до кінця XVII-го віку, і канцелярійною мовою тут була все мова жива українська. До нас дійшло багато судових актів не тільки з Правобережжя, але й з Лівобережжя всього XVII-го віку, і завжди це жива українська мова, багата на полонізми та латинізми. І кидається в вічі, що в цій канцелярійній мові завжди чимало західньоукраїнських ознак, що пояснюються не тільки тим, що в Східній Україні було тоді багато галичан, які втікали від польського релігійного гнету (унія довго була тут без народу), але й тим, що основою української, т. зв. актової мови здавна була в нас мова західньоукраїнська, що мала деякі ознаки, спільні з мовою білоруською.

Назвою нашого народу й далі позостається Русь, русин, мова руська, але вже значно шириться й назва Україна. Спочатку Україна в значала середнє Подніпров'я, головнє Київщина й Брацлавщина, але з Богдана Хмельницького (1648—1657) ця назва поширюється й на західні землі, так що вже за гетьмана Івана Виговського (1657—1659) охоплює всю етнографічну нашу землю. Французький інженер Боплан року 1650-го

випустив мапу нашої землі, й назвав її Україна, і цим сильно поширив цю назву закордоном, так що й даліші мапи довго звали нашу землю Україна. Навіть мапа, випущена за Петра I, зве нашу землю так само Україна. Гетьман Петро Дорошенко року 1670-го пише: “руський православний український народ”. За Богдана Хмельницького нашу землю часто звали Земля Козацька або Козакоруська.

Як зазначено було вище (розділ II ст. 42), назва Мала Русь року 1335-го застосована була до Галицько-Волинського Князівства, що єдине позосталося на ту пору незалежне з давньої широкої Руси. Було назване так, бо було з числа первісних, початкових земель Руси (тут Мала — стародавня, основна, див. вище ст. 42; пор. Мала Польща). У віці XVII назва Мала Русь відживає знову, головню в титулах Київських Митрополитів; напр. Петро Могила, пишучи до царя Московського, підписувався “Митрополит всея Малия Росії”, певне, що зо старим значенням слова Мала при назвах країн, — основна, стародавня. По Переяславській Раді 1654 р. московський цар додав до свого титулу ще “цар Малия Росії”, а по тому вже часто звать нашу землю Малая Росія або Малоросія, що позосталося в Росії й дотепер. В XVIII ст. часто так звали й ми себе самих, не конечно за російським впливом, напр. Величко. Року 1685-го Київському Митрополиту, що став у залежність від Патріярха Московського, наказано було титулуватися Митрополитом “всея Малия Росії”, а не по-стародавньому: “Всея Росії”. Сама форма Росія замість свого Русь повсталла за грецьким *Rossia*.

В XVII ст., коли хотіли підкреслити стародав-

ність України, звали її Сарматія або Роксолянія.

З другої половини XVII-го віку знову розпочалися сильні колонізаційні рухи в Україні. Життя під Польщею ставало нестерпним, і українська людність знову стала розбігатися на всі сторони. На схід від Полтавщини, за московською границею лежало багато порожніх московських земель, і тепер московський уряд, щоб мати оборонну лінію проти татар, почав ці землі заселявати. І тут незабаром повстало велике число слобід, цеб-то малих осель без церков, від чого й край цей був названий Слобожанщиною. Повстала Слобожанщина головню в 1651-му році, куди повтікало українське козацтво й селянство по невдалому бої під Берестечком. Утікали сюди козаки й давніше, напр. року 1638-го, програвши війну. Новий цей край обіймав простір Харківщини та частини Курщини й Вороніжчини. Ще давніше земля ця входила в склад Чернігівсько-Сіверського князівства, але половці й татари за XII—XIV віки обернули його в руїну, в "Дике Поле".

Більша частина Слобожанщини була змілітаризована, щоб боронити край перед татарами. Устрій переносився той, який був на батьківщині, козацький, і було засновано п'ять полків. Пішла на Слобожанщину й монастирська колонізація, й незабаром монастирі стали тут культурними центрами, провадячи й школи. Управління знаходилося в руках московських, в місті Білгороді, де сидів воєвода.

Але була тут людність виключно українська, й тому русифікації підпадала мало. Границі між Слобожанщиною й лівобережною Гетьманщиною відчувалися мало, — освіта побиралася таки в Києві, а книжки йшли з Гетьманщини. Але р. 1654-го

сотник Харко застав місто Харків, і Харківщина стала сильно розвиватися, й поволі ставала головним пунктом російської іміграції.

В історії розвою української літературної мови конче треба підкреслити ще значення в цьому тієї доби, що в нашій історії зветься Р у ї н о ю. Це був час від 1663 по 1687-ий рік, а правильніше — ще від 1648-го року, цебто від початку повстання Богдана Хмельницького до початку гетьманства Івана Мазепи. За цей 40-літній час війни в Україні не спинялися, і в кінці обернули всю Правобережну Україну в руїну, в справдешню пустелю. Україну палили й руйнували поляки, татари, турки, москалі, а в кінці і свої козаки січовики. Народ тисячами розбігався по спокійніших місцях, а головню на Лівобережжя, й позакладав там не тільки нові міста, але й цілі області, як, напр., Слобожанщина. Правобережжя ж обернулося в безлюдну пустелю, де вільно жили самі тільки дикі звірі. Пізніш, коли настав такий-сякий спокій, Правобережжя почало знову стихійно заселюватися, хоч московська влада те забароняла, до нього верталася й людність з Лівобережжя, й зовсім нові поселенці.

Року 1711-го цар Петро I почав страшно мстити на Правобережжі всім тим, хто пристав був до повстання Орлика. Населення виганяли на лівий берег і оселяли в Слобідській Україні, за московським кордоном. Цей же Петро страшно переслідував “мазепинців”, відбирав у них землі й селив на них московців. Трохи пізніш, з 1735-го року, коли розпочалася виснажлива російсько-турецька війна, населення Лівобережжя великими громадами втікало на Правобережжя.

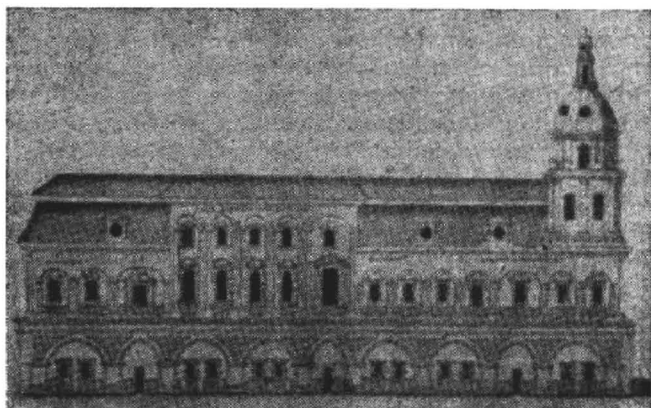
Усі ці переселення сильно вплинули на стан

української мови, бо її говірки губили свої гострі вугли й творилася більш-менш однакова всеукраїнська східня мова. Оце й є причина, чому в Україні так мало разячих говірок: вони пообтиралися під час тих довгих мандрівок, коли в одному місці збивалася в купу людність із різних країв Правобережжя й Лівобережжя. Було те саме, як ми бачили, й за Татарщини. Цього не було, скажемо, в Галичині, чому тут і позосталося чимало різних говірок, і то часом таких разячих, як лемківська чи гуцульська, бо людність жила тут споконвіку беззмінно на своїх усе одних місцях.

У Східній Україні довгими віками витворювалася мовна різниця між Правобережжям і Лівобережжям. Правобережжя рано ввійшло в близькі й постійні зносини з Україною Західною, головню з Галичиною, а це впливало й на її мову; трохи пізніш, особливо з 1569-го року Правобережжя підпало сильному польському впливові, чого не було, або було менше на Лівобережжі. В очах лівобережця здавна вже правобережець був поляком, а його мова — польською. Навпаки, Лівобережжя завсіди було в ближчих стосунках з кочовим Степом та з Московією. Але тепер, за час Руїни, людність Правобережжя сильно, а то й зовсім змішалася з людністю Лівобережжя, поволі гублячи свої польські налетілості, і мова вирівнювалася.

Доля української літературної мови в XVIII-му столітті поволі основно міняється. По 1654-му році, цебто по добровільному приєднанні України до Москви, перед українськими вченими став розкриватися новий ринок збуту їхніх праць, — мос-

ковський. І дійсно, українська книжка сильно потягла на північ, але незабаром виявилось, що там її таки не розуміли. Свій ринок збуту був рішуче затісний, а спокуса на широкого читача була завелика.

Будинок Київської Академії, з гравюри 1739 року.

Як ми бачили вище, в Україні в XVI-му віці вже виробилася на старій основі т. зв. славено-роська мова, а в віці XVII-му вона сильно зміцнилася. Тепер же, в віці XVIII-му, ця мова вироблюється ще сильніш: вона більш опирається на старовину, й з неї остаточно викидаються полонізи та новіші германізи, з чого поволі ставала мова, яку добре розуміли й на Москві. Зв'язки з своєю живою мовою рвуться все більше, повстає мова, ніби спільна для півдня й півночі, “общеруська” мова в ідеї. Українські передові люди потроху починають навчатися й російської мови, а

це ще більше стирає різниці між літературними мовами України та Росії. Творення нової української літературної мови стало тепер знову на іншу путь: вона твориться на своїй давній основі, але до неї не допускаються нові живі налетілості XVI—XVII-их віків, налетілості головню чужого походження (польські, німецькі, татарські). Цебто, творення української літературної мови в XVIII-му віці цілком збіглося з таким же процесом творення нової літературної мови в Росії: там вона творилася також головню на стародавній основі.*

На переді творення славенороської мови стала в нас Київська Академія. Стародавня церковна мова, оперта на граматику Мелетія Смотрицького 1619-го року, сильно оживає й свіжішає. І власне оця мова, значно підсвіжена живими елементами, стає ознакою освіти й культури в Україні. З року 1654-го в Києві засів московський воевода, і він помітно впливав на Київську Академію, заохочуючи її творити мову, зрозумілішу й на Москві. У всякому разі в XVIII-му віці наукові праці вже не пишуться “простою мовою”, як то було в віці XVII-му, а драматичні твори, що їх так любили в Києві, так само пишуться тільки новою славеноросійською чи просто роською мовою, напр. драма Ф. Прокоповича “Владимир” 1705-го року. Звертаю тут увагу, що це не була московська чи російська мова, — це була своя літературна мова, що природно виросла на стародавній основі, на тому процесі, що йшов безпереривно ще з княжих часів. Що ця літературна мова збігалася з

* Див. Л. А. Булаховский: Русский литературный язык первой половины XIX века, т. I.

мовою російською, причина була тільки в тому, що таку ж мову творили й у Росії, бо йшли тією саме дорогою творення.

Пригадаю тут, що в Київській Академії в XVIII -м ст. виробилася наука про три стилі мовні: високий, звичайний і низький. Високий стиль — це “словенороська” мова, якою пишуться всі поважні твори; низький стиль чи “подлий” — це мова-народня, якою можна писати тільки речі неповажні, напр. т. зв. інтермедії чи інтерлюдії, призначені на посміх для поважних людей. Цей погляд на три стилі в мові перейняв з нашої Академії російський учений і письменник Михайло Ломоносов (1711—1765), коли навчався в ній в Києві, писав про нього 1757 року й сильно зашепив його всій Росії, а в тому й Україні. Цей власне погляд панує до кінця XVIII-го ст., а почасти слідний він аж до половини віку XIX-го також і в Україні.*

Довга низка наших письменників і вчених пише власне цією вичищеною з народніх нових елементів славенороською мовою “високого стилю”: Іван Максимович († 1715), Степан Яворенко-Яворський (1658—1722), Гавриїл Бужинський († 1731), Феофан Прокопович (1681—1736), Варлаам Лашевський († 1774), Георгій Кониський (1718-1795) і багато інших.

Цією ж мовою пише й наш філософ, вихованець Київської Академії Григорій Сковорода (1722—1794). Мова його для свого часу була звичайною літературною українською мовою, в якій на славенороськім фоні таки багатенько й жи-

* А. П. Кадлубовскій: Объ источникахъ Ломоносоваго ученія о трехъ стиляхъ, див. Збірник на честь Дринова, Харків, 1908 р., ст. 83—89.

вих народніх елементів; * це та звичайна мова, що поволи ставала в нас мовою науковою, в тому й богословською, плеканою в Київській Академії.

Перший біограф Сковороди, його учень Михайло Ковалинський (1757—1807), свідчив про свого вчителя: “Коли Сковорода писав для свого краю,

Къ кому жб сія речь течеть Къ тому, что вы-
сокаго Фамиліи Люди, не толкѣ въ Пляскахъ,
Войнахъ Коммерціяхъ. Демонстрирующихъ
Художествѣхъ: но и въ спомѣхъ перою Пунякъ
спрѣхъ въ Мысляхъ. до Бога касаясь, не
находятъ Истину: а ядовитоборствомъ Свѣдѣнію
Вѣрно, что Шаръ Земний, всѣхъ болотнихъ Лужъ,
богъ мертвыхъ Оукъ, богъ Чинахъ и домыхъ нуд-

З твору “Ізраїльський Змії” 1776 р. Григорія Сковороди.
Власне письмо Г. Сковороди.

то й уживав деколи української мови та правопису, вживаного в українській вимові. Він завжди любив свою рідну (“прирожденну”) мову”. Такою ж мовою, але ще чистішою від живих елементів, писав і одноліток Сковородин, полтавець, славний ідеолог українського аскетизму Паїсій Величковський (1722—1794), якого твори знайшли велике захоплення в Росії, але в більшості ще й досі не видані й переходять в Ня-

* Про мову Сковороди див. розвідку Олексі Снявського

мецькому монастирі в Румунії.* Тією ж мовою писана й славна патріотична "Історія Русів" (десь по 1769-му році) невідомого автора, але вже з сильнішим впливом мови російської.

Взагалі треба підкреслити, що в творенні сла-веноруської літературної мови Київська Академія грала в цілій Україні першу роль. Це була вища світська всесословна школа, в якій навчалось по 1000—2000 студентів, і тому вплив її був величезний. Але переслідуючи мазепинців, Петро I узявся й за Академію; так, року 1709-го він вигнав з неї всіх, що приїхали з-під Польщі, дебто західних українців. А року 1710 Петро I перетворив Київську Академію, що досі була вищою світською школою, в класову Духовну Академію. Це був сильний удар по українській освіті, а з тим і по українській мові, бо наше юнацтво стало шукати собі іншої, таки світської школи. А коли року 1755-го заснований був у Москві університет, масово потяглося туди.

Згадаю тут ще про одну велику зміну на початку XVIII-го століття, зміну нашої стародавньої кирилівської азбуки на т. зв. г р а ж д а н к у. Книжки церковні й світські на Сході слов'янства, — в Росії, в Україні й у Білорусі — писалися уставним або півуставним письмом аж до початку XVIII-го віку; так само й у друках XV —XVII віків панувало кирилицьке півуставне письмо. Так було аж до часу Петра I, який, за час свого побуту закордоном, вирішив змінити кирилицю на нове письмо, одного крою з грецьким прописним письмом або з латинкою. У цій справі правою рукою був Пет-

* Див. мою працю: Аскет українець старець Паїсій Введен-чківський.

рові Ілля Копієвич, здається, галичанин з походження (його звуть звичайно поляком), що за-
клав був в Амстердамі свою друкарню й друку-
вав російські книжки письмом, значно відмін-
нішим від звичайної кирилиці. Петро I наказав
нарешті Копієвичу відлити в Амстердамі нового
шрифту, якого й привезено до Росії року 1708-го,
а в березні цього року цар наказав надалі вжива-
ти в друкарнях самого нового письма; тільки для
церковних книжок осталася стара кирилиця. Так
повстав у Росії той шрифт, який звичайно зветь-
ся гражданкою, для відрізнєння від письма цер-
ковного. Тоді ж заведено й т. зв. арабські цифри
замість стародавніх буквенних. Це нове письмо
відразу поширилось серед усіх слов'янських на-
родів, що вживали кирилиці; найпізніше дійшло
воно до Галичини, — тільки року 1842-го.

Запровадження нового письма не було на ко-
ристь українській мові; напр. воно вже не знало
букви г, що ввійшло до нашого письменства з кін-
ця XVI-го віку. *

Цензура на українське слово розпочалася
рано. Українські книжки сунули на Москву ще з
XVI-го віку, і там викликали захоплення серед
читачів. Але московська духовна влада здавна не-
прихильно поставилася супроти них, бо україн-
ська церковна ідеологія була протилежна моск-
овській. І московська церковна влада стала заборон-
яти українські книжки, як це було року 1627-го,
а року 1672-го вже й світська влада наказала по-
віддавати їй всі українські книжки для спалення.
Патріярх московський Іооаким, коли нарешті

* Про гражданку див. ще далі розділ XVIII.

оформив справу передачі йому Української Церкви (бо й самі українці не раз просили забрати її), року 1690-го на Церковному Соборі в Москві кинув прокляття майже на всі видатніші українські богословські твори, наклав на них “прокляття і анафему не точію суґубо і треґубо, но і мноґубо”. * З наказу цього ж Патріярха Іоакима спалено навіть I-ий том “Четьїх Миней” Димитрія Ростовського (пізніше прирахованого до Лику Святих). Передруковуючи українські видання, в Московії виправлювали не тільки їхній зміст, але насамперед їхню мову; напр. так виправляли “по великоросійской грамматикѣ” — Мінеї Димитрія Ростовського, проповіді Феофана Прокоповича й ін. Це саме робили ще року 1627-го з “Катихизисом” Лавріна Зизанія, виправивши йому все на московське, і довго сперечалися, що “Христа пригвоздили ко кресту”, а не “до креста”, як було в Зизанія. Це були перші скорпіони на українське слово.

Проте в Україні на все це великої уваги спочатку не звертали, й культура творилась по-своєму, хоч літературна мова пішла вже новим річищем. Але за довгого гетьманування Івана Мазепи (1687—1708) справа сильно змінилася, бо Мазепа назверх 20 літ вірно служив Москві й силою тягнув до того ж і Церкву, і всю Україну. Мазепа реально творив в Україні традицію вірного служіння Москві, а про його глибші мрії самостійної України ніхто ніколи не чував. У всякому разі Мазепа нічого не зробив ані для творення своєї української літературної мови, ані для творення своєї

* Докладно про це розповідаю в своїй праці: “Українська культура”, Київ, 1918 р., ст. 138—141.

Церкви, — навпаки: він реально допомагав, щоб наша Церква перейшла під Патріярха Московського, поклавши року 1685-го й свій підпис під обранням митрополита Гедеона Четвертинського, хоч добре знав, нащо його вибирали.

По 1708-му році, по “зраді” Мазепи Петро I виявив нечувану “жесточ”, щоб приголомшити всякі найменші самостійницькі прояви в Україні. Особливо муляла йому очі українська літературна мова, що все таки була окрема від мови російської, і 5 жовтня 1720-го року Петро I видав свого жорстокого наказу: “Въ Кіево-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами, сравнивать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было. Другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не объявлять объ оныхъ въ Духовной Коллегіи и не брать отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой Церкви Восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти”.

Це був найлютіший наказ проти української культури й української літературної мови, який тільки коли видавала Москва, — в ньому аж два рази вжите суворе: “Книгъ никакихъ не печатать”, а про українську мову наказано: “Дабы особливаго нарѣчія не было”. Перед цим наказом ніщо пізніший Валуївський наказ 1863-го року та наказ 1876-го року. Це була найбрутальніша цензура, яку знав коли світ, — це свідомий явний приказ знищити українську літературну мову й українську культуру, і то від царя, що пишався запро-

вадженням до себе європейської культури. І далі аж до кінця XVIII-го століття, поки не забувся цей наказ, ані одна книжка українською мовою вже світу друком не побачила... Ширилася українська рукописна книга.

Так, року 1726-го київський митрополит Йоасаф Кроковський склав був Акафіста Святий Варварі, склав, зивичайно, своєю тодішньою літературною мовою, й просив Москву дозволу видати цього Акафіста. Москва дозвіл дала, але тільки з умовою, щоб Акафіста видано "на великоросійскомъ нарѣчїи". Так його й видано, і так він і читається по українських Церквах і сьогодні.

Або ще вимовний приклад. Року 1769-го склала Києво-Печерська Лавра народнього Букваря, видрукувала його на пробу й послала в Московський Св. Синод з проханням дозволити з того примірника друкувати Букваря. Архимандрит Лаври Зосим вияснивав, що "тамошній (український) и заграничный благочестивый народъ какъ прежде никогда своихъ дѣтей по новонапечатаннымъ Московской типографїи Букварямъ не обучалъ". Через це "въ розсужденїи народной надобности" Лавра й просила дозволу випустити свого Букваря.

Синод Лаврі рішуче відмовив, суворо наказавши поступати "по силѣ посланныхъ указовъ, и впредь таковыхъ представлений не чинить"... Так могла працювати Лавра для народу! *

* Про старші московські скорпіони на українське слово див. мою монографію: "Історія українського друкарства", т. I, ст. 265 — 295, Львів, 1925 р.

VIII.

ВИНАРОДОВЛЕННЯ УКРАЇНИ В XVII ВІСІ.

Перетворення української старшини на панство чи дворянство, що так пильно робив гетьман Мазепа, досягло з часом своїх верхів, і ця старшина зовсім відірвалася від свого народу. І український народ позостався сиротою, став “мужиком”, а українська мова — “мужичою мовою”. І це було справді так: на Правобережжі, що року 1667-го знову відійшло до Польщі, вся українська інтелігенція попольщилась і покатоличилась, а на Лівобережжі — помосковщилась. Позостався сам простий народ, темний “мужик”, що відданий був у кріпацтво панам по обох боках Дніпра.

Народ говорив тільки “мужичою” мовою, від якої з погордою всі відверталися. Навіть простому народові доводилось сильно терпіти за незнання московської мови. Так, “Історія Русів” розповідає, що за час Пруської війни 1755-го року, де українці в великому числі брали участь, московські начальники, “считая українцев на ряду лопарів і камчадалів, вгоняли в чахотки ілі іпохондрії за одно своє наріччє, і что они не скоро понимали виговоривать тогдашнія преізящія реченія: намясь і намедні, і придомков їх — ушь і кабишь”.

Українська поміч у творенні російської літературної мови була велика й помітна. Поминаючи старші часи, в XVII вісі, а особливо по акті 1654 року, український вплив на російську літературну мову все був великий. Українська книжна “славено-рососька” мова легко ширилася в Москві; так, напр., Сильвестер Медведів перейняв її, і писав ті-

єю ж мовою, що й його вчитель Симеон Полоцький. Реформи Петра I міцно притягли до нього українців, і сильно впливали на витворення українсько-російської спільноти. В мові Ломоносова, Сумарокова й ін. не мало українських рис, а в наголосах їхніх віршів український вплив зовсім помітний. І росіяни, і українці, здавалося, творили один спільний “общеруський язык”.

Коли з року 1721 по всій Росії повелися нові школи, вчителями туди пішли майже самі українці, і ці вчителі українці сильно впливали на розвій російської літературної мови, рознесли по всіх закутках і правопис М. Смотрицького й українську вимову. Скажемо, ці вчителі навчали, що **ѣ** пишеться там, де по-українському чуємо **і**. Звичайно, правило це, що було живим і розумним у нас в Україні, було дивним, скажемо, десь у Новгороді чи Смоленську або в Тобольську. І як це не дивно, правило це було рознесене по всій Росії, і воно міцно трималося там чи не все XIX століття.

Пізніше, коли вже забули про вчителів-українців, не раз здійснювалася лайка проти цього дивовища, цього дивного в московській мові правила. Так, р. 1828-го про це писав К. Хабаров: “Говорятъ, пишите **ѣ** во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ малороссіяне произносятъ **и**. Покорно благодаримъ! Слѣдовательно, чтобъ писать по-руски, надобно **ѣ**хать въ Малороссію, или имѣть у себя ручного малороссіянина для справокъ”...

Писав про це 1842 р. й славний російський критик В. Бєлінський: “Говорятъ, будто есть правило, что слова, которыя въ нынѣшнемъ малороссійскомъ нарѣчїи выговариваются черезъ **і**, должно намъ писать черезъ **ѣ**. Странное правило! Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или

як не виводять малоросіяне однаковія съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописаніи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ малоросіянь, а не сербовъ, не болгаръ, не поляковъ, не чеховъ и прочихъ соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ нашомъ правописаніи съ выговоромъ только малоросіянь?)* Звичайно, В. Белінський уже не знав, що й увесь російський правопис завели їм ці “малоросіяне”.

До цього додаю, що значно пізніше, бо року 1863-го д-р Щербатюк, росіянин з Казані, твердив українцям, дивуючись, чому вони виступають проти російської мови й літератури: “Нас учили, що справжня російська літературна мова не зовсім годиться з нашою вимовою, що вона південноруська, й є мовою Київської Академії”.**

І нема нічого дивного, що багато українців наперебій їздили в Москву й шукали собі там чинів та легкого заробітку. Багато українців ставали російськими письменниками й творили російську літературну мову, творили тим легше, що основа її була та сама, що і в Україні, а спиралася вона на нашу граматику Мелетія Смотрицького 1619-го року. Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович і десятки інших видатних наших письменників совісно працюють над створенням нової російської літературної мови, переносючи до неї з Києва і наш словник, і наш правопис, і нашу стародавню систему вимови запозичених чужих слів (без г і ль) і т. ін. Багато

* І. Огієнко: Українська культура, Київ, 1918 р. ст. 89 — 91.

** “Україна” 1928 р. кн. 5 ст. 39.

наших українців просто стали російськими письменниками, напр.: Рубан, Максимович-Амбодик, Козицький, Сохацький, Капніст і інші. Це під впливом наших українських письменників та учених стара назва Московія потроху замінюється на свою власну південну Русь, Росія, а московська мова стає так само своєю, — мовою руською чи російською, мова ж українська — малоруською. І вже навіть Сковорода спокійно пише: “Матка моя Малоросія, і тітка моя Україна”, звужуючи тим поняття України до Київщини, як то було вдавнину.

Українська поміч у творенні російської літературної мови була показна й реальна, і її не треба зменшувати. А це, само собою, прокладало цій мові широку дорогу й до нас, в Україну. Творився справді “общерусскій язык”.

Як знаємо, перший творець російської літературної мови Михайло Ломоносов в роках 1734—1735 навчався в нашій Київській Академії, і він, архангельщанин, розумів викладову мову Академії, і власне тут набув собі знання й ідей для творення рідної російської літературної мови, якої головним законодавцем він став.

Але “общеруського языка” не створили, бо не могли його створити. Уже з другої половини XVIII-го віку українські привнесення до російської літературної мови помалу висіюються, і ця мова перетворюється на мову великоруську, особливо з початком XIX-го віку, і українцям у ній не було вже місця.

Істоти української мови тоді ще не знали. Так, М. Ломоносов писав про неї ще р. 1746-го: “Сей діалектъ съ нашимъ очень сходень, однако его удареніе, произношеніе и окончанія реченій отъ

сосѣдства съ поляками и отъ долговременной бытности подъ ихъ властію много отмиѣнились или прямо сказать—попортились”. І це твердження такої авторитетної людини, яким був Ломоносов, міцно защепилося в науці XVIII і початку XIX-го віку.

Цариця Катерина II (1762—1796) покинула Петрів план кулаком і “жесточчю” рушити Україну,— вона, вихована на французьких філософах, поведла це спокійніш, але глибше. “Малая Россія, Лифляндія и Финляндія, — писала вона про свої задуми кн. Вяземському, — суть провинціи, которыя правятся конфирмованными имъ привилегіями; нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на таковомъ же основаніи есть большее, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію глупостію. Сіи провинціи, также Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобъ они обрусѣли и перестали глядѣть, какъ волки въ лѣсу”.

Одним із способів цього обрусіння було нищення українських шкіл і повільна заміна їх на російські, в яких наука провадилася російською мовою. Року 1782-го російський уряд заборонив нашим мандрівним дякам навчати по народніх школах України, — це був жорстокий і грізний наказ, бо по цьому народні школи мусіли позакриватися за недостатчею вчителів, і освіта в Україні стала падати. Власне мандрівні дяки, як учителі народніх шкіл, сильно підтримували живу народню мову, бо російської не знали зовсім, тепер же цьому прийшов кінець.

Добралась цариця Катерина II й до Української

Церкви. Наша Церква, опинившись під Москвою, спочатку, цілих сто літ, ніби нічого не втрачала, — богослужбовою мовою була мова церковнослов'янська, з великою українською вимовою, чому була вона власне мовою староукраїнською. Але Київський Митрополит Самуїл Миславський († 1796 р.), українець, догоджаючи цариці Катерині, року 1784-го 26 жовтня видав суворого наказу навчати студентів Київської Академії чистої російської вимови богослужбових текстів. Книжки українського друку повідбирали й багато попалили, а замість них запроваджували нові, московського видання, вже з російськими наголосами. І по всіх Церквах наказали, щоб дяки та Священники читали й правила Служби Божі “голосомъ свойственнымъ російскому нарѣчію”. І по Церквах стали вимовляти церковнослов'янське з російською вимовою; правда, далеко не скрізь, і українська вимова таки лишалася аж до половини XIX-го століття.

Той же Митрополит Самуїл з 1786-го року розпочав повну й сильну русифікацію Київської Академії, — викладовою мовою стала остаточно мова російська. *

Колонізаційні рухи не спинялися й цього часу. Року 1774-го Москва побила Турцію, а з нею остаточно впали й кримські татари. Козаки були вже непотрібні, і року 1775-го остаточно впала й Запорозька Січ. На цих землях, на Чорноморщині й Січі, створено Новоросію, де пізніше розросли-

* Див. Іван Огієнко: Українська культура, Ляйпціг, 1923 р. ст. 112—177. — Його ж: Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці, Варшава, 1926 р., “Елпіс” т. I ст. 9—32.

ся Катеринославщина, Таврія й Херсонщина. Увесь цей край віддано під владу князю Потьомкіну, й дана йому велика можливість заселювати його. Потьомкин поставив нові міста: Миколаїв, Катеринослав, Херсон. Земля широко роздавалася в російські руки. Розпочалася велика колонізація чужинців: німців, сербів, болгар, вірмен, греків, волохів, жидів і ін. Проте більшість населення була таки українська.

Але жива народня українська мова, хоч і зіпнута була тепер на стан “мужичої мови”, проте остаточно не завмерла. Ще були письменники, що таки її плекали. З України позосталося під Польщею Правобережжя з Галичиною, куди російські зарядження не доходили. Але й на Лівобережжі не все можна було прибити. Письменник Дмитрій Туптало (пізніше Святий Дмитрій Ростовський, 1651—1709) таки й далі пише своєю українською мовою, напр. його “Руно Орошенное” 1680-го року, що мало сім видань. * Так само й його славні “Четьї-Минеї” були написані українською славе-нороською мовою, але в Москві, при друці, їх переклали на мову російську. Року 1721-го сам Петро I заходився був, з ініціативи гетьмана Скоропадського, видати книгу законів “нашим руским нарічієм”, але з тих заходів нічого не вийшло. Літописець Самійло Величко (1690—1728) року 1720 закінчив свій славний Літопис таки “нарічієм козацьким”, але вже видрукований він не був.

Комедії пишуться й далі таки українською живою мовою, що входить навіть до офіційної

* Див. мою розвідку: “Руно Орошенное” Св. Дмитрія Ростовського, “Записки Кам'янецьподільського Державного Українського Університету” т. II, 1920 р.

шкільної поезиї Георгія Кониського, який навчав у Київській Академії: “Комедія должна писаться словами шуточными, низькими, обиденными, слогом простим, деревенським, мужицьким”. Ось на це зійшла тепер українська мова в своїх таки письменників! Проте появляється багато вертепних дійств, з чистою народньою мовою. Пишеться немало т. зв. інтермедій чи інтерлюдій таки хорошою живою мовою, напр. так їх писав Митрофан Довгалецький й інші. Усе це була жива українська мова, яку небаром побачимо і в “Енеїді” Котляревського.

Доля розвою української літературної мови помітно розійшлася на Правобережжі й Лівобережжі XVIII-го віку. Зараз по Руїні, хоч російський уряд і не дозволяв того, Правобережжя почало знову заселятися, і то не тільки втікачами з нього, але й лівобережцями. По Андрусівському договору 1667-го року все Правобережжя знову відійшло до Польщі, а та знову зачала його польщити. Року 1777-го польський уряд наказав переписати “руську” Литовську Метрику польськими літерами. Але з 1795-го року, по розділі Польщі, Росія заволоділа й Правобережжям, і польські налетілості до української літературної мови почали помалу вивірюватися.

Проте польські впливи міцно трималися на Правобережжі як у XVIII-му, так і в першій половині віку XIX-го. Треба тут підкреслити, що польську мову, як мову “панську”, ширили в Україні, а навіть і на Лівобережжі також і жиди. Вони жили навіть по найменших містечках України, як панські орендарі, й пильнували говорити польською мовою. Ще й О. Стороженко в “Чортова корчма” виводить чорта в постаті жида-корчмаря, який го-

ворить по-польському. Школи на Правобережжі були в польських руках аж до 1863-го року, до часу польського повстання.

Отож, у XVIII-му віці грізно рішалася доля української літературної мови, — чи їй взагалі надалі бути, як мові самостійній. Усім здавалося, що вона пішла на російський бік і зливається з нею назавжди. Але наспіли нові часи, і Іван Котляревський своєю “Енеїдою” 1798-го року рішуче сказав на це: ні! Бо мова народу ніколи не вмирає. Ішла запекла боротьба стилів, високого й подлого, — котрий переможе?

Перемогла українська пісня, вся народня творчість, сам український дух. Власне українська пісня найбільше зберегла нам нашу мову за того часу, коли сперечалися за її існування.

Найстарший запис пісні, це пісня про Воеводу Штефана, вміщена в чеській Граматиці 1550—1570 р.р. Яна Благослава:

Dunaju, Dunaju, cem u smuten teces?

Na versi Dunaju try rotu tu stoju.

І далі маємо багато записів віршів і пісень за XVI—XVII—XVIII віки, що їх розшукали В. Перетц, І. Франко, Ф. Колесса, М. Возняк і ін. І тепер знаємо про силу пісень XVII, а особливо XVIII віку. Глибші досліді показали, що авторами цих пісень були наші школярі, мандрівні дяки — бакаляри, поети з народу й т. ін. Проф. В. Перетц взагалі переконливо довів про сильний зв'язок між піснями XVII—XVIII віків та нашою віршованою літературою; напр. поет XVIII в. Семен Климовський є автор пісні “Іхав козак за Дунай”; співалися пісні Гр. Сковороди й ін. Отож, поруч з літературною мовою жила й розвивалася жива народня мова, збережена нам особливо в піснях, — мова чис-

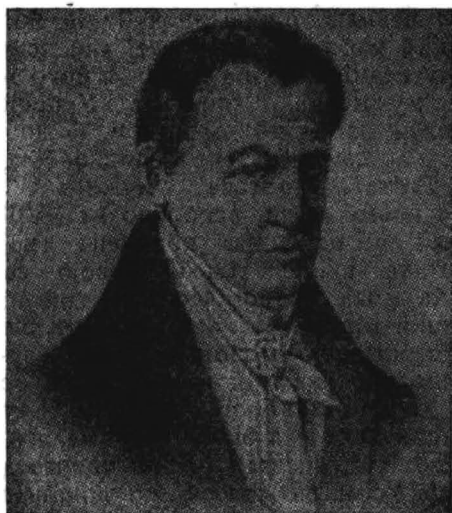
та, взірцева, далеко краща від мови літературної. Рукописні Збірники пісень усе ходили по руках в XVII—XVIII віках, і власне вони робили нашу живу мову невмирущою, і це з неї виріс Котляревський, а трохи пізніш Шевченко. В рукописах ходили й збірки віршів наших поетів, напр. Климентія Зиновієва (†1727) й ін.

Дослідники історії пісень, Потебня, Грушевський, Ф. Колеса й ін. твердять про глибоку давнину повстання наших пісень, а Лось доводить, що пісні повстали може ще з спільнослов'янської доби. Ті пісні, які ми маємо вже з XVII-го віку, такі досконалі, що для їх вироблення потрібний був дуже довгий час. І справді, в них бачимо “високорозвинену образну мову, величезний засіб поетичної фразеології, різні форми паралелелізму й символіки, епітети, метафори, порівняння й антитези й т. ін.” (Ф. Колеса, “Україна” 1928. II. 61); уже в XVII в. маємо в піснях багато різних форм та стилів. Взагалі в народніх піснях маємо таку високу поезію й такий високорозвинений поетичний стиль, які для тих часів недосяжні в творчості інтелігентних поетів. Таким чином ми стверджуємо щонайменше тисячелітню пісенну творчість українського народу, творчість, яка ніколи не переривалася, ніколи не спинювалася, цебто, жива народня наша мова жила разом з своїм народом, як вищий вияв його духа. Ось тому творчість Котляревського не була новою, — він тільки більше використав власне цю мову народньої творчости, поклавши її в основу мови літературної.

ІХ.

ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ.

В кінці XVIII-го століття в Європі зачав сильно ширитися новий напрям в літературі й культурі, — стали цікавитися всім народнім, усім своїм національним, особливо давнім. Скрізь почали досліджувати своє минуле, зацікавилися своєю народньою мовою, народніми піснями. Старий погляд на мову простого народу, як на мову подлу, явно став падати. Цей літературний напрям до-

Іван Котляревський (29.VIII. 1769—29.X. 1838),
будівничий нової української літературної мови.

котився й до Сходу, до Росії, й під його впливом розпочалася й тут доба відродження свого національного. В українській літературі ця доба принесла також сильне й цінне поживання своєї національної літератури, що розпочав у нас Іван Котляревський (1769—1838).

Як я вище вияснював, українська література живою мовою не припинялася в нас ніколи, в тому й за XVIII-го віку, хоч і зійшла вона на “подлий стиль”. Нове було тільки те, що провідні українські верстви на Правобережжі сполонізувалися й покатоличилися, а на Лівобережжі помосковилися, поставали панами й відірвалися від свого рідного народу, тепер закріпощеного в польську чи російську неволю, відірвалися й від його мови. Український народ утратив усе, але позосталася при ньому незмінна душа його, — його жива мова, хоч і “мужицька”, “хлопська”. Українська мова й простий народ ходом історії, — зрадою вищої класи — злилися тепер в одне ціле, в одне поняття. Епітет “хлопська”, “мужицька” сильно приріс до нашої мови, особливо за XVIII-те століття, коли справді вона, покинена своїм панством, стала вкінці тільки мовою селянства. Українська мова позосталася, як той паралітик при широкій дорозі, — вона була окремою мовою, мовою самостійною, мовою великого народу, але народу, що програв свою державність, тому ніби нездатна для поважнішої літератури, і ця власне думка запанувала в Україні й трималася в нас більше століття, а серед росіян уперто держиться й тепер. Усіма вважалося, що українська мова, як мова літератури й науки, навіки померла разом з козацтвом і Запорізькою Січчю, а простий народ і його мова на увагу не бралися. Це ще від-

гомін старої науки про мовні стилі.

Іван Котляревський народився року 1769-го в Полтаві, й уже за молодих літ, покінчивши Полтавську Духовну Семінарію, зацікавився українською етнографією: збирав народні пісні, приповідки, казки й т. ін., а тому добре знав рідну українську мову. Року 1798-го, мавши 29 літ віку, він випустив свою славу "Енеїду". Час був такий, що з української мови й з самих українців тільки підсміювалися, тому за цим духом часу пішов і Котляревський, давши "Енеїду", від якої реготала не тільки вся Україна, але й уся читацька Росія. На початку мало хто заперимітив, що це поважний літературний твір, а не проста сміховинка "подлого силу".* Мало хто заперимітив, що в боротьбі трьох стилів Котляревський відважно став по стороні "мови подлої", надівши на неї корону "стилю високого". Петро I своїм наказом 1720-го року заборонив усякі українські друки, — Котляревський відважно зламав цього наказу, і випустив твір свій друком.

Головна заслуга Котляревського була в тому, що він рішуче, друком став на той бік, яким йшла ще жива мова в XVIII-му столітті, і він знову відновив українську літературну мову в друкованому творі, — він міцно зв'язав перервану було в XVIII-му столітті в друках — через наказ 1720 р. — нитку нашої літератури живою мовою. Першорядної ваги було те, що Котляревський порвав з панівною тоді наукою про мовні стилі, високий і подлий, і став дивитися на мову народню, як на

* П. П. Плющ: До характеристики мовних засобів гугмору в "Енеїді" Котляревського. "Мовознавство", Академія Наук УРСР, Київ, 1947, т. IV—V ст. 18—33.

Е Н Е И Д А
и
МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

переліцїованна.

И. Котляревскимъ.

Часть I.

Съ дозволенія
Самаринбургской Цензуры.

Издатель М. Перстун.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.

1798 ГОДА.

Заголовна сторінка "Енеїди" 1798 року.

достойну поважних творів; і дійсно, крім сміховинної "Енеїди" він тією ж мовою написав і твір "поважного" змісту: "Ода до кн. Куракіна". А в "Наталці Полтавці" та в "Москаль Чарівник" він дуже висміяв ту панівну за його часу мову, якою говорило в Україні середнє й вище панство, поволі обмосковлюючись.

Треба зазначити, що і в історії розвою російської мови настав тоді також знаменний поворот-

*
#

Філіппов. Веків тепер сему в снѣго
 въ прокъ капижамъ тѣмъ рѣш
 хотѣмъ удастися въ иномъ разѣ
 поладимъ въ иномъ разѣ } 2

Вѣт. треба дитини св. любови твоя

Мамин. Намъ Остерсгаймъ
 не жалѣючи вѣдѣли
 объ немъ лавинъ въ Сибирѣ (
 то-и-ишотуе вѣдѣли) 2

Вѣт. треба дитини св. любови твоя,
 треба твоя Остерсгаймъ,
 щобъ отъ насъ не збѣгъ,
 щобъ и любови не въ сибирѣ } 2

Автограф І. Котляревського. Остання сторінка
 "Москаля Чарівника".

ний час. Стара теорія трьох стилів, глибоко запроваджена в думки письменників і читачів, остаточно впала, а з тим упали й ті налетілості на літературну мову, що їх принесли українські вчителі. Російська літературна мова стала помалу наближатися до мови народньої, а тим самим ставала мовою великоросійською. Думка про якийсь штучний “общеруський язык” тим самим падала. Творцем нової російської літературної мови став великий поет Олександр Пушкін (1799—1837), що вже рішуче порвав з наукою про три стилі в мові.

В українській літературі це сталося трохи раніше, і зробив це Котляревський. Ось тому 1798-ий рік, рік появи “Енеїди”, став поворотною історичною датою в розвої української літературної мови, став бо її наріжним каменем.

На свій час мова “Енеїди” була доброю народньою мовою, хоч у ній, як у мові літературній, було забагато русизмів та архаїзмів. Це була та мова, що розвивалася ще до Котляревського. Про якийсь окремий український правопис Котляревський ще не думав, як довго не думали про те й його наступники, — літературний правопис був тоді спільний для російської й української літератури, — в основі своїй це старий український правопис. Ось уривок з “Енеїди” за оригіналом:

Эней бувъ паробокъ моторный
И хлопецъ хоть куды козакъ,
На лихо все издавсь проворный,
Завзятѣйшій изъ всѣхъ бурлакъ.
Но Греки якъ, спаливши Трою,
Зробили зъ неї скирду гною,
Вѣнъ, взявши торбу, тягу давъ:
Забравши всякихъ и Троянщѣвъ,

Осмаленыхъ, якъ гира, ланцѣвъ,

Пятами зъ Трои наживавъ.

Власне, це наш стародавній український правопис, з **ы**, **ѣ**, **ѣ**; цікаве те, що наше і Котляревський передає через **ѣ**, що звичайним було в нас і до нього, уже в XVI—XVII віках, і частим у віці XVIII-м, коли писали: вѣнъ, пѣпъ і т. ін. Цебто, як мовою так і правописом Котляревський ще міцно зв'язаний з попереднім часом, з XVIII століттям, нічого нового в цьому не даючи.

Котляревський міцно поєднав українську мову з українською літературою, — після нього справді нашою літературною мовою остаточно, уже без хитання, стала жива народня мова. І від Котляревського вона стала творче розвиватися вже зовсім свідомо. За прикладом Котляревського пішло багато його наслідувачів, на яких він сильно впливав аж до часу Шевченка.

Треба сказати, що в першій чверті XIX-го ст. українська мова, як спадщина попереднього, була ще широко розповсюджена серед освічених верств в Україні, про що маємо багато свідoctв. Українську мову шанували й любили; напр. наш письменник П. Білецький-Носенко (1774—1856) року 1823-го писав: “Чехи мають свою велику літературу, — наша мова не менше до того придатна”. * Через це “Енеїда” Котляревського легко сильно поширилась, і багато з освічених українців знали її напам'ять, як пізніше й твори Гулака Артемовського.

Маємо багато свідчень, що за цього часу українці свідомо ставилися до росіян неприхильно. Михайловський-Данилевський у своїх споминах пи-

* “Україна” 1927 р. кн. 6 ст. 32.

ше, що він познайомився на Полтавщині з сем'єю Родзянків, “але й ця сем'я, як і всі інші, просякнута була ненавистю до Росії. Я не знаходив у Малоросії ні одної людини, що з нею мав нагоду говорити, яка б ставилась до Росії прихильно. Серед усіх панував одвертий опозиційний настрій. У всіх існує прислів'я: “Він усім хороший, але москаль”, або інакше: коли росіянин, то виходить зла й небезпечна людина” (“Україна” 1927. VI. 33—34).

Те саме знаходимо і в Мемуарах князя Л. Сапєги про 20-ті роки XIX ст. в Україні: “Офіцери, особливо нижчі, здебільшого були поляки або українці з Придніпров'я. От тоді я вперше почув про українське питання. Українці ображались, коли їх називали росіянами, й розмовляли між собою польською або українською мовою. Жили вони в тісній приязні між собою, але цурались корінних росіян” (там само, ст. 34).

Як я вище розповідав, основою старої нашої літературної мови XV—XVIII віків була головною мовою північнозахідня, що панувала не тільки по канцеляріях, але й по книжках, з великою домішкою полонізмів. Мова ця тепер тихо впокоїлась, і Котляревський рішуче й остаточно рве з нею, рве може й тому, що вже просто не знав її, а пише тільки тією живою мовою, яку глибоко знав, — мовою полтавською. Мова ця не мала різких говіркових окремішностей (доба Руїни все повигладжувала), а тому була легко зрозуміла не тільки для Лівобережжя, але й для всієї України. Це вже була міцна основа нової української літературної мови, на якій вона й почала розвиватися, бо такою основою мова західня тепер не могла бути.

Наслідувачі Котляревського найперше перейняли від нього смішливий тон “Енеїди”, як відгомін і данину старої науки про подлий стиль, і були переконані, що українська мова на це тільки й здатна, бо це не літературна мова, а тільки діалект, селянське наріччя. Про це сильно скаржився пізніш П. Куліш, що “реготом над “Енеїдою” мало-мало не згубили самі земляки свого новонародженого слова”. Взагалі, на початку XIX-го століття, в час Котляревського, висміювати українців і розповідати про них “хохлацькі” анекдоти було дуже модним, особливо ж про українську незграбність та галушки з варениками, живий відгомін чого бачимо й у перших творах М. В. Гоголя. Звичайним і модним було й глузувати з української мови. Молодий М. Костомарів (народився 1817 р.) писав року 1838-го про це: “Меня выводило изъ себя, что невѣжды, какихъ тогда было очень много, съ презрѣніемъ отзывались о хохлахъ, и всякое малороссійское слово возбуждало только смѣхъ”.

Але мариво науки про подлий стиль таки не здавалося. На українську мову стали дивитися, як на приговоренну до смерті. Року 1818-го вийшла “Грамматика малороссійскаго нарѣчія” Олексія Павловського, і він у передмові назвав українську мову “исчезающее нарѣчіе”, чому й рішив записати її в своїй граматиці. * Року 1819-го князь М. Цертелєв († 1869 р.) випустив збірник україн-

* Див. моє перевидання цієї Граматики в Києві 1918 року. Свою Граматику Павловський склав ще на початку XIX-го ст. Року 1823-го вийшло “Собраніє словъ малороссійскаго нарѣчія” Івана Войцеховича.

ських пісень, і в передмові заявив, що ці пісні тепер умирають, а їхня мова “устарѣла для самихъ малороссіянь”. Це були думки росіян, але так само ще довгий час дивилися й українці. Року 1836-го П. Лукашевич видав цінного збірника: “Малороссійскія и червѣнорусскія думы и пѣсни”, а в передмові він писав: “Я спасъ еще нѣсколько народныхъ пѣсней, и представляю ихъ в этомъ собраніи. Вѣроятно, это, можетъ быть, послѣднее ихъ изданіе, заимствованное прямо изъ Малороссіи, — тамъ народныя пѣсни давнымъ давно уже не существуютъ, — всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатскими или великороссійскими пѣснями. Малороссійскій парубокъ за стыдъ себѣ почитаєть пѣть другія. Проѣзжайте всю Малороссію вдоль и поперекъ, и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни. Эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для малороссіянь”. Така була глибока віра в могутність російської культури й повну слабість своєї... І навіть значно пізніше, бо вже аж року 1874-го Ол. Русов у своїй статті про Кобзаря Остапа Вересая назвав його : “один изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ”, хоч по ньому буди їх десятки.* Так самі українці мало вірили або й зовсім не вірили в дальший розвій української мови. Найближчі літературні події показали, що насправді було зовсім не так: живої мови ніщо не вилі вбити!

Року 1804-го в Харкові був відкритий перший університет в Україні, і з того часу це місто ста-

* І ще навіть року 1896-го проф. П. Владимиров у своєму курсі “Введеніе въ исторію русской литературы” на ст. 188 пише: “Исчезнувшіе уже малорусскіе бандурныя”.

до осередком української культури, літератури й мови. Літературний рух був тут дуже жвавий, — зародилася преса, видавалися українські збірники, випускалися книжки, розвивалася літературна мова. Тут розвинувся такий сильний культурний рух, що за перше десятиріччя XIX-го ст. в Харкові видано половину всього (210 видань), що вийшло за цей час у цілій Росії (“Україна” 1927 р. кн. 6 ст. 31). Тут же на самому початку XIX ст. остаточно закріпилися назви Україна, український, як наші національні назви. А все це тому, що за законом 1803 р. цензура належала самому університетові, цебто була в українських руках.

Лівобережжя національно втрималося взагалі значно сильніш, як Правобережжя, що помітно сполонізувалося. Полтаво-харківська школа в першій половині XIX-го віку для розвою нової української літературної мови зробила дуже багато, чому й полтавсько-харківська мова лягла в основу нашої літературної мови; трохи пізніш до цього приєдналася й київська мова Шевченка. Це ця школа високо поставила нашу мову, привчала до неї громадянство й заціпила в літературу те, що відновив був Котляревський: живу народню мову, зламавши тим живу науку про подлий стиль.

В самому Харкові багато попрацював проф. Ізмаїл Срезневський (1812—1880), росіянин родом, але закоханий любитель української культури. Уже року 1834-го він виступив був в обороні української мови й написав у своїм виданні “Запорожская Старина”: “Въ настоящее время нечего доказывать, что языкъ украинскій (или, какъ угодно называть другимъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ

изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что он едва ли уступить богемскому въ обиліи словъ и вираженій, польскому въ живописности, сербському въ пріятности, что это языкъ, который, будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, — языкъ поетическій, музыкальный, живописный". Такъ дивився професор-росіянин ще року 1834-го на українську мову, й до його погляду довго ще не дорости навіть українські письменники й науковці, що звичайно звали себе малоросами, а свою мову — малоросійською.

Полтавсько-харківська школа українських письменників на ділі показала, що українська народня мова спроможна стати мовою літератури, і то не тільки сміховинної, як довго в нас думали через "Енеїду" та через науку про мовні стилі. Усі письменники цієї школи пильно займалися етнографією, і вже тим самим глибоко знали живу народню мову, бо етнографічні твори справді навчали їх цієї мови.

Треба було найперше показати, що українська мова здатна й до поважної літератури повістевой, і це й зробив Григорій Квітка-Основ'яненко (1778—1843), що вважається батьком української повісті. Він свідомо вибрав собі українську мову, як мову літературних писань, яку він глибоко знав. * Ще глибше від нього знав українську мову Петро Гулак-Артемовський (1790—1865), про якого М. Костомарів писав у своїй автобіо-

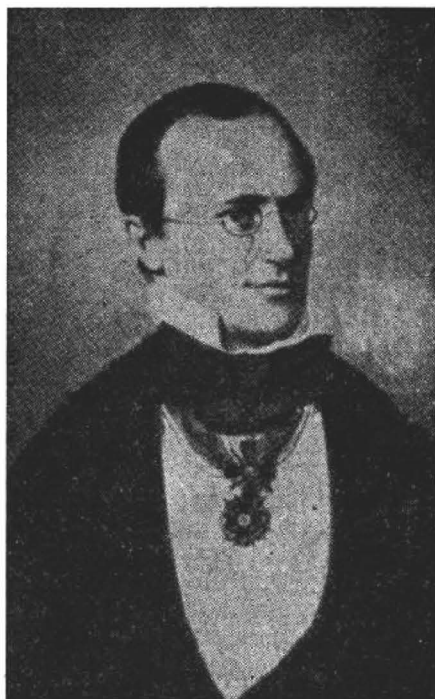
* Див. З. М. Веселовська: Мова Г. Хв. Квітки-Основ'яненка, "Наукові Записки" Харк. Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства, 1927 р., ст. 93—109.

графії, що з письменників 1820—1840-х років “ніхто не перевищив його в знанні життя малоруської народности і в незрівняному мистецтві передавати його поетичними образами й чудовою народньою мовою”, через що багато-хто знали твори Гулака напам’ять. Повістева українська мова явно зростала, і для цього багато допоміг Олекса Стороженко (1805—1874), що своїми повістями значно двигнув її вперед. Гарну мову мав і наш байкар Євген Гребінка (1812—1884), як і Лев Боровиковський (1811—1889), який почав писати, щоб довести, що “ложно мнѣніе, якобы языкъ малороссійскій способенъ только для выраженія смѣшиого и низкаго”. Для розвою української мови працював і Амвросій Метлинський (1814—1870), а також О. Афанасьєв-Чужбинський (1817—1875), що пильнував про досконалість форми своїх поезій, і року 1855-го розпочав був видавати “Словарь малорусскаго нарѣчія”.

Згадаю ще тут Михайла Максимовича (1804—1873), першого ректора заснованого 1834-го року Київського університету, та Осипа Бодянського (1808—1876), що багато попрацювали для розвою нашої мови на полі науковому. Вони збирали етнографічні матеріяли, а це дало їм змогу глибоко пізнати свою рідну мову.

Михайлові Максимовичу в розвої української літературної мови належить почесне місце, а то за його вікопомного збірника “Малороссійскія пѣсни” 1827 року. До збірника дана була передмова, що на довгий час стала маніфестом українського народництва; про нашу мову він писав, що вона не тільки рівноправна з польською та російською, але своєю ніжністю та гармонією,

скажемо в піснях, переважає російську. Своїм збірником пісень (були ще видання 1834 і 1849 р. р.) Максимович показав усьому світові, що ми маємо високорозвинену поезію, хоч книжкова література в нас невелика. І Максимовичів збірник

Михайло Максимович (1804—1873), славний український учений, перший довів самостійність нашої мови.

став вихідною базою українства; багатьом він відкрив очі на нашу мову й зробив свідомим українцем. Він власне перший познайомив світ з незрівняною красою української пісенної поезії. Ось чому першорядний знавець української мови П. Куліш знав напам'ять Максимовичевого збірника, й рідко коли розлучався з ним. Для свого часу Максимович був першорядний славіст, і багато писав про українську мову. Багато твердили тоді, що українська мова — це наріччя російської, зіпсуте польськими впливами; Максимович перший науково довів, що наша мова — мова самостійна, й без перерви розвивається від найдавніших часів. Заслугою Максимовича було взагалі те, що він перший довів тисячелітню безперервність українського життя на своїй землі, він показав, що українська мова, народня й літературна, розвинулися органічно зо старої київської “руської” мови.

Польський уряд у XVII ст., а російський у XVIII -м нізачо не хотіли дати в Києві вищу світську школу. І тільки року 1834-го повстав у Києві університет Св. Володимира, а його першим ректором став Максимович. Як і треба було чекати, Київський Університет скоро став центром і національного, і наукового життя. Офіційно Максимович мав катедру “російської словесности”, але він перетворив її на катедру українознавства; за словами Драгоманова Максимович став для України цілим ученим історико-філологічним факультетом.

Максимович був перший, що зачав працювати над виробленням осібного українського правопису; це він запровадив дашки над буквами **о** та **е**, коли вони читаються, як **і**, та над **и**. Правда, Мак-

симовичева новина в нас не прийнялася, зате вона довго трималася в Галичині, а на Закарпатті додержалась аж до наших днів. Свої дашки над **о, е, и** Максимович став уживати ще з 1827-го року, а взяв власне їх зовсім випадково, бо в друкарні не знайшлося інших значків, крім цих французьких. Свої правописні погляди М. Максимович докладно подав у листах до Основ'яненка, який закликав висловитися про зміну українського правопису: "О правописаніи малороссійскаго языка". *

Письменники цієї доби в своїх творах описують головню село й селян, даючи тим зрозуміти сучасному читачеві, що українською мовою не можна взятися за глибший опис інтелігентського життя. У їхній прозі панує головню живий розповідний стиль, — оповідає або сам автор від себе, або дієві особи. Описового матеріалу ще мало, бо на це бракує письменникам слів, а на новотвори вони не відважуються. Не видно ще готових форм літературного оповідання, нема добору вироблених засобів писати, яких багато було вже тоді, скажемо, в літературі російській. А в деяких перших письменників їхня мова ще занадто простацька, переповнена простонародними виразами. І власне це довго покутувало в розвої нашої літературної мови, тим самим на ділі воскрешаючи на уку про подлий стиль. Трохи пізніш за цю думку

* Лист Основ'яненка в "Маяку" 1840 р. кн. 5, а відповідь Максимовича в "Кіевлянинъ" 1841 р. ст. 153—180, Київ. Див. про це Петро Зленко: М. Максимович про український правопис, "Рідна Мова" 1937 р. ч. II ст. 390—394. Див. іще П. Колесник: М. А. Максимович, "Литературная Энциклопедия" 1929 р. т. VI.

вхопився московський уряд, забороняючи писати українською мовою про інтелігентів та інтелігентське життя.

Письменники цієї доби кохаються головню в оповідному казковому стилеві, — оповідання веде якась одна особа. Напр. такий стиль панує в творах Олекси Стороженка; скажемо, “Межигорський дід” — оповідання бабусі, “Мірошник” — оповідає мірошник, а то в оповідному казковому стилеві оповідає сам автор, часом навіть розпочинаючи: “Був собі” (“Скарб”). Описового широкого стилю письменники ще не знають, і збувають його парюю слів.

Мова письменників цього часу — народня, а самі оповідання їхні переповнені етнографічним матеріалом: легендами, повір'ями, приказками й т. ін., який вони залюбки обробляють. Сама мов їхня — народня, але часто переходить на мову простонародню, а то й вульгарну; напр. у творах Стороженка знаходимо, як звичайне: як ушкварить дощ, знахур, харамаркає письмо, мірошник дуба дав, пика широка, черк його по пиші, кумпанія, здихнути, базікати, пужар, лопав здорово, натріскається й спить і т. ін. Простацькі перекручування чужих слів звичайна річ: абахта (гаупвахта), некрут (цебто рекрут), хронт, анахтема й т. ін. А. Павловський у своїй Граматиці української мови 1818-го року підсміювався, що в українській мові найвищий ступінь порівняння можна робити словом “біс” чи “чорт”. Дійсно це в Стороженка на кожному кроці: Вальдшнепів здіймалося до біса, Старий вже збіса став (“Чортова корчма”), й т. ін. *

* Дип. мою працю: Лайка в українського народу, “Рідна

Але багато письменників цієї дошевченківської доби вживають української мови в своїх писаннях уже зовсім свідомо, хоч ще сильно хитаються в самому окресленні, що саме можна писати цією мовою. Так, напр., навіть сам М. Максимович уважав українську мову тільки за простонародню, до високих літературних цілей нездатну. Гулак-Артемівський спочатку сумнівався, чи українською мовою “можно передать чувства нѣжныя, благородныя, возвышенныя” (“Україна” 1927 р. VI. 46). Але Гр. Квітка-Основ'яненко вже свідомо стояв за українську мову, як мову літературну, писав йому: “Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіємъ, гласно проповѣдующимъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 миллионѣвъ говорятъ, который имѣетъ свою силу, свои красоты, неудобозъяснимыя на другомъ свои обороты, юморъ, иронию, и все, какъ будто у порядочнаго языка”.

Про це саме писав Квітка і в “Суплиці до пана іздателя” (до видавця “Утренняя Звѣзда”) 1833-го року: “За цю вигадку, що ти не цурався в своєму Збірнику й українських творів, аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують, і говорять та й пишуть, буцім то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне (=шляхетне) й ніжненьке, і розумне й полезне, і що, стало бить, по-нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати”.

Для вияснення стану української літературної мови цікавий ще лист Квітки до п. П. Плетнева, російського письменника, в якому він розповідає

про свою суперечку чи не з Гулаком-Артемовським: "По случаю былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчїи. Я его просилъ написать что-либо серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобенъ и вовсе неспособенъ. Знавъ его удобство, я написалъ "Марусю" и доказалъ, что отъ малороссійскаго языка можно растрогаться".

Отож, як бачимо, поміж самими нашими письменниками не було згоди, щодо обсягу української мови, як мови літературної. Недавня історія цієї мови, що, скажемо, в творах ректора Київської Академії Іоаннікія Галятівського була всебічною літературною мовою, в тому й мовою науковою, геть забулася за яких 150 літ, і українські письменники так ніби розпочинають усю справу спочатку... Традиція в нас без пошани!

Ось тому нема нічого дивного, що багато українських сил пішли просто в російські письменники, бо там не було сперечки про здатність мови до літератури, напр. такими були: В. Рубан (1742—1795), Богданович, В. Катніст (1757—1823), В. Наріжний (1786—1825), Гоголь (1809—1852) і інші, що сумлінно попрацювали для розвитку російської літературної мови. З пізніших письменників до цієї групи треба приєднати ще українців: Гр. Данилевського (1828—1890), Гр. Мачтета (1852—1901), В. Короленка (1853—1921) й ін. Тим же пояснюється й те, що наші письменники ставали двомовними, й випускали цілі томи й по-російському, напр. такими були: Квітка, Гребінка, пізніш Шевченко. Але треба підкреслити, що російські писання цих письменників, хіба крім Квітичного "Пана Халаявського", основно забулися, й у російському письменстві навіть не згадуються.

Звичайно, ця двомовна письменність вела до того, що в писаннях їхніх авторів було аж надто багато русизмів, що бачимо навіть у ліпших Шевченкових творах. Звичайно, дехто робили це просто для заробітку, як це знаємо про М. Вовчка, Ан. Свидницького й ін., бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не друкувати не платно.

Назва нашої мови “малоросійська” була не тільки офіційною, але й буденною серед наших письменників за цього часу.

Згадаю тут іще про польських письменників т. зв. української школи, — деякі з них, напр. Тимко Падура (1801—1872), мову українську знали добре й писали нею, але помітного сліду в розвої української літературної мови, звичайно, не позоставили, навпаки, політично тільки пошкодили, і пізніше про участь поляків у “творенні” української літературної мови пригадав р. 1863-го міністер Валуєв у своїй забороні.

Х.

ШЕВЧЕНКО, ЯК ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

Мова Тараса Шевченка (1814—1861) в історії української літературної мови має велике значення, бо власне його мова стала наріжною підвалиною літературної мови. Як ми вже бачили, нова українська літературна мова творилася спочатку в Полтавсько-харківській школі, цебто на Лівобережжі, тепер же до творення її прийшло й Правобережжя, — Шевченко народився (25 лютого) в селі Моринцях, а зріс у селі Кирилівці * на Звингородщині на Київщині, якраз в осередку України.

Шевченко перший в нас глибоко зрозумів вагу літературної мови в письменстві, й тому творив її, пильнуючи, щоб була вона якнайкращою. Київ на той час, по заснованні в ньому 1834 р. університету, поволі відроджувався на український культурний осередок. На 1846-й рік зібралося тут чимало українських культурних діячів, що й заклали були Кирило-Методіївське Братство, яке на українську мову дивилося, як на самостійну літературну мову. Воно навчало: "Щоб кожен слов'янський народ мав свій язик, свою літературу". Але наступного 1847-го року над братчиками вчинений був урядовий погром, і всіх їх порозкидали далеко поза Київ: Шевченка заслано на 10 літ, Миколу Костомарова запроторено в Саратов на 9 літ, а мовного Шевченкового вчителя Куліша

* Народня вимова — Керсєлівка.

на 3 роки в Тулу. З цього часу спинилося Шевченкове свідоме навчання української мови, спинилося й її літературне оформлення в Києві.

Шевченко мав багато даних, щоб глибоко пізнати свою рідну мову, бо першу молодість провів на селі. Як знаємо, він любив слухати опові-

Тарас Шевченко (25.ІІ. 1814 — 26.ІІ. 1861),
будівничий української літературної мови.

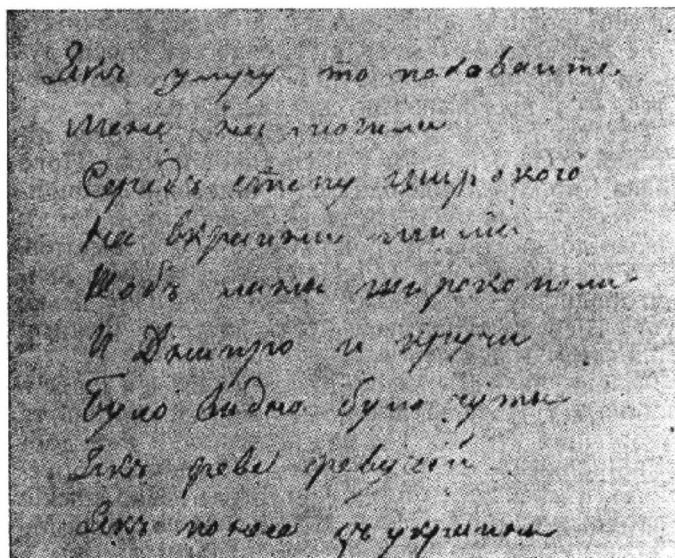
данння старих, а на Звинигородщині на той час було кому й багато про що оповідати, так що молодий Тарас не тільки захогувався в чари мелодійної Київської мови, але й знайомився з іще живою тут ідеологією Запоріжжя, козацтва та Гайдамаччини. Шевченко мав добрий голос і кохався в піснях, яких знав без ліку. То був взагалі час, коли інтелігенція кохалася в українських піснях, а Звинигородщина давала їх Тарасові з найчистішого джерела. При кожній спосібності Шевченко співав, а це приносило йому глибоке знання мови й пісенного ритму, що він пізніш переніс на свої вірші. В російській школі Тарас не вчився, а це зберегло його мову, а головню сам спосіб думати (складню) від помітнішого чужого каламутства, — у нього завжди складня народня.

Ось таким чином народній елемент, головню пісенний, став основним у Шевченковій мові. Його рідна Кирилівка знаходиться в південній Київщині, географічному осередкові Української Землі: звідси до західніх говірок яких 40—60 кілометрів, а до північних — 25—40. Це справді творить Звинигородщину осередковою землею, де українська мова Шевченкового часу була чистою, чужими впливами незасміченою.

Пізніш, коли Шевченко пішов у світ, він поніс з собою й тугу та любов до українських пісень та історичних дум. На той час повиходили вже добрі збірники їх, а саме: “Опытъ собранія малорусскихъ пѣсней” 1819 р. кн. Цертелева, “Украинскія народныя пѣсни” ч. I—II 1827 і 1834-го років М. Максимовича, та “Малорусскія народныя думы и пѣсни” 1836 року Лукашевича. Шевченко мав ці три збірники при собі, і знав їх напам'ять, а це дало йому глибоке знання української народньої

мови. Українська пісня всякла йому в саму душу, стала йому живим словником рідної мови, до якого він завжди звертався в потребі. Головне, Шевченко зрозумів складню мови, й переносив її в свої писання, а складня — душа мови. Усе це сильно наблизило Шевченкову мову до народньої й очистило її від усякої штучності.

Глибшого наукового розуміння істоти літературної мови Шевченко ще не мав, але вона інстинктивно носилася перед його віщими очима. Так, він свідомо уникає в своїй мові говіркових місцевих

“Як уму, то поховайте”, вірш 25 грудня 1845 р., написаний в Переяславі. Зразок Шевченкового письма й правопису.

виразів (локалізмів), хоч на Звинигородщині їх не бракувало. Шевченко вишліфовував свою мову від таких виразів, що були б незрозумілі широким читацьким колам, а це вже було розуміння істини літературної мови.

Треба тут зазначити, що на Лівобережжі був здавна неприхильний погляд на Правобережжя, як на ополячене в своїй мові, а тому не тільки в Шевченків час, але довго й згодом письменники свідомо цуралися правобережної мови, ніби пересякненої полонізмами. Звичайно, це було правдивим тільки до малої міри, але Шевченко добре це знав, і пильнував не вживати в своїй мові таких правобережних слів і форм, які були б запідозрені, як полонізми.* Власне цим Шевченко подав руку лівобережцям, а це було корисним у розвої нашої літературної мови: обидва береги Дніпра нарешті поєдналися в своїй мові у творенні мови літературної.

Так само уникав Шевченко й архаїзмів, цебто стародавніх виразів. Правда, в його мові вони нерідкі, та завжди на своєму місці, завжди як окраса стилю, чому вони в нього ніколи не разять читача. Як знаємо, Шевченко добре знав Святе Письмо, особливо Псалтиря, добре знав і церковнослов'янську мову, що й привносив до своїх віршів, але тільки, як мальовничу окрасу поетичного стилю.

Кидається в вічі, що Шевченко оминав також чужі слова, вживаючи їх дуже рідко навіть у своїй прозі. Як я вже вище вказав, Шевченко в дитинстві не вчився в російській школі, а це вбе-

* Див. мою статтю: Полонізми в сучасній українській літературній мові, "Рідна Мова" 1936 р. ч. 1 ст. 13—18.

регло його мову від більших русизмів. Але російської мови Шевченко навчився похідьма, з життя та книжок, і він її таки знав, хоч не глибоко. Він, за тодішньою модою, написав немало творів також і мовою російською, але творів слабеньких, мова яких зовсім не чиста, бо повна українізмів. Свого “Денника” Шевченко провадив російською мовою, і він власне показує, що цієї мови Тарас глибше не знав, про що відкрито й признався в цьому.* До Шевченкових писань, звичайно, русизми таки вдиралися, але не часто, й то більше такі, що вживалися в українській живій мові; скажемо, в мові Котляревського чи Квітки русизмів значно більш, як у мові Шевченковій.

В старій українській літературній мові XVII—XVIII віків було немало полонізмів, які кидаються в очі теперішньому читачеві. Котляревський рішуче з цим порвав, бо цієї старшої мови вже й не знав. Те саме бачимо й у мові Шевченковій: в ній полонізмів уже нема, а ті, що таки транляються в нього, це вже освоєні в нашій живій мові слова.

Шевченко свідомо уникав у своїй мові опрощення, уникав того розговірною жаргону, що часто чується в живій народній мові, а це робило його мову чистою й надавало їй ознак літературності. Шевченко листувався зо своїм братом Микитою, й завжди дивувався жаргонності його мови. Року 1840-го одного разу Шевченко так відписав братові: “Брате Микито, треба б тебе подаяти за те, що я твого письма не второпав: чорт зна по-якому ти його скомпонував — ні по-нашо-

* Див. мою працю: Шевченкова мова, “Рідна Мова”, 1934 р. ч. 22 й далі.

му, ні по-московському, ні се, ні те... А я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму". Це дуже цінна за ява, бо вона наочно показує нам, що Шевченко має вже свою літературну мову, дбає про неї, а "чиста" народня мова сільського брата його вже разить.

Оце були головні основи Шевченкової мови. Тут треба ще підкреслити, що в справах мови на Шевченка завжди мав великий вплив П. Куліш, який йому багато допомагав. Як я покажу в наступному розділі, Куліш був у нас першим письменником і першим ученим, що зовсім свідомо творив українську літературну мову, а свої погляди передавав і Шевченкові. Шевченко нерідко писав таки кострубатою мовою, а це приводило в люті мовного пуриста Куліша, і він не раз "жостко" докоряв Шевченкові й виправляв йому форму його віршів. А іноді Куліш виправляв Шевченкові й зміст. Так, у своєму вірші "До Основ'яненка" Шевченко написав був:

Наш завзятий Головатий

Не вмере, не загине!

а Куліш це виправив на:

Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине!

і так це місце друкуються й тепер у Шевченкових творах.

Коли року 1856—1857 вийшла двотомова Кулішева праця: "Записки о Южной Руси" й дотерлася до Шевченка в заслання, то той про це написав: "Куліш переніс мене на крилах в нашу Україну!" Взагалі ж Шевченко шанував Куліша й цінував його глибокі мовні знання. Куліш багато попрацював над Шевченковими творами: "Наймичка", "Назар Стодоля", "Неофіти" й ін., надаючи їм

крашу мовну форму. Куліш часто твердив Шевченкові, що з нього російського письменника не буде, а буде тільки шкода для української літератури, і цим таки відхилив його писати російською мовою.

Коли Шевченко вернувся з заслання й проживав у Москві, то він задумав був добре повиправляти свої попередні поезії для нового видання їх. Про це він записав 18 березня 1858-го року до свого Денника таке: “Кончилъ переписыванье или процѣживанье своей поезіи за 1847 год. Жаль, что не съ кѣмъ толково прочитать. Нужно будетъ подождать Кулиша. Онъ, хотя и жестко, но иногда скажетъ правду!”

І отож власне Шевченкова мова й стала в нас за наріжну підвалину нашої літературної мови. Сталося це тому, що сам Шевченко був у нас найсильнішим поетом, і його твори захопили всю Україну: їх усі читали, завчали напам'ять, і вже тим самим навчалися й мови. В історії повстання літературних мов це звичайне явище: мова найсильнішого письменника й господаря дум народніх помалу стає за основу мови літературної, — так нерідко бувало в Європі, так сталося й у нас, так було в Росії з творами Пушкіна. До цього треба додати, що Шевченкова мова мала всі якості, щоб стати мовою літературною: вона була найчистіша серед мов усіх тодішніх письменників, і походила з географічного осередку Української Землі, зо Звинигородщини, чому могла легко стати соборною мовою. І так це й сталося, і рік 1840-ий, рік виходу першого видання “Кобзаря”, поруч з роком 1798-им, роком виходу “Енеїди”, став знаменним етапом в історії розвою української літературної мови. Додам до цього, що власне

твори Шевченка широко рознесли й остаточно затвердили наші національні назви: Україна, український.

Треба підкреслити ще велику простоту й ясність Шевченкової мови, а то тому, що в його творах речення будуються по-народньому. В Шевченковій складні панує так звана паратакса, цебто рівнорядні речення, а не накопичення підрядних речень до одного головного (гіпотакса), як то часто бачимо в мові інтелігентській. І власне це робить Шевченкову мову ясною та простою. І цим Шевченко створив свій власний поетичний стиль, опертий на українську пісню не тільки мовою, але й ритмічною формою. Цим Шевченко сильно вплинув на своїх наслідників, і повів їх за собою, і впливав ще навіть і тоді, коли солодкавість його пісенного стилю вийшла з моди. Цим Шевченко до певної міри зв'язав був українську поезію, бо в нас довго думали, що Шевченкові форми віршу — то найкращі форми, тоді як розвій літературних форм постійно міняється й удосконалюється.

Шевченко — творець нашої поетичної літературної мови, але не мови прозаїчної, яка в нього не завжди першорядна. В цьому відношенні Шевченка перевищив Марко Вовчок.

За свій український правопис Шевченко ніколи не дбав, і писав свої твори правописом російським, цебто старим українським, якого він навчився ще замолоду, за що Куліш не раз сильно гриз йому голову. Ось приклад Шевченкових писань з оригіналу 1847-го року:

Мени однаково чы буду
Я жить въ украини чи ни.
Чи хто згадає чи забуде.
Мене въ снугу начужини.
Однаковисинько мени.
Въ неволи вырис межъ чужими,
И теплохатный своимъ
Въ неволи плытучи чужу
И все съ собою забери
Мало смѣду не похити
На мамѣи сластѣи украини
На нѣкій твоей землѣ.
И не похити батѣко отъ сыновъ
Не жалеє сыновъ молѣбъ
Молѣбъ синю за Украину
Цого залучили колыбѣ.
Мени однаково чы буду
Той сыно молѣбѣи чы ни.
Чи ты однаково мени
Якъ украину вѣне моє
Приплѣтитъ луха си. и въ осни
Чи окридаючи забудѣтѣ,
Валъ ты однаково мени.

“Мені однаково”, вірш 1847 р. Зразок Шевченкового
письма й рукопису.

Мени однаково чи буду
Я жить въ украини чи ни.
Чи хто згадає чи забуде
Мене въ снугу начужини
Однаковисинько мени.
Въ неволи вырис межъ чужими,

И неоплаканный своими
Въ неволи плачучи умру
И все съ собою заберу
Малого слиду не покину
На нашій славіній україни
На нашій не своїй землі.

В історії розвитку української літературної мови Шевченко закінчив ту її добу, що розпочалася Котляревським і велася його наслідувачами. Він став синтезом цієї мови, і він же поставив її на добру путь дальшого розвитку. По Шевченкові хоч іще й сперечаються за межі літературної спроможності української мови, але всім стало ясно, що Шевченко таки вивів цю мову на шлях ширшого літературного розвитку.

Про Шевченкову мову див. праці: О. Снігавський: Елементи Шевченкової мови, її походження й значення, "Культура українського слова", збірник I, Київ, 1931 р., ст. 7—51. — М. Сулима: Найяскравіші особливості фрази Шевченкового "Кобзаря", "Червоний Шлях" 1924 р. кн. X ст. 216—221. — І. Огієнко: Значення Шевченка в історії української літературної мови, "Рідна Мова" 1935 р. ст. 97—102, а також: Шевченкова мова, "Р. М." за 1934 рік, Навчаймося літературної мови від Шевченка, Словник мови "Кобзаря", "Рідна Мова" 1935—1937 р.р. — В. Симович: Про архаїзм в Шевченковій мові, "Записки НТШ". — Г. Левченко: Місце Шевченка в історії української літературної мови. Т. Шевченко. Київ, Державний Університет, 1939 р. Т. В. Зайцева: Стилїстичне й граматичне значення пропуску та повторення присудків в поезіях Тараса Шевченка. "Мовознавство", Академія Наук УРСР, 1947 р. т. IV —V, ст. 34—45.

XI.

КУЛІШ, ЯК ІДЕОЛОГ І ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

Правдивим свідомим творцем української літературної мови був у нас Пантелеймон Олелькович Куліш (8.VIII 1819—14.II. 1897). * Глибоко освічений, він добре знав істоту кожної літературної мови, добре бачив, що науково в нас вона ледь зароджується, а тому все своє довге й трудяще життя віддавав на створення рідної літературної мови. Попередні наші письменники виховувались на ідеології козакофільської романтики, який немалу данину замолоду віддав і сам Куліш. Зо смертю цього козакофільства, по остаточнім зліквідуванні і козацтва, і самої Січі, наші письменники переконано чекали були вже й смерті української думи та пісні, а з ними й мови. Але Куліш Шевченковими устами сміло кинув:

Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине!

Куліш глибоко розумів вагу рідної мови, й на практиці не раз переконувався, що російською мовою українець ніколи не передасть тонко своїх глибших задушевних дум та прагнень, своїх сердечних почувань, бо це можна зробити тільки рідною мовою:

Віщуванням новим

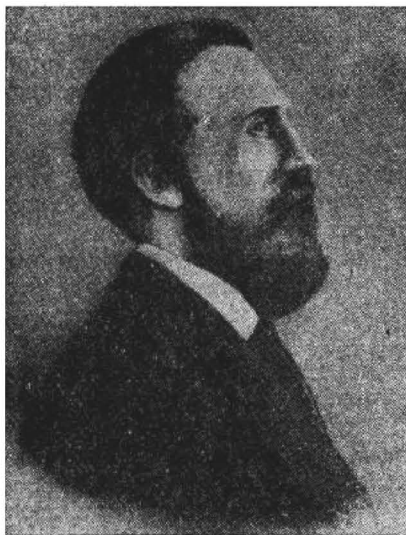
Серце моє б'ється, —

Через край із серця

Рідне слово ллється!

* П. Куліш, як показує знайдена метрика, народився 26 (а не 27) липня ст. ст. 1819 р.

“Слово наше невмируще, — писав Куліш. Язык наш виведе на яв багато дечого такого, що по-московській зроду не розкажеш, і сама московська словесність зацвіте новим цвітом. Розкажи москалеві по-московській, що і в нас слово ніжне, мальовниче, голосне, як пісня”. Взагалі, вагу рідного слова Куліш завжди високо цінував, і клав на нього найбільші сподівання.

Пантелеймон Куліш
(8.VIII.1819 — 14.II.
1897), ідеолог і бу-
дівничий україн-
ської літературної
мови.

І це Куліш усім свідомо показав, що українська мова - це не “мужицька” мова, як звуть її сусіди, і що “родной язык не для того только, чтобы выбранить неисправнаго мужика”.

Оцей залишок старої науки про “подлий стиль”,

оце постійне кидання на нашу мову — “мужича мова” сильно било Куліша, бо в ньому було чимало й правди. Не бракувало в нас письменників, що народність української мови бачили головно в тому, щоб від неї “дьогтем пахло”, і власне з цим усе життя своє боровся Куліш, не раз у розпачі демонстративно заявляючи, що зламає своє українське перо. І Куліш свідомо прашував над підвищенням культури української літературної мови, витягуючи її зо стану “змужичілости”. Він уже добре розумів різницю поміж мовою народньою й мовою літературною, й свідомо працював, щоб збільшити культуру мови літературної чи книжної.*

Куліш не раз співав славу російському поетові Пушкіну за те, що той умів створити своєму народові сильну й прекрасну літературну мову, вже оперту на народню великоросійську мову.

Історичну працю Пушкіна Куліш глибоко розумів, — і пильнував її наслідувати, й самому йти дорогою Пушкіна в творенні української літературної мови.

Ідеологом української мови був тоді й наш відомий історик і письменник Микола Костомарів (1817—1885), і Куліш спочатку уважно прислуховувався до його думок. Але пізніш Костомарів змінив свої думки, й пішов утертою в нас дорогою, й за іншими твердив, ніби українська мова не здатна стати мовою великої літератури, — вона тільки для хатнього вжитку, а для широким літературних потреб ми маємо мову “общерусскую”, мову російську, яку й ми, українці,

* Див. про це статтю самого Куліша: Дві мові, книжня й народня, “Україна” 1914 р. кн. 3.

твори́ли. Мово́ю науково́ю, ~~скажемо~~, украї́нська мо́ва, за Костома́ровим, тако́ж бу́ти не мо́же, і по-украї́нському ні́як не мо́жна ви́кладати “Ри́мську істо́рію” Момзе́на, — тве́рдив Костома́рів, — “для тако́го ро́да сочи́нень ще не при́шло вре́мя”. * І хо́ч Костома́рів са́м науко́во показав, що та́ки і́снує “дві ру́ські наро́дності”, зо́всім окре́мі одна від одної, але полі́тичних ви́снoвків з цьо́го зроби́ти не зміг, не зроби́в наві́ть і ви́снoвків літе́ратурних, — він упе́рто сто́яв на сторо́жі “oбщepуcкaгo я́зыка”, й до́водив, що украї́нська мо́ва, по́за хатні́м ужи́тком, ши́ршої до́лі не ма́тиме, й то́му свої́ ви́соковарті́сні істо́ричні пра́ці пи́сав то́льки ро́сійсько́ю мо́вою.

Кулі́ш споча́тку пи́льно при́слухався до Костома́рових мовни́х теорі́й, і не то́льки при́слухався, але й поді́ляв їх. Ко́ниський ро́зповідає́, що ро́ку 1860-го по́лтавці одно́го ра́зу ви́магали, що́б запроє́ктований то́ді ми́сячник “О́снова” увесь дру́кувався украї́нсько́ю мо́вою. Проти́ цьо́го ви́ступив Кулі́ш, і до́водив, що́ так ро́бити не мо́жна, бо украї́нська мо́ва ще ма́ло ви́роблена. Са́м Ко́ниський то́ді ж запро́понував бу́в, що́б хтос́ь у на́с зайня́вся пере́кладом Ше́кспіра на украї́нську мо́ву. Та́ка думка́ кину́ла Кулі́ша в сме́х, і він за́явив, що́ “Ше́кспіра на на́шій мо́ві побача́ть хі́ба правну́ки”.

Але Кулі́ш не пе́реставав гли́боко обду́мувати до́лю й і́стоту на́шої літе́ратурної мо́ви, й незаба́ром зо́всім зміни́в свої́ по́передні́ погля́ди. У на́с це він пе́рший кину́в спа́сенне га́сло: Обли́ччям до́ Евро́пи! Кулі́ш зна́в не то́льки мо́ву гре́цьку, але

* “О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ”, “О́снова” 1862 р.

знав трохи й мови європейські: німецьку, італійську, англійську, і хоч не знав їх глибше, але все ж міг студіювати європейських поетів в їхніх перекладах. * І Куліш сідає за переклади, а для цього потрібна була розвинена літературна мова. І він не побоявся творити новотвори, а таки кращі Шекспірові твори переклав, хоч перше сам у те не вірив. І Куліш звертався до Шекспіра:

Світло творчества, Гомере новосвіту,

Прийми нас під свою опіку знакомиту:

Дай у своїм храму нам варварства позбутись,

На кращі почуття і задуми здобутись!

А подаючи громадянству свій переклад, Куліш писав:

На ж дзеркало всесвітнє, — визирайся,

Збагни, який ти азійт мізерний,

Своїм розбоем лютим не пишайся,

І до сем'ї культурників вертайся!

Коли появилася Кулішів переклад Шекспіра, на нього багато-хто з нашого громадянства обурилося, — як таки можна робити таке нечуване блюзнірство: перекладати Шекспіра на “мужичу” мову! Скрізь у пресі посипались насмішки на переклад (“Бути чи не бути — ось де заковика!”), насмішки не тільки від чужинців, а ще більше таки від своїх. А Костомарів про це навчав (російською мовою): “Сучасний стан южноруського наріччя такий, що ним треба творити, а не перекладати. І взагалі, навряд чи доречні переклади письменників, що їх кожен інтелігентний малорос прочитає російською мовою, яка давно вже ста-

* Ів. Франко в своїй праці: “Нарис історії українсько-руської літератури” 1910 р. на ст. 176 твердить, що Куліш не знав ані мов давніх, ані одної з мов європейських.

ла культурною мовою всього южноруського краю. При тому, ця загальноруська мова не чужа, не запозичена, а вироблена зусиллями всіх руських, не тільки великоросів, але й малоросів”. *

Куліш таки витерпів і не заломався під градом цих нападів, і продовжував творити літературну мову. Ніхто з наших письменників не творив стільки новотворів (неологізмів), як творив їх Куліш; новотвори ці, звичайно, не всі були вдатні, і громадянство завжди підхоплювало їх на зубок і пускало про них анекдоти. Але багато з Кулішевих новотворів таки прийнялися в нашій літературній мові й позосталися в ній досі. Року 1897-го вийшла Кулішева “Позичена Кобза”, — збірник перекладних поезій. Найголовнішого сучасники не доглянули в ній: Кулішеву постійну сміливість у мовному творенні й глибоку віру в українську мову, — а це вкінці поставило її на правдиву літературну путь.

Куліш добре знав, що в Європі багато віків люди навчалися своєї літературної мови головно з перекладу своєї Біблії, і рано заходився біля цього й сам: постановив перекласти повну Біблію на українську мову, щоб читачі навчалися мови з цієї найбільш читаної книжки. Року 1871-го в нього був уже готовий Новий Заповіт, і він його запропонував купити Бритійському Біблійному Товариству. Товариство віддало Кулішів переклад на рецензію відомому славістові Міклошичу, але той визнав переклад рішуче невдалим, бо це не був науковий переклад. Але Куліш не зразився тим, і невпинно працював далі, і таки довів свою велику працю до кінця, та доля посміялася з ньо-

* “Кіевская Старина” 1883 р. кн. 2 ст. 223.

го: 6 листопада 1885-го року згорів Кулішів хутір Мотронівка, а з ним згорів і рукопис перекладу Біблії...

І Куліш знову прийнявся за свою всежитєву працю, але вже не закінчив її, — закінчили І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький. Драгоманів високо ставив саму думку перекладу Біблії, хоч широке громадянство мало це оцінило. Правда, Кулішів переклад вийшов у багатьох відношеннях невдалий, * а головне, — це не дослівний переклад, а часто тільки пересказ, від оригіналу далекий. **

Куліш добре знав стародавню українську мову, багато читав старих пам'яток, — і душею полюбив цю мову. Звідси й зародилася його ідея староруської мови. Ідея безумовно здорова, не завмерла ще й тепер, бож пов'язати стару й нову українські мови таки варта й треба. Ось через це в Кулішевих творах завжди багато архаїзмів, а часом і занадто багато, і то таких, що остаточно в нас завмерли. Напр. у "Позиченій Кобзі" 1897 р. знаходимо: *жизнь, чувство, іскуство* й т. ін., — такі архаїзми широке громадянство рахувало просто русизмами, хоч воно так не є. А вже в перекладі Євангелії Куліш уживає справді забагато церковнослов'янських виразів, які разять чуття читача, напр.: *Истино бо глаголю вам, Глаголе Господь, Благое слово, Вість благая, Покликає до жизни народи* і т. ін. Звичайно, це Кулішевого перек-

* Франко на ст. 177 свого "Нарису" твердить, ніби речення: "Да уповаєть Ізраїль на Господа" Куліш переклав: "Хай дуфає Сруль на Пана". Я нічого подібного в Кулішевих перекладах ніде не знаходив.

** У більшості Куліш справді перекладав не з оригіналів, а з перекладів російських.

ладу не прикрасило.*

При читанні Кулішевих творів ще й тепер кидається нам у вічі багатство авторового словника, — українську мову, стару й нову, він знав глибоко, й обіруч користався з неї, чому словник його творів завжди рясний.

Глибоко розумів Куліш саму істоту літературної мови, рано переконовся, що для відповіднішого віддання нашої мови на письмі потрібен окремий правопис. До того часу українська мова користалася своїм стародавнім правописом, унормованим ще граматикою Мелетія Смотрицького 1619-го року. Правопис цей перейшов із Києва й до Московії, й там також міцно зацепився. Як ми бачили, Шевченко тримався ще цього правопису, але Куліш рішуче з ним пірвав і став на бік тих, що вже віддавна, головню з Максимовича починаючи, стали шукати відповіднішого правопису для української мови. Для свого часу новий Кулішів правопис, що став зватися “кулішівкою”, був досить придатний для української літературної мови.

Додам іще, що за цього часу в нас послідовно почали вживати т. зв. апострофа, що перший зробив чи не М. Гатцук у своїй “Абетці” 1861-го року.

Це Куліш перший у нас став запроваджувати фонетичний правопис, який уже бачимо в його “Записках о Южной Руси” 1856-го року. Власне цей Кулішів правопис, з деякими змінами, прийняв у Галичині Євген Желехівський для свого

* Див. про це мої праці в “Рідній Мові”: Не маємо каменя наріжного, 1934 р. ст. 131—138; Найперше джерело для вивчення рідної мови, 1939 р. ст. 353 — 362.

Словника 1882-го року (це т. зв. “желехівка”), як правопис фонетичний.

Куліш свого часу був найкращим знавцем української літературної мови, що його визнавали всі. Костомарів завжди високо ставив Кулішеву мову. Визнавав це й Франко, що, здається, сам ще не розумів глибше потреби українській мові стати мовою літературною, що гаряче пропонував і все життя робив Куліш. Визнав це року 1899-го й Б. Грінченко, який твердив: Куліш був “наилучшимъ знатокомъ малорусскаго языка, наилучшимъ стилистомъ малорусскимъ”, і пильнував про красу слова своїх творів, ніколи не занедбував форми, завжди пильнував підносити культуру своєї мови, чому форма його творів звичайно була досконала. Кулішева мова — мова високої якості, якої за його часу ніхто не тільки не перевищив, але й не досяг її. Куліш знав вагу слова, у своїй поезії часто був філологом, і все своє життя вірно стояв на сторожі цього слова, хоч і мав аж за багато ворогів, що дошкульно заважали його праці.

Сильно відчувалася в нас потреба мати нарешті словника української мови, для чого матеріялу було вже не мало. І Куліш заходився складати такого словника, про що й оповістив у I-ій книжці “Основи” 1861-го року. Але довідавшись, що К. Шейковський приступив у Києві до друку свого “Опыта южно-ресскаго словаря”, який і появився того ж 1861-го року (випуск I-й), Куліш припинив свою працю, а зібраний матеріял року 1864-го передав до Києва, і пізніше він видрукуваний був у Словнику Б. Грінченка.

Про П. Куліша див.: “Пантелеймон Куліш”, збірник, Київ,

1927 р. В. Василенко: П. Кулиш, "Литературная Энциклопедия" 1929 р. т. IV, про "кулішівку".

ХІІ.

СКОРПІОНИ НА УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО.

Українська літературна мова на очах невинно росла й вабила до себе все українське населення, що потроху починало відроджуватись і глибше націоналізуватись. Правда, серед самих українців, як ми бачили, не було ще згоди, щодо обширу й призначення цієї літературної мови, але це була хатня внутрішня справа самих українців.

Перший цензурний устав російський 1803 р. був дуже ліберальний, і віддав місцеву цензуру в руки своїх університетів, де вони були чи мали відкритися. Ось тому в Харкові повстав такий великий видавничий український рух, бо цензура належала самому університетові, цебто була в українських руках (див. вище ст. 143).

Та справа розросту української мови в окрему літературну мову стала сильно лякати російський уряд та російських націоналістів, особливо вчених, бож усі розуміли, що з розростом мови зростала й окрема свідомість нації. Розпочалися писання, що українська мова — це не окрема мова, а тільки сполонізована народня говірка мови російської. Багато росіян виявляли просто зоологічну ненависть до української мови. Так, найславніший російський критик В. Белінскій (1811—1848) гостро виступив проти Шевченкового “Кобзаря” 1840-го року. Дійшло аж до того, що Белінскій публічно безсоромно лаяв Шевченка: “Здравый смыслъ долженъ видѣть въ Шевченкѣ осла, дурака и пошлеца, а сверхъ того горькаго пьяницу, любителя горѣлки по патріотизму хохлацкому...”

Шевченку послали на Кавказъ солдатомъ. Мнѣ не жаль его: будь я его судьей, я бы сдѣлавъ не меньше"... Особливо сильно накидався Бєлінскій на Шевченковихъ "Тайдамаків". А про П. Куліша цей же Бєлінскій писавъ: "Одна скотина изъ хохлацкихъ либераловъ, нѣкто Кулішъ (какая свинская фамилія!) напечаталъ исторію Малороссіи"...

А року 1856-го виступив проф. М. Погодин зо своєю новою теорією: росіяни-поляни з глибокої давнини жили над Дніпром, але татарський погром змусив їх перебратися на північ, де вони й перетворилися в російський народ. А порожні подніпрянські місця зайняла людність із заходу, галичани. Таким чином, першу державу на Дніпрі заклали й Віру Христову прийняли власне росіяни, а не українці, і вся стародавня література й мова X—XIII віків — це все російське, а не українське, як вони хваляться. Це була патріотична російська ідеологія, що сильно вдарила українське національне почуття.

І розпочався "споръ южанъ съ сѣверянами", що з часом ще посилювався (теорія проф. А. Соболевського), і який для нас був спочатку корисний бо-дай тим, що змусив глибше дослідити історію своєї української мови. Але сперечка ця кидала в злість російських націоналістів, які незабаром покликали собі на поміч російський уряд. Року 1846-го, як ми бачили, українці заклали в Києві демократичне Кирило-Методіївське Братство, яке сильно налякало уряд, і він арештував і жорстоко покарав особливо трьох наших письменників: Шевченка, Костомарова й Куліша. І з цього власне часу розпочалася, правдивіше — відновилася збільшена цензура на українське слово. Цензурі було наказано пильно стежити за українськими писаннями

і “не давать перевѣса любви къ родинѣ надъ любовью къ отечеству”, й вона почала викреслювати з українських творів усе, де вбачала “пристрастіє къ малороссійской народности”.

За діяльністю видатних українців цензура пильно стежила. Напр. Київський митрополит Інокентій (Борисов) з цієї причини мусів листуватися з М. Максимовичем по-латині. Стаття Максимовича про Коліївщину 1768 р. була написана 1839 р., але цензура друк заборонила, і стаття побачила світ тільки 1875 р., вже по смерті автора.

З другої половини 50-х років в Росії скрізь повіяло вільнішим духом, бо скрізь почали голосно й настирливо говорити про скасування кріпацтва. В Києві розпочався великий рух, відродилася надія на вільне життя. Усі спішили на працю для народу: засновані були т. зв. недільні школи, почали появлятися українські підручники, книжки духовного змісту, народилося т. зв. “хлопоманство” й ходіння в народ. Рух пішов глибокий, і уряд невисилі був справитися з ним. Навіть сам Київський губернатор Гессе року 1861-го розіслав волосним старшинам свою промову до них мовою російською й українською (“Україна” 1927 р. кн. 6 ст. 111—114). Українська літературна мова за цей час поважно зростала й ширилася, і здавалося, настають для неї вільні часи. Але тільки здавалося. Проти українського руху рішуче виступили поляки, пізніше й жиди, і це жидівський часопис “Сіон” перший кинув тоді на українців: сепаратисти! Народ був таки звільнений з кріпацької неволі 19 лютого 1861-го року, випущений був на волю й Шевченко. Та року 1863-го відбулося невдале польське повстання, і вкінці було здушене не тільки це повстання, але й культурний

український рух, який з ним в'язали.

Нагінку на українську мову, як це не дивно, розпочав Російський Святіший Синод. Українці добре знали значення Святого Письма в житті народу, а тому наш письменник Пилип Морачевський (1806—1879), інспектор Ніженської гімназії, року 1860-го покінчив переклад чотирьох Євангелій на українську мову, й відіслав його до Св. Синоду, просячи поблагословити до друку. Синод 14 жовтня 1860-го року відповів: “Переводъ Євангелій, сдѣланный Вами, или другимъ кѣмъ-либо, не можетъ быть допущенъ къ печатанію”. Це була неканонічна заборона українському народові читати Євангелію своєю рідною мовою, а разом з тим це був тяжкий удар по українській культурі.

Московський “День” та київський “Вѣстникъ Юго-зап. Россіи” року 1861—1862 стали сильно нападати на українців, вимагаючи, щоб вони зреклися свого “провинціального нарѣчія, какъ памяти ненавистнаго ига польскаго”, і щоб закинули мрії про введення до університетських лекцій, до Церкви, урядів, судів “простолюднаго малороссійскаго нарѣчія, искалѣченнаго полонизмами”, бо це “вопіющая нелѣпость”.

Як я вже підкреслював, самі українці поважно сперечалися між собою про ролі української мови. Костомарів, що спочатку був прихильником самостійности нашої мови, пізніше стояв на тому, що російська мова — це “общерусскій языкъ”, язык літературний, а українська мова — тільки для хатнього вжитку. Багато українців поділяли ці Костомарові думки. Російський уряд зручно поспішив використати ці внутрішні сперечки на свою користь, і вкінці Міністер Внутрішніх Справ Петро Валуев (1814—1890) 20 червня 1863-го року

видав свого тяжкого історичного наказу, ухваленого “Височайше”. Валуєв писав у цьому наказі, що “большинство малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что общерусскій также понятенъ для малороссіянъ, и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми малоросіянами и въ особенности поляками такъ называемый украинскій языкъ; лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самихъ малороссовъ упрекаетъ в сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи”. В українському русі Валуєв убачав тільки “политическіе замыслы Польши”, а в бажанні вчити народ рідною мовою — “политическую пропаганду”. Взагалі цензурний погром українського слова був викликаний польським повстанням. І міністр суворо наказав цензурі на будуче: “Чтобы къ печати позволять только такія произведенія на малороссійскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ как и учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, приостановиться”. Це був страшний удар по розвою української культури, а в тому й української літературної мови; розвій мови, скажемо, наукової він цілком надовго спинив.

Цей Валуївський наказ цікавий для нас тим, що, власне кажучи, він ніби задовольняв прилюдні твердження багатьох українців з Костомаровим

на чолі, що підкреслює й сам наказ. Таким чином хатні сперечки про обшир літературної мови зручно підхопив і вирішив російський уряд, і то вирішив за початковою думкою Костомарова: українська мова нехай живе в красному письменстві, але вона не може бути мовою науки. І далі російський уряд пильнував іти власне цією дорогою: щоб українська література своїм змістом була тільки для селянства, а не для інтелігенції, — тут знову воскресла стара наука про “подлий стиль”.

Знову наші внутрішні роздори й постійні незгоди тяжко вдарили нас самих, бож усім було ясно, що історична частина в Валуєвському наказі передавала тільки наші власні непорозуміння.

А щодо ославленого Валуївського, ніби української мови “не было, нѣтъ и быть не можетъ”, то це було тільки слабеньким повторенням жорсткого наказу Петра І з 1720-го року про українську мову: “Дабы особливаго нарѣчія не было”. Пізніше, року 1905-го Російська Академія Наук подібні видумки про штучність української мови назвала “плодом неучтва або злобної видумки”.

Досі уряд терпів українство, як оруддя проти польскости на Правобережжі. Коли ж він нарешті управився з поляками, то вже не мав причини терпіти небезпечного українського сепаратизму. І самі українці почали сильно й щирсердо віднекуватися від цього сепаратизму, а це значно затемнило політичну українську думку, а разом із нею й розвій української літературної мови. Бож літературна мова — це не мова самого тільки красного письменства, ні, — це мова інтелігенції взагалі, мова всього духового життя народу: його науки, Церкви, школи, театру, преси й т. ін. Повторювалося те саме, що було вже в нас за геть-

манства Івана Мазепи: Мазепа все життя своє був аж занадто лояльний до Москви й вірно служив їй, і цим виховав у послусі народ, і через це власне програв свою останню справу. Так само програвала й українська літературна мова, бо ніхто не ставив в її розвої самостійницької ідеології. Тепер Російський уряд сам узяв у свої руки розвій літературної мови, і сам визначив вузьку стежку для неї: тільки красне письменство. Але наказ 1863 р. законом не був, і не був навіть опублікований, а тому й сама адміністрація часом не знала, що робити. Так, Кулішева “Граматка” 1857 р. вільно продавалася на Лівобережжі, але заборонялася на Правобережжі.

Пішли нагинки на українську мову й по школах, куди діти приходили з родин із знанням тільки рідної української мови. По наших духовних школах українська мова вперто держалася, і, як розповідає А. Свидницький у своїх “Люборацьких” 1861 р. тепер її почали сильно переслідувати, ставлячи “ноту” за кожне підслухане від дітей “мужицьке” слово. За українською мовою вперто трималася образлива назва: “мова мужицька”. Стали переслідувати навіть зовнішність українську; так, року 1863-го в “Кіев. Губернских Вѣдомостях” оголосили заборону носити в урядах широкі штани, вишиті сорочки, українські свитки й т. ін. 9 січня 1863 р. з Полтави вислали на заслання до Вологди українського письменника Ол. Кониського, який вернувся додому 1865 р., втративши одне око.

В Україну почали насилати російських урядників, щоб міцніш її русифікувати, а що ті йшли сюди неохоче, то законом 21 листопада 1869-го року та 13 червня 1886-го року для чужинних

урядовців в Україні встановлена була значна доплата до нормального утримання. Доплата ця скасована тільки 1919-го року.*

Такі були зовнішні умовини, правдивіше — пута для розвою української літературної мови. Але живого життя зачавити не можна: росте бо берізка й на скелі. Року 1872-го в Києві був заснований урядовий “Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Географическаго Общества”, який відразу став у нас осередком українського наукового життя, й згрупував біля себе всі наукові сили. На чолі цього Географічного Товариства став учений етнограф проф. Павло Чубинський (1839—1884), що перед тим року 1864-го за своє українофілство був висланий з Києва на Архангельщину.** Товариство це зайнялося виключно науковою працею, й урядило широкі експедиції по всій Україні, збираючи велику силу етнографічного матеріялу: повір'я, казки, пісні, приказки й т. ін., і за 1872—1878 роки видало друком аж сім великих томів різнорідного матеріялу, що став цінним джерелом і для вивчення української мови. Ці сім томів сильно піднесли розвій нашої літературної мови.

На жаль, одного погляду на істоту української літературної мови й тоді ще не було, хоч праці М. Максимовича ясно довели самостійність нашої мови. Доцент Київського Університету М. Драгоманів, напр., твердив 1871 р., що “українська мова потрібна поки що тільки на те, щоб при її допомозі дібратися до мужика, ширити серед простолюддя

* Скасована на внесок міністра Ів. Огієнка.

**Він автор українського гімну: “Ще не вмерла Україна”, музика М. Вербицького († 1870 р.).

просвіту, культуру і політичну пропаганду. Писати нею наукові праці тепер не тільки неможливо, але й не бажано" ("Україна" 1928 р. кн. 5 ст. 61). Навіть більше того: "А які ми руські, — чи ми різновидність общого, чи окреме зовсім, — цього, правду сказати, гарно ніхто не знає і з тих, коім здається, що їм відомі тайни Божі. Да й як його сказати, коли, нпр. словаря свого не маємо" (там само, ст. 61). Року 1872-го Драгоманів твердив, ніби "чистих українофілів в Росії не багато, а працюютих і просвічених мабуть і п'яти десятків не набереться" (там само, ст. 62). Отакі думки сіяв М. Драгоманів і в себе вдома, і особливо в Галичині, де мав багато прихильників.

На працю Географічного Відділу посипалися з Києва неправдиві доноси, якими керував ославлений Михайло Юзефович (1802—1889), родом українець. У Петербурзі відбулася урядова нарада, з участю М. Юзефовича, проти українського руху. Наслідком цієї наради був недоброї пам'яті т. зв. Емський Височайший наказ 18 травня 1876-го року. Подаю його повністю:

"Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемилостивѣйше повелѣтъ соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчій.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчій воспретить, за исключеніемъ лишь:

а. историческихъ документовъ и памятниковъ;

б. произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописа-

ніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія, и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведень малорусской словесности давалось не иначе, какъ по розсмотрѣніи въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати, — и

3. Воспретить различныя сценическія представленія на малорусскомъ языкѣ, а равно и печатаніе на такому же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ”.

На основі цього “Всемилоствѣйшаго” царя Олександра II наказу (який офіційно опублікований ніколи не був) Київське Географічне Товариство “тимчасово” закрили, — і більш ніколи не відкривали. Наказ цей жорстоко прибив розвій української літературної мови, бо знову звузив її тільки до самого красного письменства. Відтоді стали забороняти вживати слів Україна, український, а то й Січ, козак і т. ін. Остаточню прибав також і розвій нашого окремого правопису, — це був удар по т. зв. “кулішівці”: українці мусять писати загальноросійським правописом (забули додати, що це ж правопис староукраїнський!) Але в цей час уже відродилася Галичина, у Львові розпочався національний рух, і наша літературна продукція по цій катастрофі подалася за кордон, і була там аж до 1905-го року. Львів помалу стає осередком українських друків, а разом зо Львовом ще й інші міста в Європі, напр. Женева, Прага.

Наказ сильно вдарив по всій українській культурі. П. Куліш кинувся був до поляків, і вступив на службу в Варшаві, але з того нічого путнього не вийшло. Українського вченого Павла Житець-

кого (1836—1911) вислано року 1875-го на заслання на північ до Вятки. Року 1875-го за українофільство був звільнений з Київського університету проф. Михайло Драгоманів (1841—1895), а наступного року він змушений був покинути батьківщину, й оселився в Женеві в Швейцарії. Тут Драгоманів повів широку культурну працю, яка впливала й на розвій української літературної мови.* На літературному конгресі в Парижі Драгоманів гостро заперестував проти цензурного наказу 1876-го року, познайомивши Європу з цим варварством. Ближче познайомившись з європейською культурою, Драгоманів накреслював широкі рамки для української культури, а разом із тим і для мови: “Стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі, а руками обіймати всю Слов’янщину”. Цей заклик до європеїзації привів Драгоманова до важливого й мовного вирішення, що то таке народ, народній, народність. Він писав у “Громаді”: “Давно вже пора закинути звичку звати народом тільки селян-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить корисну громаді працю”, тому він хотів бачити народність у формі, але не в змісті,—в змісті треба європеїзуватися. Таким чином розвій української літературної мови поволі поширювався й ставав на широкі тори, відмінні від попередніх. Стало ясным, що в розвої літературної мови не можна всеціло рівнятися на самий но народ, особливо змістом. “Народній” — це всенародній, а не протонародній.

* Див. М. Смушка: Драгоманов у боротьбі за народню мову й літературу в Галичині, “Критика” 1933 р. ч. I ст.38 —43, Львів.

Працював Драгоманів і над поліпшенням правопису, й його система відома під назвою “драгоманівки”.*

І те, чого не можна було друкувати в себе, друкувалося тепер у Львові чи в інших містах. Так робив Куліш, друкуючи свої переклади у Львові, а свого “Дзвона” не побоявся видати 1893-го року навіть у Женеві в Драгоманова, але більшість робити так, звичайно, боялася.

А урядові скорпіони на українське слово не спинялися й далі, і 8 жовтня 1881-го року знову заборонявся український театр, а окремі його вистави поставлено “въ зависимость отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей в каждомъ отдѣльномъ случаѣ”. Дозволено друкувати словники української мови, але російським правописом. Року 1892-го 8 січня заборонено перекладати з російського, й цензурі взагалі наказано “сокращать число малороссійскихъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ”. Року 1894-го знову підтверджено наказа не допускати ввозу українських книжок з-за границі, а через рік, 2 грудня року 1895-го заборонили навіть збірники, українські дитячі читанки, “хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамѣренными”. На Київському Археологічному З’їзді 1899-го року заборонили читати реферати українською мовою. Б. Грінченко від руки писав друкованими літерами книжечки для своїх школярів, бо цензура друкувати не дозволяла. А 21 липня 1914 р., по оголошенні війни з німцями, зараз же позакривали всю українську пресу... Далі йти з скорпіонами, здається, не було куди!

* Див. про це далі, розділ XVIII.

Отож, московські скорпіони на українське слово, що розпочалися ще в XVII-му столітті паленням наших книжок, а в 1720-му році вилилися в жорстоке Петрове: "Малороссійскихъ книгъ впредь никакихъ не печатать!", не спинялися й усе XIX-те століття. Та чи спинилися вони хоч тепер? Ось цими скорпіонами й пояснюється, чому українська літературна мова розвивалася так мляво й так вузько, і йшла в своєму розвоєві часом крутими стежками та колючими обміжками.*

Ці урядові скорпіони викликали глибоке подракування серед українців, бо українська книжка переслідувалась не за зміст, а за саму форму, за мову. Розвиток літературної мови завжди йде в парі з розвитком літератури, а нам цю літературу забороняли. Глибоко били ці заборони й по самій українській культурі, особливо такі, як заборона 1892-го року перекладів на українську мову.

Усі заборони українського слова були незаконні, — це були тільки заборони адміністративні, хоч і мали часом царське затвердження. Їх боялися прилюдно оголошувати, щоб не викликати сміху в Європі. Вони ніколи не переходили звичайною дорогою законів, — через сенат, завжди були таємними й ніколи не оголошувалися, а через це часом не було одної лінії й серед адміністративних їх виконавців. Ця московська політика супроти українського слова сильно понижувала в Україні освіту, й дійшло до того, що відсоток не-

* Про всі цензурні скорпіони на українське слово докладно розповідаю в своїй праці 1918-го року: "Українська культура", ст. 138—142, 159—160, 206—217. Див. ще "Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова", Записка Рос. Академії Наук, 1905 р.

грамотних в Україні був у 2½ рази більший, як в Росії...

В березні 1905-го року Російська Академія Наук випустила Записку: "Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова", — ніодин український твір ніколи так не висміяв цих урядових скорпіонів, як зробила ця Записка.

ХІІІ.

КАМЕНЯРІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

Цензурні урядові заборони сильно спинювали належний розвиток української літературної мови, — спинювали, але не спинили. Мова росла вглибину й ширину, й поволі ставала справді літературною, з полтавсько-харківсько-київською основою.

Розвиток української прозової мови, добре розпочатий Квіткою, з часом невпинно ішов усе вперед, і це був найцінніший для нас розвиток, хоч іще помітно відчувалася невиробленість її. Зате Марко Вовчок (1834—1907, приbrane ім'я Марії Олександрівни Вілінської, по мужеві Маркович) дивгнула цю мову значно вперед: вона глибоко знала народню мову, особливо народню складню, й мала великий талант до повістярства, чим і прислужилася розвитку нашої літературної мови. Її мова завжди барвиста й жива, з багатою фразеологією, чистою складнею, довго була в нас зразковою для вивчення, й ніхто її не перевищав; див. хоча б її “Повісті” 1861-го року.

Анатоль Свидницький (1834—1871) був родом подоляк зо священничої родини, де українська мова була звичайною. Він глибоко знав народню мову, і десь у роках 1861—1862 написав барвистий роман “Люборацькі”, який, на жаль, побачив світ тільки року 1901-го. Коли б цей роман-хроніка появився був свого часу, він безумовно вплинув би на розвій повістєвої нашої мови.*

* Див. М. Хращевський: Деякі фразеологічні особ-

Батьком українського роману вважається в нас Іван Нечуй-Левицький (1838—1918), що походив з священичої родини на Київщині, й уже тому глибоко знав українську мову, бо ці родини, пробувавши по селах, звичайно московщилися мало й мали українську мову за свою звичайну домову мову. До часу Нечуя-Левицького наша описова мова була ще слабенька, — видно, письменникам, навіть Марку Вовчкові, бракувало для того слів. Перший, хто прозову описову мову сильно підняв і високо поставив, був П. Куліш, хоча б у своїй “Чорній Раді” 1857-го року, але він усе таки не міг дати своїй мові повної волі в описових частинах. Взагалі в старих письменників зовнішні описи в їхніх повістях явно слабенькі. Зовсім не те бачимо в Нечуя-Левицького: його мова сильно збагатилася, й він однаково вільно веде й розмову дієвих осіб, і малює широкі картини природи чи психічні глибокі переживання. Явно відчувається, вже з його І тому “Повістей” 1872-го року, що перед нами письменник з широким мовним розмахом європейського зразку.

До того ж Нечуй-Левицький, як гімназійальний професор, добре знав українську мову й науково, і р. 1914-го випустив свою “Граматiku українського язика”, ч. I—II. Свого часу великого розголосу наробили були дві праці Нечуєві, в яких він гостро, але правдиво скритикував тогочасну літературну українську мову: “Сьогочасна часописна мова на Україні”, Київ, 1907 р. та “Криве дзеркало української мови”, Київ, 1912 р. *

ливості мови А. Свидницького, “Зап. ВУАН” 1929 р. т. XXI ст. 119—147.

*Про мову Івана Нечуя-Левицького див. працю А. Ні-

Згадаю ще тут, що дружина П. Куліша, Олександра Білозерська, яка писала свої оповідання під прибраним ім'ям Ганни Барвінок (1828—1911), завжди пильнувала за чистотою мови, яку глибоко знала; див. її “Оповідання з народніх уст” 1902 р. Так само добра мова й у писаннях дружини Бориса Грінченка, Марії Загірньої (1863—1928).

Небуденним знавцем нашої мови був і чернігівець Олександр Кониський (1836—1900), що за свої писання був засланий 1863 р. в північну Росію, до Вологди. Глибоко знав нашу мову й Панас Мирний (Рудченко, 1849—1920), із Гадяччини родом, і в його романі 1880-го року “Хіба ревуть воли, як ясла повні” багато прекрасних літературних місць. * Але Мирний мав вузькі погляди на обшир літературної мови, й твердив, ніби українською мовою не вдасться описати інтелігентне життя.

Драматична проза в розвої літературної мови має велике значення, бо через театр стає живою мовною школою для громадянства. Чимало творів для театральних вистав написав Марко Кропивницький (1841—1910) та Карпенко-Карий (Іван Тобілевич, 1845—1907). Мова їхніх творів — мова народня, але часто нечиста й невироблена, - вони були більш артистами, аніж творцями літературної мови. Але в творах пізніших наших драматургів: М. Старицького, Л. Ста-

ковського: Мова “Бурлачки”, в виданні її 1928 р., Київ, ст. 29—41.

* І. Є. Грицютенко: Функції побутових слів у романі “Хіба ревуть воли” Панаса Мирного, “Мовознавство”, Київ, Академія Наук, 1947 р., ст. 46—67.

рицької-Черняхівської (*1868), Сп. Черкасенка й інших мова набула вже зразкової літературної форми.

Вершка своєї сили наша прозова мова досягла в писаннях Михайла Коцюбинського (1864—1913). У нього завжди мова барвиста, щиропритаманна українська фразеологія, а словник багатий, стиль писання легкий, захоплюючий, чим Коцюбинський більш в'яжеться вже з письменниками новішого часу; див. його "Оповідання" 1903-го року. Він єдиний в нашій літературі сміліше подав руку до мови галицької ("Тіні забутих предків" 1911 р.), й умів її по-мистецькому поєднати з мовою наддніпрянською. Великий мистець слова Коцюбинський був глибоким і в психологічному змалюванні дієвих осіб, і в опису краси природи.

Так само сильно зросла віршова літературна мова й у творах наших поетів, що звичайно більш дбають про культуру своєї мови, як письменники прозаїки. Тут треба згадати довгу низку поетів, що свідомо працювали над культурою своєї мови, напр.: байкар Леонід Глібів (1827—1893), Петро Ніщинський (1832—1896, скінчив університет у Греції), що переклав Гомерову "Одисею", частину "Іліади", а року 1883-го переклав Софоклеву "Антигону", й інші.

Яків Щоголів (1824—1898) багато працював над культурою своєї мови й над віршевою технікою. Він мріяв "прорубати вікно до інтелігентських покоїв", щоб писати не тільки про селян і селянство, але писати й на теми глибші, духові й культурні, для чого потрібна вироблена літературна мова, а не "російсько-малоруський жаргон", яким часто в нас тоді писали. Щоголів твердив,

що писати треба так, щоб росіянин не легко зрозумів, і вже з того навбач пересвідчився, що має перед собою окрему мову, а не діалект мови російської. І Щоголів закликав до більшої культури слова, заликав покинути, нарешті, міряння українськості й народності на міру запаху дьогтю. І справді, два Щоголеві збірники: "Ворскло" 1883 р. і "Слобожанщина" 1898 р. мають уже добірну українську літературну мову. Ось уривочок з його "Келиха", що символізує наше літературне слово:

Сніцеру дана уроча робота:

Взяв він уламок од чистого злата,

І для бенкетів запевно веселих

Викував сутий і хупавий келих.

В передмові до збірника "Слобожанщина" 1898-го року Щоголів вияснявав: "Моїми навчителями в мові були суміжні кордони Харківської й Полтавської губерній. Чиста, нічим не зіпсована мова цих місцевостей, що задовольняла мене по можливості в літературному роді, в поезії давала, звичайно, тільки ті засоби, які могла дати, і які були далеко недостатні для подання і думкам, і образам, і картинам належного поетичного колориту, можливого в багато розвинених мовах". Між іншим, Щоголів ревниво беріг свою мову, за прикладом інших лівобережців, від правобережних "польських" впливів, і брав звідти неохоче. Він ще лякався новотворів, а коли треба було творити їх, творив дуже обережливо.

Не мало працював над своєю мовою й Степан Руданський (1830—1873), проте в віршовій техніці далеко не пішов, — він ще був під Шевченковим впливом, і свої пісні стилізував під народні, а в історичних поемах також виразно

йшов за Шевченком. Він переклав Гомерову “Іліяду”, — праця великої ваги.

Сильно дбав про мову своїх творів також Михайло Старицький (1840—1904), що свідомо працював над підняттям культури української мови й боровся з “мужикуватістю” її. І справді, деякі вірші його збірника “Поезії” 1908 р. написані добірною мовою. Хороша мова у його драматичних творах.

Борис Грінченко (1863—1910) був у нас різноманітним українським письменником: писав віршами, прозою, писав трохи й наукових розвідок, ніколи не забував і публіцистичних статей. Збирав етнографічні матеріали, й української мови навчався все своє життя, й знав її справді глибоко. Він перший правдиво оцінив мову П. Куліша, й сам пильнував їти його дорогою. Його вірші завжди писані добірною мовою, такою ж мовою писані й його повісті-романи: “Під тихими вербами” 1910 р., “Соняшний промінь”, “На розпутьті”, “Серед темної ночі”, “Ясні зорі” й інші. Усе своє життя Грінченко дбав про культуру мови, про усталення українського правопису, не раз писав на мовні та правописні теми, болючи, що галичани не йдуть у цих питаннях нога в ногу з Києвом. Редакція “Кіевская Старина” довгий час, за початком ще П. Куліша, збирала матеріали для українсько-російського словника, і все це року 1902-го передала Б. Грінченкові для редакції, і в 1907—1909 роках, як додаток до денника “Рада” в Києві, вийшов цей 4 томовий Словник. В історії розвою нашої літературної мови Словник цей мав велике значення й безумовно сильно вплинув на підняття культури нашої мови. В Словнику цьому мовно використана майже вся сучасна на той

час література, але, на жаль, без найновішої. Це був уже словник українсько-російський, широкий своїм змістом. *

Українська поетеса Леся Українка (1872—1912, Лариса Петрівна Косач) в розвої української літературної мови свого часу має чи не найвидатніше місце. Родом волинячка, з м. Зв'ягеля,

Леся Українка (Лариса Косач-Квітка, 1872 — 1913), будівницка української літературної мови.

вчилася мови на волинському селі, і вже за дитячих років добре знала її. Мовним вихованням доньки, запримітивши її поетичний талант, пильно займалася її мати, Ольга Косач, сестра Драгоманова, сама видатна письменниця свого часу

* Див. далі розділ XIX: Українське словництво.

(Олена Пчілка, народилася 29.VI 1849-го року в Гадячому на Полтавщині, померла 4.X. року 1930-го). О. Косач багато писала, перекладала Гоголя, видавала в Києві двотижневик "Рідний Край", в якому не раз зводила бої за чистоту української мови. Безумовно, Олена Пчілка добре знала українську мову, дбала про її культуру, й усе це рано передала й своїй дочці Ларисі. Вона не віддала своїх дітей до офіційної російської школи, але взяла на себе виховання доньки й сина Михайла. І Леся отримала прекрасну освіту: знала мову грецьку, чотири мови європейських і кілька мов слов'янських, а це дало їй змогу читати європейських поетів в оригіналі. Коли молоденька Леся стала писати, мати завжди виправляла їй мову, звертаючи увагу особливо на складню.

Людмила Старицька-Черняхівська розповідає про це в своїх споминах: "Говорили й ми, діти, по-українському, але то була якась мішанина української мови з російською, що затопляла нас у гімназії. Навпаки, Леся Косач, буди ще дитиною, розмовляла добірною українською мовою, бо й училася нею з братом Михайлом".

Таким чином Леся Українка ще змалку розумілася на питаннях культури літературної мови й її чистоти, і всі її писання завжди писані найкращою літературною мовою. Твори Лесі Українки, при їх глибокому змісті, завжди мають добірну досконалу стилістичну форму, з кричі викутий словник, чого прекрасною пам'яткою надовго позостанеться її "Лісова пісня" 1911 р. Дбаючи про культуру літературної мови, Леся Українка завжди оминає місцеві волинізми, дбаючи про всеукраїнськість своєї мови. Микола Зеров так окреслює мову Лесі Українки: "Уважність до народньої фразеології й

синтакси, не зовсім звичайні для наших поетів лексичні скарби, стремління обходитися запасами народнього словника, тільки полегшуючи, окриляючи його конкретність, такт і обережність в уживанні новотворів" ("Леся Українка").

Леся Українка глибоко розуміла силу слова, а тому все пильнувала про його досконалість. Вона хотіла б від слова:

Промінням ясним, хвилями буйними,
Прудкими іскрами, летючими зірками,
Палкими блискавицями, мечами
Хотіла б я вас висловить, слова!

Вплив творів Лесі Українки на зріст нашої літературної мови був безумовно великий*.

Згадаю ще й Володимира Самійленка (1864—1925), нашого сатирика, що завжди дбав про культуру літературної мови й досягав її в своїх творах.

Подам іще тут, що немало учених мовознавців своїми науковими студіями української літературної мови багато допомагали її розвоєві, вказуючи ті дороги, якими вона повинна прямувати.

Про працю М. Максимовича подано вже вище, в розділі IX. Найбільш попрацював тут Олександр Потебня (1835—1891), глибокий знавець складні нашої мови; він же переклав Гомерову "Одиссею"*. Для вивчення історії нашої

* Див. Ів. Огієнко: Чотири поеми Лесі Українки, "Рідна Мова" 1938 р. ч. ч. 4,5,7—8,11 і 12.

* Див. К. Чехович: Олександр Потебня, український мислитель — лінгвіст, Варшава, 1831 р. Див. іще П. М. Попов: До характеристики наукової діяльності О. О. Потебні, "Радянське Літературознавство" 1947 р. кн 7—8 ст. 115—134, Київ.

літературної мови багато зробив Павло Житєцький (1836—1911), що тільки з політичних причин не міг стати професором Київського університету. Професор академік Агафангел Кримський (*1871), хоч фахівець від східніх мов, чимало написав і для вивчення нашої мови, а до того відомий і як поет.** Професор Євген Тимченко (*1866) написав цілу низку складневих праць, року 1896—1899 випустив у Києві двотомний “Русско-малороссійскій словарь”, не мало перекладів з європейських письменників, між іншим переклав “Калевалу”, фінську народню епопею, а року 1930—1933-го вийшов надзвичайної ціни за його редакцією “Історичний словник українського язика”, т. I. Додам іще до цього, що в Словнику за редакцією Б. Грінченка дуже багато матеріалу Тимченкового. Року 1893—1898-го вийшов 4 томовий “Словар російсько-український” М. Уманця (Михайла Комаря 1844—1913), що став цінним у розвої нашої літературної мови.

На закінчення цього розділу скажу ще й про розвій української наукової мови. Ішов він у нас зовсім ненормально, бож, як ми бачили, російська влада завжди забороняла наукові праці українською мовою. З 1882 року в Києві зачав виходити науковий місячник “Кіевская Старина”, але з урядового примусу мусів містити статті тільки російською мовою.

** Життєпис А. Є. Кримського див. у “Зап. ВУАН” 1919 р. т. I.

Розвій наукової мови в більшому розмірі розпочав у Галичині проф. Олександр Барвінський (1847—1927). Року 1885-го він побував у Києві, і на нараді київських учених, головнo з В. Антоновичем, укладена була програма “Руської Історичної Бібліотеки”, і обміркована була головніша потрібна термінологія. Рішено було прийняти терміни Україна—Русь, українсько-руський як протиставлення до Велика Русь, велико-руський (термін Україна-Русь запровадив у 1860 р. р. П. Свенціцький). І з 1886-го року почали виходити грубезні томи “Руської Історичної Бібліотеки”, переклад на українську мову кращих праць про Україну головнo з мови російської, разом 24 томи. Перекладачами були в більшості наддніпрянці, почасти галичани. Ця велика історична енциклопедія помітно спричинилася до розвою нашої наукової мови. З 1897-го року видання Бібліотеки перебрало Наукове Товариство у Львові, а редактором її став голова його М. Грушевський.*

А з 1892 року у Львові повстало “Наукове Товариство імені Т. Шевченка”, що відразу попровадило жваву наукову працю в багатьох своїх виданнях, але на мову воно спершу звертало малу увагу, — поважної мовної редакції не було, а вчені звичайно писали нечистою українською мовою. Та все таки сотні видань Львівського Наукового Товариства сильно заважили в історії розвою нашої наукової мови, готуючи ґрунт для остаточного вироблення її.

Кострубатою була й мова нашого найбільшого історика Михайла Грушевського, і такою вона позосталася й тоді, коли він переніс свою пра-

* М. Кордуба, “Україна” 1928 р. кн. 5 ст. 50—51.

цю до Києва, — мова ця була переповнена західньоукраїнськими говірковими виразами й формами, незаними в східній Україні. Але все таки Михайло Грушевський, що 20 літ самовіддано головував у НТШ, своєю глибокоцінною всежиттєвою працею, довів усьому науковому світові, що українська мова здатна бути мовою науки, як і всі інші мови, і ділом забезпечив українській мові право громадянства в науці. Власне М. Грушевський з половини 1890-х років був головним зв'язковим між Галичиною та Україною аж до своєї смерті.

Для належного розвою своєї наукової мови Україна не мала головної основи, — школи, а тому мова ця розвивалася не організовано, розвивалася зусиллями окремих одиниць, а не інституцій. Наукова термінологія знаходилася в початковому стані, бо знов же таки вона не мала життєвих основ для свого вироблення. І тільки з 1917 року, а особливо з року 1918-го, коли повсталала незалежна Українська Держава й були закладені вищі українські школи з Українською Академією Наук на чолі, тільки з того часу зачався й буйний розвій української наукової мови. І на сьогоднішній день мова ця часто вже — зразкова літературна мова.

Представники української науки не тільки досліджували українську мову, але й доводили про її самостійність, незалежність від інших мов. Починаючи від М. Максимовича, досліді над українською мовою не спиняються й досьогодні. Мало того, українська наука виробляла й ідеологію української мови й сіяла її своїм слухачам чи читачам.

Так, напр., наш славний історик Володимир

Антонович (1834—1908) завжди доводив про окремішність української культури й мови, й про необхідність їм рівнятися на Захід, а не на Росію. Антонович навчав: “вплив російської культури на українців занадто великий, і тому шкідливий. Російська література сильніша за українську, а російська мова надто близька до української, — це збільшує небезпеку. Коли українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західноєвропейської думки чужоземними, більш далекими мовами, то вони не будуть так утрачати свою рідну мову, як тепер. Вони будуть намагатися висловлювати ці ідеї своєю мовою, і цим сприятимуть її розвитку, а разом з тим і розвитку рідної літератури й культури. Нехай молодь вчиться чужоземних мов, читає багату на ідеї західноєвропейську літературу, — це буде корисніше для неї, як вплив російської літератури”*. Цебто,—лицем до Європи в творенні української літературної мови й культури!

* “Україна” 1928 р. кн. 5 ст. 97—98.

XIV.

РОЗВИЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ Й ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ.

1. Національний занепад Галичини.

Розвій української літературної мови в Галичині йшов уже віддавна іншою дорогою, як в Україні Східній, так само йшов дорогою крутою й тернистою. За княжої доби до початку XIV-го ст. Галицьке Князівство чи Галичина належала до соборного українського об'єднання з Великим Князем Київським на чолі, але це Князівство завсіди виявляло великі сепаратистичні нахили, на що часто скаржиться Іпатський Літопис. По 1340-му році, коли Галичина була приєднана до Польщі, вона на довгий час відривається від України Східньої й попадає під реальні сильні польські впливи. Коли року 1386-го польська королева Ядвіга вийшла заміж за литовського князя Ягайла, Польща об'єдналася з Литвою, а це дало змогу всім західньоукраїнським землям бути в одній державі й спільно творити свою культуру. Коли з кінця XIV-го ст. повставали "руські" канцелярії, мовою в них була мова західньоукраїнська, власне північнозахідня, деякими ознаками (напр.: з доброе волі) наближена до мови білоруської. Ось ця північнозахідня українська ("руська") канцелярійна мова й розвинулася тут на мову літературну, й трохи пізніш, з Люблинської унії 1569-го року стала всеукраїнською соборною мовою.

Берестейська релігійна унія 1596-го року більше ста літ була унією паперовою, бо народ уперто за нею не йшов, але з початку XVIII-го віку, коли унія стала сильно католичитися, таки порвалася духова, а з нею й мовна соборність україн-

ського народу. Та ще й у другій половині віку XVII-го в усіх історичних рухах Хмельниччини й далі Руїни галичани брали малий уділ, а це дало змогу їхнім говіркам належно розвиватися та закорінятися. В Галичині не було таких нівеляційних народніх рухів, як то було на Правобережжі та Лівобережжі за час татарщини, Хмельниччини (1648—1657) та Руїни (роки 1663—1687), коли східньоукраїнські говірки сильно позатиралися в своїх різницях.

В Україні, як ми бачили, ніколи не переривалася жива народня течія в розвої літературної мови, чого не було в Галичині: тут стара літературна мова, поєднавшись з мовою канцелярійною, обернулася в півмертве “язичіє” й жила аж до кінця XIX-го віку, як мова “руська”. Коли Польща валилася й коли вона опинилася в російських руках (1793—1795), розпочався й у Галичині великий російський вплив, який глибоко пішов у народню гущу та до духовенства. Ще перший губернатор Галичини гр. Перген р. 1773-го писав про галичан: “Вони непевні навіть щодо віри, бо симпатизують з Росією”^{*}.

Польща ніколи не спиняла своїх дошкульних переслідувань українського народу, хоч тепер він і був у релігійній унії з Римом; навпаки, завзято робила все, щоб перевернути уніятів на чистих католиків, а тим самим і на поляків. Тому то

^{*} М. В о з н я к : Як пробудилося українське народнє життя в Галичині за Австрії, Львів, 1924 р. ст. 6. Про національне пробудження Галичини див. іще кн. 2 за 1928 р., “України”, всю присвячену темі: “Галицько-українські взаємини”, з цінними працями М. Грушевського, К. Студинського, О. Макарушки, Ф. Колесси й М. Лозинського.

очі Галичини, як і інших слов'янських народів, усе зверталися до Москви, ніби “як до єдиної можливої визволительки з-під польського ярма”. Уніятське духовенство охоче спроваджувало Богослужбові Книги московського видання й по них і служило; і як це не дивно, це духовенство аж до сьогодні править Богослужби по передруках з книг московських, а не своїх старих українських; і аж до сьогодні в уніятських Богослужбових Книгах бачимо поставлений наголос російський*; недавно в Римі видано Літургію Івана Золотоустого, але цілком за текстом московським, а не нашим староукраїнським. Усі уніятські Богослужбові Книги — передрук з старих московських, а не староукраїнських видань.

Отож, у половині XVIII-го віку в Галичині розпочався той політичний рух, що пізніш ще сильніше поширився й був названий “москвофільством”. Воно, це москвофільство, сильно тут защепилося й спочатку мало за собою більшість народу та духовенства з Єпископатом на чолі. І тільки в другій половині XIX-го віку, коли світська інтелігенція побільшилася, москвофільство почало трохи вивітрюватися, але все таки було сильним аж до останніх днів. А все це дошкульно відбивалося на розвої української літературної мови, бо духовенство й інтелігенція довго були тут звичайно проти неї, і воліли вживати свого язичія. І це язичіє, уbrane в форми старого правопису, міцно защепилося в Галичині власне як мова “руська”.

Але Польща робила своє, й на хвилю не спинялася в колонізації Галичини навіть по своїх

* Див. про це мою рецензію в “Елпіс” 1931 р. т. V.

розборах 1772—1793—1795 р. р., уже за австрійської влади. Уніятська Ієрархія вся сполонізувалася, сполонізувалося й духовенство, й звичайною мовою по священничих родинях стала мова польська. Офіційне листування провадилося тільки мовою польською, по деяких Церквах польською ж мовою виголошувалися й проповіді. Таким чином і в Галичині трапилося те саме, що й у Східній Україні: народ позостався сам зо своєю “хлопською ” мовою...

2. Полонізація Галичини.

Року 1772-го Галичину забрала під себе Австрія. Про тяжку спадщину по Польщі акад. М. Возняк пише в своїй цінній праці: “Як пробудилося народне життя в Галичині за Австрії” (Львів, 1924 р.): “Одиною українською інтелігенцією було духовенство, але його освіта не була висока. В 1783 р. ствердив австрійський референт для справ Галичини, що один на 30 священників мав які-такі студії, а багато з них не вміли навіть писати. Вони не були всилі говорити проповідей ні вчити дітей катихизму... Щоб стати священником, треба було тільки вміти по-польськи та читати й писати кирилицею” (ст. 3—4). Сільський священник мало чим різнився від селянина, робив панщину, і тільки року 1777-го звільнено його від неї й від інших двірських фізичних обов'язків.

Про повну полонізацію уніятського духовенства й інтелігенції яскраво пише той же акад. М. Возняк у названій праці: “Духовенство звичайно відбилося від народу, говорило по-польськи й нарівні з дідичем і жидами використовувало народні маси. Раз був випадок, що селянин обвинуватив свого пароха перед Консис-

торією, що не хоче видати йому метрики його батька. І обвинувачений парох боронився перед Консисторією тим, що він “невсилі перечитати давньої метрики, писаної по-руськи, бо в школах вчився він по-польськи, по-німецьки, але по-українськи його ніде в Галичині не вчили”.

“Були часи, що українські богослови тільки в останніх роках своїх наук починали вчитися трохи читати по-церковнослов'янськи й по-українськи, щоб бодай могли відчитати Службу Божу з церковних книжок. Молоді парохі говорили проповіді або сповідали такою каліченою мовою, що їх парохіяни або мало що, або цілком їх не розуміли. Деколи український священик не знав ні говорити, ні читати по-українськи. Щоб могли відправити Службу Божу, давав переписати весь Службеник латинськими буквами, а проповіді в церкві говорив по-польськи... Як низько впало українське духовенство (уніятське), доказує те, що 1830 р. зайшла потреба видати Словника, де церковнослов'янські слова пояснено польськими. Що це не часи Польщі, а Австрії, видно було тільки з постійних нарікань уряду, що українське (уніятське) духовенство не піддержує сільських народніх шкіл і в них не вчить дітей”.

“Нечисленні урядники українського походження боялися признаватися до своєї народности. В наукових заведеннях ніхто з учителів і професорів не сказав ні слова по-українськи. Польська мова панувала скрізь по домах освічених українців, у Консисторії, семинарії, навіть по священничих домах. Таким робом у громадським житті все було по-польськи, й коли хто з освічених людей заговорив до селянина або до нижчої прислуги

ламаною українською мовою, то це вже була велика ласка” (ст. 40—41).

Єпископат і Митрополія цілковито були сполонізовані, тягли руку поляків, говорили й писали тільки по-польськи, а по-українськи нічого не вміли (там само, ст. 20). Особливо монахи василіяни скоро зовсім покатоличилися, забули все своє рідне й завжди накладали з поляками, а навіть брали чинний уділ у польському повстанні 1831-го року. При таких умовах українська літературна мова не мала жодної змоги розвиватися, — вона тільки но жевріла. І це тоді, коли в Україні вже голосно співав Т. Шевченко...

Поляки безмірно винародовлювали в Галичині українців, а Рим, завжди опанований поляками, ніколи не заступився за уніятів. У вищезазначеній праці М. Возняк розповідає, як року 1816-го в Перемишлі повстало “Товариство галицьких уніятських священників для поширення освіти й культури серед вірних на підставі християнської релігії”. Світська влада затвердила це Товариство, але на нього сильно накинувся Рим і заборонив працю (ст. 33—35). “Не перший це й не останній раз—додає автор—подув морозний вітер із Риму українцям в очі. Це дуже цікавий документ мачушиного (щоб ужити лагідного слова) трактування уніятської церкви з боку Риму цілими віками” (ст. 35).

Про те саме свідчить і д-р Остап Макарушка: В Галичині “в домі уніятського духовного вселадно панували польсько-шляхетські звичаї, польська мова, а навіть подекуди й польська ноша” (особливо польські шляхетські чоботи з високими халявами замість черевиків). Василіяни вважали себе вищими за біле духовенство, вели

середні школи по-польськи, “і самі себе почували поляками; з українським народом в'язала їх тільки віра та обряд” (“Україна” 1928 р. кн. 2 ст. 41—42).

Як твердить М. Возняк, сам Львів ще в 1840 р. “був цілком спольщений” (ст. 117). По гімназіях до 1867-го року мовою навчання була мова німецька. При таких умовах трудно говорити про розвиток своєї літературної мови.

Але австрійський уряд хоч і як накладав з поляками ціною українців, проте мусів дати їй “руси-нам” національну волю. Помалу повставали в Галичині українські школи, повставала світська інтелігенція, і це власне вона пробудила в Галичині національну свідомість, і поволі потягла за собою й духовенство. Саме духовенство було невисилі відродити Галичину, бо проти цього був Рим, опанований поляками.

3. Мур між Україною й Галичиною

Поміж Україною й Галичиною цілими віками творився штучний неперехідний мур, головню духовний. Велася завжди сильна й уперта агітація проти православія, а тому й українці були “схизматиками”. Зносили з Україною провадили тільки окремі особи. Українськими творами з-по-за цього жордону не цікавилися. “Твори Шевченка знали тоді (1850—1860 р. р.) хіба (окрім М. Шашкевича) із живих Вагилевич, Головацький, Устиянович та Лисак, Глинський та мало хто більше з письменників. Редактор “Слова” Б. Дідицький, без сумніву, освічений та очитаний чоловік, не вмів багато сказати про Шевченка, містив хібні, неточні вісті навіть про його твори”, свідчить акад. К. Студинський (“Україна” 1928 р. кн. 2 ст.

13). Ось тому на смерть Шевченка "Слово" неспромоглося подати навіть біографії його, бо нічого не знало про великого поета (ст. 9). В річницю по смерті Шевченка молодь служила Панахиди по душі поета, але портрета його не знайшли по цілому Львову! (ст. 18). Редакція "Вечерниць" 1863 р. ч. 10 вияснила це незнання Шевченкових творів у Галичині відкрито: "А прецінь є у нас ще такі люди, що страхаються поклонитись Великому Генієви (Шевченкові), — кажуть, бачите, що він противник Москви, та все таки православний, так деж у католицькому панстві клонитись православному Генієви?" (ст. 30). Року 1865-го відкликано у Львові академію по Шевченкові на жадання Митрополії, а причину цього редактор "Слова" добачував в нікоторого рода узкосердности, с якою смотрит одна часть старшої Руси на православний характер великого поэта України" (ст. 22).

Наслідки духового відчуження Галичини від своєї Матері—України через її православність були страшні для Галичини, — вона національно сильно відстала. Д-р Лонгин Цегельський пише про це: "Політичне життя нашого народу від часів Хмельниччини зосередилося тільки на Україні Наддніпрянській, і там кипіло воно довший час дуже сильно, доки його не добили Петро I та Катерина II. Там, на Україні виробилася наша національна свідомість і політична думка, там жило постійно змагання до злуки всієї Руси-України в одну національну незалежну державу. Там, на Україні, зачалось також наше народне відродження на цілих 50 літ скоріше, як у Галичині. А Галичина від часу Хмельниччини прямо завмерла на довгі часи. Національне руське життя в Галичині

стало, а українська народність заховалася лише несвідомо в масах темних панщизняних хлопів, і то тільки тому, що ляхи-шляхта не мали хлопів за людей, та навіть не дбали в тих часах про те, якою мовою говорять ті хлопи, так як не дбається, яким голосом реве робучий віл. Коли отже Україна жила майже безперервним національним життям, Галичина довгі часи була мертва. На чім стала вона за часів Хмельниччини, на тім стояла до половини XIX-го віку. Галичина йшла отже на самім кінці нашого національного розвитку”.*

4. Національне відродження Галичини.

Ясним промінем у цій темноті був Іван Могильницький (1777—1831), Перемиський крилошанин, який любив свою рідну мову, й року 1829-го написав “Вѣдомость о рускомъ языкѣ”, яка й вийшла друком, але польською мовою, й на свій час мала немалий вплив. Але голос Могильницького в обороні “руської” мови пролунав голосом на пустелі, й ніхто його не підтримав, і це тоді, коли за Збручем співали вже наслідники Котляревського.

Треба згадати ще Перемиського крилошанина о. Йосипа Левицького (1801—1860), що року 1834-го випустив у Перемишлі Граматику нашої мови... по-німецьки. Чи це він таки видав р. 1830-го у Львові “Приручній словарь славено-польскій”, — то був час сильної полонізації духовенства в Галичині, і для його потреби й видруковано цьо-

* Звідки взялися і що значать назва Русь і Україна, Вінніпег, 1917 р. ст. 77—78.

го Словника. Автор скаржиться, що галичани забувають свою давню мову, й додає: "Причину се-го смутного явленія въ нашемъ просвѣщенномъ вѣцѣ знайти (постичь) можно по части въ презираніи власнаго языіа, а отданіи ся со всѣмъ чужестраннымъ языіамъ. Но извергъ естества естъ стыдящійся языіа Дѣдовъ своихъ!"*

Галицький священик о. Йосип Лозинський (1807—1889) також кохався в нашії народній мові, й видав у Перемишлі року 1846-го граматику її, але знову польською мовою.** Як бачимо, закликають любити свою "руську" мову, але кличуть по-польськи чи німецьки.

Та нові ідеї таки сунули з наддніпрянської України в Галичину, і помалу запалювали окремих одиниць. Три молодих патріотичних священики: Маркіян Шашкевич (1811—1843), Іван Вагилевич (1811—1866) та Яків Головацький (1814—1888) заходилися біля воскресіння живої української мови, як мови літературної, і в Галичині. Три ці особи відомі в історії, як "руська трійця", а на чолі їх стояв М. Шашкевич. Вони склали збірника "Русалка Дністровая", але й своя духовна й урядова цензури видати його не дозволили, та Шашкевич таки не спинився, й видав цього збірника року 1838-го в Будимі (Будапешті). Цією "Русалкою Дністровою" Шашкевич трохи розворушив своє громадянство, але більше тим, що й сам писав народньою мовою, правда, дуже нечистою. Та Яків Головацький, як незабаром виявилось, був проти української мови,

* Див. про це мою замітку в "Рідній мові", 1937 р. ч. 5, ст. 221—224.

** Див. О. Маковей: Три руські граматики, Львів, 1903р.

як мови літературної. Цього часу Австрія рішуче змінила свою пропольську національну політику, й стала підтримувати своїх "русинів" супроти поляків. Року 1848-го в Австрії вдарила революція, і при Львівському університеті вперше засновано катедру руської мови й літератури, й на неї обрано Якова Головацького. На жаль тільки, Головацький пізніше рішуче став на москофільський бік, свої виклади читав язичієм і пізніше не визнавав за нашою новою мовою жодного права бути мовою літературною, — це мова тільки для домового вжитку. Але року 1857 у своїй праці: "Розправа о язиці южноруськім" Я. Головацький писав: "Це не самохвальба, бо й сторонські письменники, знавці мов признають нашій мові краснозвучність та інші прикмети, що ставлять її вище понад другими слов'янськими мовами. Бандтке називає її найкращою поміж усіма слов'янськими, Міцкевич між руськими язиками, Бодяньський величає її поетичність та музикальність, і велить рівняти її з грецькою та італійською, Ковбек і Мацейовський іменують її кращою від чеської, Раковецький жалує, що вона не стала пануючою в цілій Росії, а російський письменник Даль-Луганський признає їй першенство над великоруським народнім і книжним язиком".* Так писав Я. Головацький замолоду, але незабаром зовсім перейшов на російський бік.

І вкінці "руська трійця" таки розлетілася: дошкульно переслідований своїми о. Шашкевич рано помер († 1843), Головацький пішов на службу російську, а Вагилевич — на службу польську

* "Историческій очеркъ основанія Галицко-Русской Матиці", Львов, 1857 р. ст. 35, 47—49.

(став редактором польського журналу)... Московіфільство й полонофільство густою темрявою покривали тоді всю Галичину, і цієї темряви не міг освітити слабенький вогник Шашкевича. І це було тоді, коли в Україні голосно співав уже Т. Шевченко, — але він був "схизматик", тому до його віщої бандури в Галичині не прислухались, і він тут якогось ширшого впливу довго не мав.

Язичієм, але з великою домішкою своєї місцевої мови писали ще письменники й поети: о. Микола Устиянович (1811—1885) та о. Антон Могильницький (1811—1873).

5. Цензурні скорпіони на рідне слово.

Цензура в Галичині, коли її року 1772-го забрала Австрія, також існувала, але була своя, а не чужинецька, як це було в Україні. Австрійський уряд передав цензуру українських творів Свято-Юрській Митрополії у Львові, а що ця Митрополія була до кореня сполонізована, тому така "своя" цензура не була кращою від чужинецької. Особливо лютував і знущався над українським словом довголітній Митрополит Михайло Левицький (1815—1854), пізніш кардинал. Цензуру провадив його родич о. Венедикт Левицький (1889—1851), ректор Львівської Духовної Семінарії, — цей часто знущався з українського слова. Так, він не допустив до друку збірки перекладу поезій Анакреонта. Року 1835-го цензура заборонила збірника М. Шашкевича "Зоря" (і він пропав) тільки тому, що писаний українською мовою.

В Угорщині цензура була легча, тому "українська трійця" постановила видрукувати свого славного збірника "Русалка Дністровая" в Бу-

дапешті, і року 1836-го в грудні “Русалка” вийшла накладом 1000 примірників (на ній зазначений 1837 рік), але в Галичину о. В. Левицький її не допустив, і 800 примірників її знищили, а над М. Шашкевичем урядив суворе слідство. Він же року 1844-го заборонив у Львові передрук “Марусі” Квітки—Основ’яненка, ніби за незнання у Галичині правопис та “незрозумілі галичанам наддніпрянські слова”. Року 1847-го сам митрополит Михайло Левицький сконфіскував панегірика А. Могильницького на честь австрійського архикнязя, сконфіскував виключно за те, що був писаний українською мовою, хоч світська цензура дозволила його друкувати; заборонив, “бож не можна великого достойника такою простою мовою вітати!”...

Така була в Галичині “своя” цензура. Обидва ці Левицькі, і митрополит і ректор, за довгий час свого урядування безмірно нашкодили розвитку літературної мови в Галичині, чому громадянство звало цього митрополита “Продом”, а його ректора — “навіженим”... І тільки революція 1848 року звільнила Галичину від такої Свято-Юрської цензури.*

6. Мосвофільство в Галичині.

Року 1848-го спалахнула була в Австрії революція і вона сильно окрилила й українців Галичини. Року 1850-го 29. IX запроваджено в Галичині краєву конституцію. Родилися рожеві мрії, повставали великі можливості розвитку українсь-

* Про цензуру див. М. Возняк: Як пробудилося... ст. 91,92,97,103,106,114,125. С. Єфремов: Історія укр. письменства, т. II ст. 108, 116.

кої культури. Українці об'єдналися, заклали "Раду Народну Руску", і 10 травня 1848 р. випустили вікопомного маніфеста, в якому, між іншим, заявили: "Ми русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого півтретя мільона Землю Галицьку замешкує".

Незабаром по цьому, молодий український патріот, о. Василь Подолінський випустив брошурку польською мовою: "Słowo przestrogi", в якому писав: "Партія чисто-руська хоче Русі (України) вільної, незалежної, та змагає до неї просто, безоглядно, бо через слов'янщину. Так, ми русини, і твердо віримо в воскресення Русі (України) вільної й незалежної... Ніщо не може здержати нас від загального змагання в Європі. Не замовкнемо, хіба Європа замовкне! Всі хочемо бути вільні та рівні з іншими народами! Хочемо бути народом, і будемо ним неминуче!"

Над Галичиною сходило сонце, але не зійшло.* Українці зараз же розбилися на чотири партії (руська, русько-польська, русько-австрійська й русько-московська), а це відбилось й на творенні літературної мови, — вже з 1849 р. розпочалися запеклі сперечки про мову та правопис. Справа в тому, що карпатські українці ("карпатороси") стали писати, що літературною мовою не може бути жива народня мова, а тільки мова церковнослов'янська. Цебто, поворот до "словенороської" мови XVIII ст. (див. розділ VII). Знялася жвава суперечка, і багато пристало до думки карпаторосів. Але як відродити стару мову? Кар-

* Див. іще В. Шурат : Початок українства в Галичині, "Діло" 1914 р. ч. 64.

паторуси відповіли: об'єднатися мовно з росіянами. І ця думка була прийнята в Галичині, й народилося велике число т. зв. “москвофілів”, а власне — старі москвофіли віджили, бо появились вони, як ми бачили вище, ще здавна. Батьком нового галицького москвофільства став український історик Денис Зубрицький (1773—1862), а до нього приєдналися проф. Яків Головацький, Гушалевич, А. Петрушевич і ін. І з того часу, головною з 1851 р. свідомо появляється в Галичині нова літературна мова, — українсько-російське язичіє, правдивий дивогляд в нашій історії. Року 1852-го цим дивоглядом вийшла “Руска Читанка” для науки рідної мови в нижчих класах гімназії, в якій не подано ані одного українського письменника, а тільки свої. Такою ж мовою видавалося й “Слово” 1861—1865 років, видавалося мовою, що “не була ані російською, ані українською, ані церковнослов'янською, а якоюсь строкатою мішаниною всіх трьох, з маленькою добавкою народньої мови”*. Такої ж мови вживав і о. Антін Петрушевич, — “писав придуманою ним самим “праруською” мовою, яка, впрочім, не відбігала від жаргону загально вживаного тоді в галицьких москвофільських виданнях”**.

Року 1852-го Денис Зубрицький видав працю: “Історія галичско-русскаго княжества”, а в ній народню українську мову прозиває: це “языкъ черни, языкъ пастуховъ, пасѣчниковъ, Грицькововъ”. Так само й ідеологічний батько тодішньої Закарпатської України Олександр Духнович (1803—1865) дивився на нашу народню мову, як

* К. Студинський, “Україна” 1928 р. кн. 2 ст. 24.

** М. Кордуба, “Україна” 1928 р. кн. 5 ст. 44.

на “безирравную, простую служанку, безазбучну, валящуюся по корчмамъ и по вольнымъ домамъ”*

Як ці москвофіли знали російську мову, якою намагалися писати, показує анекдотична брошура 1866 р. Богдана Дідицького: “Въ одинъ часъ научитьсѣ малорусину по-великорусски”, в якій автор запевняв, що існує тільки один “русскій” язык, але дві вимови.

І цим дивовижним “язичієм” навчали рідної мови й по гімназіях Галичини 1863—1865 і ін. років. Учитель української мови в Самбірській гімназії проф. Мійський говорив своїм учням: “Москалі добре роблять, що забороняють навчати й говорити по-українськи,—я так само зробив би в Галичині, як би це від мене залежало”. Українську літературу цей п. Мійський звів до... Ломоносова й Пушкіна. * Зрештою Богдан Дідицький у “Слові” 1866 р. ч. 59 заявив: “Русь Галицька, Угорська, Кієвська, Московська, Тобольська и пр. тодъ взгľadомъ етнографическимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и тая же Русь”...

І рідко—рідко, підчас великої небезпеки, що грозила всій Галичині, українці йшли таки загальним фронтом. Року 1859-го губернатор Галичини граф А. Голуховський затіяв був запровадити латинку до українського письменства, — і всі одностайно це відкинули *.

* “Семейная Библиотека” 1856 р. ст. 32.

* К. Студинський. “Україна” 1928 р. кн. 2 ст. 14.

7. Вплив України на Галичину.

І як це не сумно, але кордон поміж Україною й Галичиною все зростав, бо уніятське духовенство все більше католичилося і тягло за собою й народ, — це т. зв. “святоюрська партія”. Був кордон політичний, але виріс іще грізніший духовний кордон від “схизматиків”!

І так минали й далші роки, але Галичина відроджувалася неквапно, хоч сам австрійський уряд допомагав їй, — глушили це відродження голов-но москвофільство та полонофільство з римо-фільством. І вже пізніш, коли в Галичині на-стала своя сильна світська інтелігенція, вона справу відродження взяла в свої руки, хоч і москво-фільська течія, особливо серед духовенства й по-части інтелігенції, була таки сильна аж до остан-ніх днів.

Про це ще Маркіян Шашкевич з душевним бо-лем писав: “Ми, українці, вже отстаємо од інших слов'ян, бо все починаємо знову та сперечаємось про форму”...

Але розвій літературної мови не спiniaвся й за таких обставин. Для вивчення української мови багато зробив професор Львівського університе-ту Омелян Огоновський (1833—1894)*

Коли українці в Галичині починали справу сво-єї нової літературної мови та нового правопису, звичайно зчинялася запекла боротьба, бо москво-філи на це не годилися. І довгі десятки років би-

* Див. Іван Франко : Азбучна війна в Галичині 1859 р. “Укр. руський Архив” т. VIII.

*Див. В. Лев : Омелян Огоновський, “Нива”, Львів, 1933 р. ч. 12 ст. 444—447.

лися тут за йор (буква ъ), а пізніше за фонетичний правопис, як недавно билися за апострофа, і витрачали на це, а не на збільшення культури своєї мови, дорогі сили, яких і без того було мало. Високі зразки і літературної мови, і правопису були вже в Україні, але Галичина звичайно на них не погоджувалася й уперто творила своє, хоч і гірше. Жодного навіть малого проблеску на соборну літературну мову тут реально не повставало аж до 1917-го року; східноукраїнське вкінці тут таки приймалося, але завжди тільки по завзятім бої та з опізненням на 20—30 літ.* При новім напрямі духовенства, що стало рішуче латиншити свою віру й обряд, трудно було тут говорити про якубудь вільну соборність із “схизматиками”.

Але життя робило своє. Взаємини з Україною таки більшали й ширшали. Цензурні утиски в Україні все кріпшали, й наддніпрянці стали думати про праю у Львові. Року 1873-го з ініціативи чернігівця Олександра Кониського, що з 1862-го року був у тісних взаєминах з Галичиною, засновано у Львові Товариство ім. Т. Шевченка, на що подарувала полтавська дідичка Єлизавета Іванівна із Скоропадських Милорадичева (1832 — 15 (27). III. 1890) 8000 рублів (9000 гульденів). З ініціативи того ж Ол. Кониського року 1892-го це Товариство переіменовано було на Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. З 1894-го р. головою

* Див. мою працю: Головні відмінні літературної мови від мови західноукраїнської, див. “Словник місцевих слів”, 1934 р ст. 122 — 154, та й увесь Словник цей присвячений опису галицької мови. Див. мою працю: Найчастіші прогріхи письменницької мови в Галичині, “Рідна Мова” 1936 р.

цього НТШ (і професором історії Львівського університету)* став Михайло Грушевський, і власне це НТШ та його славний голова, що самовіддано працював тут 20 років, поправдивому двигнули національне українське життя в Галичині й справді відновили його.

По катастрофі 1876-го року очі всієї Східної України відразу звернулися на Львів, як на можливий осередок культурної української праці в Галичині. Дійсно, на цей час повсталала вже тут нова українська світська інтелігенція, — появилася українська преса, журнали. Грунт український був тут уже міцний, і тому все, чого не можна було друкувати в Східній Україні, друкувалося у Львові майже до 1905-го року.* Журнал "Зоря" з кінця 1880 р. став правдивим всеукраїнським органом, — тут поєдналися всі наші соборні літературні сили. До цього часу часописи в Галичині скоро падали, бо не було читачів, тепер же українці зо Сходу стали матеріально підтримувати пресу, науку, громадське й політичне життя.

Але розвій літературної мови йшов тут усе таки дуже слабенько, а головне — не було тут розуміння істоти цієї мови. Драгоманів видрукував в академічному часописові І. Франка "Друг" 1875 — 1876 р. три свої ідеологічні листи, в яких висвітлив усю відсталість і незугарність галиць-

* Ще року 1872-го на катедру "руського язика й літератури" Львівського університету кликали П. Куліша, але він зрікся.

*Д-р М. Лозинський: Галичина в житті України, Відень, 1916 р.

кої мови, як мови літературної.** Сам Франко писав про цей час ("Молода Україна" ч. 1 ст. 7), що в Галичині це була пора, коли бачилось, що запанує тип "рутенця", який знеохочений сварами про народність, мову й Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче нічого поза чорножовтими стовпами, що відмежують Галичину від Росії. Листи Драгоманова до редакції "Друга" підійшли до заплутаних язикових і національних питань з невиданою в Галичині ерудицією й сміливістю. Драгоманів з'ясував усю незугарність галицької літературної мови, відсталість мистецьких смаків, усю безпринциповість галицьких народніх вождів і їх політики, їх провінціальну обмеженість у ставленні української справи.*

Але все це нічого не допомогло, як не допомогли й писання про галицьку мову й правопис Б. Грінченка,** Ів. Стешенка, М. Грушевського й ін. Галичина вперто трималася своєї місцевої мови, думок про всеукраїнську соборну мову розуміти не хотіла, твори Шевченкові особливого поширення тут не мали. Що передруковувалось з київських видань, конче виправлялося в мові й правопису на своє. Як я вище подавав, своя духовна цензура заборонила у Львові року 1844-го передрук "Марусі" Квітки-Основ'яненка. Журнал "Вечерниці", друкуючи оповідання П. Куліша

** Див. М. Смушка: Драгоманів у боротьбі за народню мову й літературу в Галичині, "Критика" 1933 р. ч. 1 ст. 38 — 43, Львів.

* Микола Зеров: До джерел, 1943 р. ст. 125

** Цінна була його проця: Три питання нашого правопису, Київ, 1908 р.

“Дівоче серце”, додав до нього таку дописку в ч. 39 за 1862 рік: “Не сміємо змінити правописи Куліша тутки, як то робимо з творами наших наддніпрянських писателів (для вигоди нашої старшої читаючої публіки), тим менше, що, як знаємо, П. Куліш не дозволяє подібної переміни”.

Але гірше зробили Кулішеві пізніше. Куліш, перекладаючи Біблію з Ів. Пулюєм, мав з ним умову, що вона вийде конче українською наддніпрянською мовою. Через шість літ по смерті Кулішевій, року 1903-го, Біблія нарешті вийшла, але, як заявили Нечуй-Левицький і Кулішева дружина Ганна Барвінок, сам Пулюй виправив працю Куліша й Нечуя на галицьке, запровадив також і галицький правопис. Це була причина, чому ця Біблія не мала в Україні успіху. І це був тяжкий удар для пам'яті ідеолога української літературної мови: вдома її не дозволяла російська цензура, а в Галичині цього перекладу взагалі не читали, бо зробив його “схизматик”, та й Рим заборонив читати видання Бритійського Біблійного Товариства...

Або ще приклад останнього часу: року 1941-го у Львові перевидали “за редакцією О. Панейка “Правописного словника” О. Ізюмова 1931 р., — і поміткою переробили “на своє”, зробивши його маловартим.*

Свого часу наш талановитий сатирик Володимир Самійленко в листі з 7 серпня 1892-го року до Бориса Грінченка, що тоді видрукував був статтю про галицьку літературну мову, писав:

* Гарячий протест проти виправлення в Галичині наддніпрянських праць написав В. Королів-Старий, див. “Рідна Мова” 1939 р. ч. 1: Про власну книжку.

“Спасибі Вам за Вашу працю! Ви даєте їй так багато і в такому доброму напрямі. Ваша замітка про галицьку мову, як видно, возом зачепила галичан, що й досі гризуть Вас та хочать проковтнути. На превеликий жаль, бачу, що нам трудно з ними порозумітися. Вони дивляться на річ трохи з іншого погляду, а нашого погляду не хочять зрозуміти. З їх погляду виходить мабуть так, що якби воля нашого слова була тільки у лемків, то діалект лемків повинен би стати літературною мовою, не вважаючи на те, що 20 мільйонів говорить далеко інакше. Їм байдуже про те, що $\frac{3}{4}$ народу говорить одностайною й досить відмінною від них мовою. Їх діалект здається їм кращим: то єсть справжня літературна мова, —

Бо нев і цісаря вітаєсь,
І казань кажесть на амбоні,
Бо нев кобіті освідчаєсь
У щиро руському сальоні”.

Що було найгірше, то це те, що твори українських письменників у Галичині якогось більшого значення не мали, і навіть огненне Шевченкове слово мало кого тут запалювало?*

Хоч в Україні цензура і забороняла слово “український”, насильно змінюючи його на “малоруський”, проте проф. М. І. Петров ще 1880 року випустив свою працю під таким титулом: “Очерки изъ истории украинской литературы”. А в політично зовсім вільній Галичині ніяк не могли підібрати назви для свого народу й його

* Див. про це Д-р М. Бабюк: Як у Галичині розуміли Шевченка, “Рідна Мова” 1939 р., ч. 3. Л. Дичук: Шевченко в Галичині, там само ч. 6.

го мови; так, праці озаголовлювалися: “Історія літератури рускої” Ом. Огоновського 1894 р., “Підручна історія рускої літератури” Застирця 1902 р., “Галицько-руське письменство” О. Терлецького 1903 р., “Нарис історії українсько-руської літератури” Ів. Франка 1910 р., і тільки аж 1920-го року нарешті вже М. Возняк відважився назвати “Історія української літератури”. Мало того, Возняк і для давньої нашої літератури правдиво вживає слова “українська”. Титул проф. М. Грушевського: “Історія України-Руси”, безумовно був невдалий; скажемо, ні один російський учений ніколи не випускав праці з титулом: Історія Московії-Росії, чи: Московська історія, а завжди тільки: Русская історія, хоч Росія до Петра І звичайно звалася Московія, Москва (пор. “Історія князя великого московского”, 1578-го року, праця князя Андрія Курбського).

І в Галичині аж до останнього часу (як на Буковині і на Закарпатті) міцно й уперто трималися назви Русь, руський, русин. Д-р Лонгін Цегельський ще року 1917-го писав: “Національною назвою нашого народу є таксамо добре ім'я Русь і ім'я Україна. Галицькі українці цілком не потребують вирікатися назви Русь і русин, бо ми добре знаємо, що ті слова значать те саме, що Україна та українець”*

А Рим ще й досі за три віки ані разу не назвав галичан українцями, але постійно зве їх русинами.

* Звідки взяли й що значать назви Русь і Україна, Вінніпег, 1917 р.

8. Роля Івана Франка в розвої літературної мови.

Переглядаючи літературу Галичини, пересвідчуємось, що тут не було письменника, який глибше зрозумів би вагу соборної літературної мови й закликав би до неї інших. Найбільший письменник Іван Франко (27. VIII. 1856—28. V. 1915), поет і вчений, мав багато даних перейти на всеукраїнську літературну мову, але того не зробив*. Над культурою своєї мови Франко спочатку працював мало, пишучи звичайною галицькою говіркою. На форму своїх писань Франко взагалі звертав малу увагу, бо й часу на це не мав за звичайною в нього навалою буденної праці. Його збірник "З вершин і низин" 1887 р., щодо мови, стоїть не високо, — це звичайна галицька говірка. Але Драгомановова наука про літературну мову проте не пішла Франкові на марне, а він був його вірним учнем, і пізніше Франко рішуче повернув у своїй мові на Схід, і став більше працювати над своєю мовою, і мову його новіших збірок, чи, скажемо, поему "Мойсей" не можна й рівняти до мови "З вершин і низин".

Один з кращих критиків Франкових, Микола Зеров, згладжуючи занадто гострі вислови Ол. Дорошкевича про Франкову мову, писав: "Так, не можна заперечити, що мова раннього Франка страждає на численні діалектизми, провінціалізми, що в ній зустрічаються інколи й елементи рutenщини"*.

* Див. статтю Іл. Свенціцького: Місце Івана Франка в історії української філології, "Діло" 1933 р. за 31. V. і 1. VI, і окремо

* До джерел, 1943 р., ст. 120.

Та й не було звідки Франкові добре навчатися літературної мови, бо тяжке оточення в Галичині за його часу мовно нікого не окрилювало. В мові його багато полонізмів, і це не дивно, бо він скінчив польську гімназію, не мало й писав по-польському, особливо за час своєї примусової десятилітньої “польської панщини” (1887—1897). Єдина людина, що мовно впливала на Франка, був М. Драгоманів, але молодий письменник спочатку його мовної науки не розумів глибше.

Та Франко навбач переконувався, як високо стояла літературна мова в Україні Великій в порівнянні з Галичиною, і міцно взявся й за вивчення її. Його перша збірка віршів, “З вершин і низин” вийшла 1887-го року, а вже друге видання її року 1893-го поет мовно значно переробив. І всі дальші Франкові твори, щодо мови були все сильніші та кращі, напр.: “Зів’яле листя” 1896 р., “Мій ізмагард” 1898 р., “Іван Вишенський” 1900 р., “Із днів журби” 1900 р., “Мойсей” 1905 р., “Semper tiro” 1906 р. й ін. У своїх прозових творах Франко працював над мовою значно менше.

Але значення мови в житті народу Франко розумів глибоко. Над нашою мовою сміялися, звучи її діалектом, а Франко на це відповів;

Діалект... А ми його надишем
Міццю духа і огнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови!

А в передмові до “Мойсея” 1905-го року Франко надхнено писав:

Народе мій,
В слові твому іскряться
І сила, і м’якість, дотеп і потуга,
І все, чим може вгору дух підняться.

Сорок літ працював Франко на літературній ниві, і хоч не виробив собі зразкової мови, проте важливість літературної мови він розумів і свідомо йшов до неї. Мук слова спочатку він мало знав, але пізніш скоштував і всю їх солодкість, і всю тяготу та тернистість.

Франко виховувався на літературі європейській та окремих слов'янських народів. Москвофілом він ніколи не був, а його заява: "Ми всі русофіли: ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо й вчуємо його мову" — це вплив із пошани Франка до російської літератури. І Франко багато перекладав, напр., із Пушкіна.

Сам Франко добре пізнав недостачі своєї мови, і в передмові до нового видання "З вершин і низин" 1893 р. писав: "Що в моїх давніших віршах мова ще не зовсім чиста, це ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі такі ступні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх у тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої чистої мови, котре ще змалку було в мене сильно розвинуте. На мені в мініятурі повторилося те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики й спори язикові прибили й закаламутили чистоту народньої мови".

В живій народній галицькій мові дуже багато відмінних від наддніпрянських наголосів; взагалі треба сказати, що галицька мова має свою відмінну систему наголосі, і ці наголоси повстали дуже давно, бо їх стрічаємо в акцентованих пам'ятках ще XVI — XVII віків*. З такими наго-

* Див. мої праці: І Український наголос в XVI віці, див.

лосами говорить у Галичині і селянин, і інтелігент, цих же наголосів уживає й галицький поет у своїх віршах. Ось чому галичанин звичайно не може правильно читати творів наддніпрянських поетів, а наддніпрянець галицьких. Цього не знав Драгоманів, і жалівся Франкові: "У вас якась інша просодія!" й висловлював своє бажання почути вірші "З вершин і низин" в читанні доброго читця "із ваших"*.

Через це й Ол. Дорошкевич зве наголоси Франкових поезій "штучними", а М. Зеров — "надуманими"*, — ні, це зовсім не так: це звичайні західноукраїнські наголоси, від віків тут уживані, але відмінні від літературних східноукраїнських. Всеукраїнської всіма визнаної літературної мови довго в нас не було, тому галицькі поети писали "по-своєму",

Коли б Франко прийшов був до ідеї соборної української літературної мови, він зробив би був у цій ділянці дуже багато, і своїм прикладом переродив би бодай молоду Галичину. Але так не сталося. Більше того: Франко вкінці по-нарився зо своїм відсталим громадянством, і де-сять довгих літ (1887 — 1897) був "на панщині": змушений був служити польській культурі. Та все таки треба сказати, що з часом Франкова мова стала таки найкращою в Галичині, чому йо

*Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского", Ленинград, 1928 р., ст. 444—451. — 2. Український наголос на початку XVII-го віку, див. "Записки чину Св. Василя Великого", II, зш. 1—2. — 3. Український літературний наголос, "Рідна Мова" 1939 р. — 4. Відмінні наголосу галицького від літературного, "Рідна Мова" 1939 р. ч. 4 і 5.

* М. З е р о в : До джерел, 1943 р., ст. 120.

го твори знаходили й знаходять широкого читача і в Україні Наддніпрянській.

9. Каменярі літературної мови в Галичині, Буковині й Закарпатті.

Та того зовсім не можна сказати про інших поетів і письменників Галичини: Василя Щурата (*1872), В. Пачовського (*1878), Наталії Кобринської (1851 — 1920), Уляни Кравченко (1862 — 1927) й інших. Поет і новеліст Богдан Лепокий (1872 — 1941), напр., звичайно так само не дбав про мову своїх писань, і вона в нього дуже нечиста,—це звичайна галицька літературна мова, переповнена полонізмами; його трилогія “Мазепа” варта була б чистішої мови, щоб читачі вчилися на ній і своїй літературній мові.

Галицька проза в творах Юліана Опільського (*1884), Вячеслава Будзинівського (*1868), що розроблюють історичну повість, не пішла вперед. Тимофій Бордуляк (*1863) добре знає народню мову, але на літературну мову не вибився. Натомість Андрій Чайківський (1857 — 1935), Осип Маковей (1867 — 1925)* та Іван Филипчак (1871—1946), зачавши писати мовою галицькою, ідеологічно сильно рвалися на Схід, до соборної літературної мови.

В Галичині народився цікавий напрям у нашій літературі: писати говірковою місцевою мовою. Як я вже підкреслював, тут справді існує кілька окремих говірок, сильно відмінних від літературної мови, а тому саме собою напрошується ба-

* Осип Маковей писав мені 10. XII. 1921 р.: “Варта б довести до ладу, щоб усі однаково писали”.

жання зафіксувати їх у літературних творах. Це й зробило "покутське тріо": Василь Стефаник, Марко Черемшина та Лесь Мартович, що писали гуцульською й покутською говіркою.

Найсильніший з них Василь Стефаник (1871 — 1937), що писав тільки про село й селян чистою говіркою, сам з Снятинського повіту, а з села Русова. Стефаникові мініатюри—новелі звичайно сильно написані, завжди з видатним талантом, і треба тільки пожалувати, що він не взявся за більші повісті літературною мовою, бо був би створив великі речі. Говірка в Стефаника зовсім природна річ, бо він вкладає її в уста своїх селян, яких описує, авторські ж пояснення подає звичайною галицькою мовою*.

Натомість Марко Черемшина (13. VII. 1874 — 25. V. 1927) часто подає новельку говірковою мовою, кохаючись у самій говірці, як такий. Черемшина (це прибране ім'я Івана Семанюка) глибоко знав гуцульське життя селян і їхню мову, і все це подав у своїх талановитих новелях. Сам він народився в селі Кобаках на Косівщині, й гуцульську мову полюбив ще з дитячих літ. Його збірки "Карби" 1901 р., "Верховина" та "Село вигибає", писані чистою гуцульською говіркою, мистецьки дорівнюються Стефаниковим новелям*.

* Див. мою статтю: Говірка чи літературна мова. Мова В. Стефаника, "Рідна мова" 1937 р. ст. 121 — 124. Див. іще І. Велигорський: Мова творів В. Стефаника, "Рідна мова" 1937 р. ч. 3. Ів. Ковалик: До характеристики мови В. Стефаника, там само, ч. 4.

* Див. П. Кривоносок: Марко Черемшина, "Рідна мова" 1937 р. ч. 9 — 10. Ів. Велигорський: Мова в

Лесь (Олексій) Мартович (1871 — 1916) народився в с. Торговиця на Городенщині, й писав так само діалектом новели з селянського життя, напр. збірки “Нечитальник” і ін.

Гуцульському життю й гуцульській мові взагалі добре повелося в нашій літературі; до “покутського тріо” додаймо ще й роман-повість Гната Хоткевича (*1877) “Камінна душа” 1911 р., написаний чистою гуцульською мовою. Михайло Коцюбинський у своїх “Тінях забутих предків” 1911 р. так само дуже талановито змалював гуцульське життя й гуцульські повір’я, вживаючи багато висловів з гуцульської говірки**.

Друга сильно відмінна галицька говірка, лемківська, так і не дочекалася своїх видатніших поетів та письменників. Віддані в руки колонізації, лемки сильно боролися проти неї, але попали в іншу крайність, — стали теплим кублом для москвофільства. Пробирав писати лемківські новелки Франц Коківський (1885 — 1942), але писав мало. В роках 1945 — 1946 наші лемки пережили страшну трагедію: їх вигнали з рідної землі...

Та треба підкреслити, що певне рівняння галицьких поетів і письменників на Схід, з часом усе збільшувалось, і чулася вже виразна туга за соборною всеукраїнською літературною мовою, особливо в молодшого покоління.

творах М. Черемшини, там само, 1938 р. ч. 2 і 3.

** Гуцульською говіркою писали ще, крім О. Федьковича, що ввів її до літератури: Ів. Франко (див. Петрії й Довбушки, Як Юра Шикманюк брив Черемош, Терен у нозі), О. Кобилянська (Земля, У неділю рано зілля копала), Ол. Олесь (На зелених горах), Мих. Павлик (Ребенщукова Тетяна), — дієві особи в них розмовляють по-гуцульськи.

Буковина давно відірвалася від матірнього кореня, і час з 1340 — 1527 р. була під Молдавою, яка віри й мови української не нищила, — навпаки, сама сильно підпала під українську культуру (див. вище ст. 84—85). Та року 1527-го Молдаву з Буковиною зайняла Турція, що сильно душила ці землі, а головню матеріально. Року 1775 Буковиною заволоділа Австрія, і незабаром (1786) поєднала її адміністративно з Галичиною, і тільки р. 1849го Буковина стала осібним австрійським краєм по 1918-ий рік.

Довге перебування під одною австрійською владою пов'язало Буковину в розвої літературної мови з Галичиною. Національне літературне відродження розпочав тут Осип Юрій Федькович (1834 — 1888), описуючи гуцульське життя й пишучи гуцульською говіркою. Те саме робив і Данило Млака (о. Сидір Воробкевич, 1838—1903). Але Ольга Кобилянська (27. XI. 1863—1942) вибилась уже понад говірковий регіональний рівень, і в своїх романах, таких, як “У неділю рано зілля копала”, “Царівна”, “Земля”, “Через кладку”, “Апостол Черні”, “Ніоба”, “За ситуаціями” й ін., дала зразки хорошої описової прози, дорівнюючись у цьому повістям Нечуя-Левицького.

В мовознавстві багато прислужився на Буковині проф. Степан Смаль-Стоцький (1858 — 1938), що запровадив правдивий фонетичний правопис у Галичині*.

В кінці XIX-го століття, з 7. IX. 1891., й на початку XX-го сильно зросла еміграція до Канади й Америки з західньоукраїнських земель, а особливо з Галичини, з Буковини та Прикарпат-

* Його життєпис див. у “Зап. ВУАН” 1919 р. т. I.

тя. Освоївшись на чужій землі, українці взялися й за продовження свого попереднього духового життя, а разом із тим — і за видавання своєї преси, почасти й книжок. Але працювати поважно для розвитку української культури ця еміграція спочатку не змогла. Першим заклався 1892-го року часопис “Свобода” в Америці, а по ньому почали появлятися й інші, але всі вони спочатку писали говірковою мовою, й на мову Східної України зовсім не рівнялися.

Те саме панувало й на Закарпатті, — воно було відрізане навіть і від Галичини, і мова й правопис тут завмерли, зовсім не зростали. Прорівняння в мові на Київ і думки не було. У правопису тут аж до останніх часів панували “дашки” Максимовича. Напр., о. А. Волошин у своїй граматиці “Практична граматика руського языка” 1926 р. уживає ще **ы, ѣ, о** з дашком*. Року 1925-го в Ужгороді цим же правописом вийшли: “Поезія Тараса Шевченка для дітей”.

* Про розвій мови й правопису на Закарпатті див. статті Ів. Панькевича в “Рідній Мові”: Український правопис на Закарпатті, 1936 р. ч. 11, за 1937 р.: Етимологічний правопис на Підкарпатті, ч. 1, Взірці літературної мови й правопису на Підкарпатті, ч. 4.

XV.

ЧУДО НАД ЧУДАМИ: УКРАЇНЬСЬКА МОВА СТАЛА МОВОЮ ДЕРЖАВНОЮ Й СОБОРНОЮ!

Перша російська революція 1905-го року відразу знесла всі урядові заборони на українське слово, і воно стало вільно розвиватися. Проти цієї заборони року 1905-го виступила навіть Російська Академія наук*. З кінця 1905-го року народилася в Києві своя українська вільна преса, а це відразу поставило українську мову на зовсім іншу путь розвою. Тоді як досі розвій української літературної мови йшов невеликим джерелом, то з початком української преси він поплив уже широкою річкою. Щоденна преса відразу поставила до мови сотні нових питань, на які вимагала негайної задовільної відповіді. Словник письменника не був такий різносторонній, яким ставав словник щоденної преси, що мусів обіймати все життя. І українська літературна мова сильно розросталась углиб і вшир, пильнуючи нагнати прогаяний час. Звичайно, в щоденній поквапній праці не завжди можна було дбати про належну культуру та чистоту мови, проти чого гостро виступав був Ів. Нечуй-Левицький.

Війна 1914-го року принесла черговий погром українському слову, бо уряд позакривав усю українську пресу й усі видавництва. А коли російські війська вдерлися в Галичину, вони почали

* Див. Петербурська Академія Наук у справі знесення заборони українського слова, Львів, 1905, "Літ. Наук. В.", і окремо.

жорстоко відімщати їй за те, що 30 літ (1876 — 1905) вона була захистом і для східньоукраїнського слова. Доходило до того, що українські книжки почали просто палити, як трохи пізніш року 1920-го палив їх Денікін у Києві.

Але війна була програна, й на Сході знялася революція 7 березня 1917-го року, що відразу остаточно скинула пута з українського слова, й воно зачало знову могутньо розцвітати. Преса побільшилася, число нових книжок неймовірно зростало. Так, року 1917-го вийшло 747 назов, а року 1918-го — 1085. Українська літературна мова відразу вступила на правдиву, доти не бувалу путь свого розвою, що вкінці таки привів її до повного зросту й вироблення, якого спинити вже не було сили.

Проголошення самостійности України 22 січня 1918-го року відразу сильно зміцнило розвій нашої літературної мови. До цього часу українська мова була все таки мовою тільки до свого домового вжитку, мовою другорядною, бо мовою першою була державна й урядова російська мова. Тепер державною мовою стала мова українська, а ще на неї накладало сотні нових обов'язків.

Без ідеї самостійности України наші старші письменники, як ми бачили вище, нагляділи були навіть і завмирання української пісні, і української мови. Старі письменники були під впливом завмирання й смерти козацтва,* яке вони покривали ніжною романтикою, й не хотіли виз-

* У відповідь проти цього "завмирання України" (див. вище ст. 141 — 142) і повстав гімн 1863 р. Павла Чубинського: "Ще не вмерла Україна", див. вище ст. 181.

навати, що казацька й січова Україна мусіла й сама завмерти в нових обставинах життя. Вони були щирі патріоти, але далі волі самому українському слову не йшли. Вони ще не знали, що слово повно розвивається тільки в своїй власній державі, бо літературну мову розвивають не тільки самі письменники в своїх творах красного письменства, але ще більше все буденне живе життя: школа, Церква, театр, кіно, преса, державні уряди, приватні підприємства й т. ін. Проте П. Куліш ще року 1857-го пророкував: "Спасіння нашого краю — в нашій мові!"

І з 1918-го року такий широкий розвій нашої літературної мови й розпочався в державному розгоні, й до творення цієї мови стали не самі поети та письменники, але все життя. Почали закладатися свої вищі школи, університети. Недовідки лякалися: та як же українською мовою провадити вищу науку? Таж слів забракне! А тим часом виявилось, коли стали складати термінологічні словники по десятках різних наукових і технічних ділянках, що наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення термінологічних назов. І навіть там, де, скажемо, в мові російській уживають латинського чи грецького терміну, у нас був створений добрий свій, напр. центр — осередок, перпендикуляр — простопад, простопадна, паралельна — рівнобіжна, й т. ін. Взагалі, різні термінології в нас стали творитися на рідній основі, чим відрізнялися від термінології російської, у своїй більшості — чужої*.

Вага державної самостійності в творенні літе-

* Див. далі розділ XIX: Інститут Української Наукової Мови в Києві.

ратурної мови, як виявилось, була надзвичайно велика. Українська мова, в якій і тепер ще вороги хотіли б бачити тільки “мову мужичу”, а в кращому випадкові — для домашнього вжитку, як та повинь весною, розторощила всі вікові пута й вийшла на вільний простір. І трапилось чудо над чудами: українська мова остаточно стала мовою літературною!

Мало цього, — з часу скинення ворожих пут невинно повставали українські школи найрізніших типів, забило життя по своїх українських урядах, канцеляріях, установах, в Церкві, в театрах, в війську й т. ін., — і сталося друге чудо над чудами: виявилось, що українська мова здатна до державного життя!

І цього мало, — з часу проголошення державної самостійності України року 1918-го до неї відразу потяглися зо всіх сторін її розгублені діти: Галичина, Закарпаття, Буковина, емігрантська Канада й Америка. І трапилось третє найбільше чудо над чудами: в Україні народилася соборна всеукраїнська літературна мова!

Українська літературна мова в своєму розвитку прямувала за цей час уже до нового, чого давніш не було: до культурності, до європеїзації змісту й форми. Видатний письменник Юрій Яновський вже свідомо пише: “У мене одна наречена, наречена з колиски, про яку я думав мабуть і тоді, коли не вмів ще говорити. Наречена, для якої я жив ціле життя. Їй присвятив сталеву шпату, і за неї підставляв під мечі важкий щит. Культура нації — звуть її, а в тому й культура своєї літературної мови

Українська поетична форма й мова сильно зростає в творах наших поетів: Миколи Вороно-

го (*1871), поета естетата в мові й формі, Спиридо́на Черкасе́нка (1876 — 1940), поета і драматурга, що завжди пильнував про культуру своєї мови, родом з Херсонщини*. Олександр Оле́сь (Олександр Іванович Кандиба, 1878 — 1942), родом з Слобожанщини, так само завжди дбав про добірливу мову, хоч на його мову критика нападала ще в Києві. Грицько Чу́принка (1879 — 1919) високо поставив свою поетичну техніку.

Павло Ти́чина (*1891) — найвидатніший наш поет 20-х років, його збірки: “Соняшні клярнети” 1918 р., “Глуг”, “Вітер з України” й ін. користувались популярністю. Прекрасна мова в поета Миколи Бажа́на (*1904), часом багата на архаїзми. Дбали про мову поети Олекса Вли́зько (1908 — 1934), В. Мисик, Михайло Семенко (*1892), Дм. Фальківський (1898-934), Гео(ргій) Шкурупі́й (*1903, футурист), Євген Плужник (1898 — 1936), Володимир Сою́ра (*1898) і інші.

Серед сучасних поетів треба виділити Максима Тадеушовича Рильського (* 19 березня 1895 р. в Києві), що завжди пильно працює над культурою своєї мови, яку він глибоко знає. Мова його творів — класична літературна мова. Його збірки поезій: “На білих островах” 1910 р., “Під осінніми зорями” 1918 р., “Синя далечінь” 1922 р., “Крізь бурю й сніг” 1925 р., “Тринадцята весна” 1924 р., “Де сходяться дороги” 1929 р.,

* Його мову я описав у своїй праці: “Сучасна українська літературна мова”, Варшава, 1936 р., а також: Каменя́р всеукраїнської літературної мови, “Рідна Мова” 1937 р. ст. 139 — 140.

“Гомін і відгомін” 1929 р., “Знак терезів” 1932 р., “Київ”, “Літо” 1936 р., “Україна” 1938 р., “Збір винограду” 1940 р., “Слово про рідну матір”, “Світова зоря”, “Неопалима купина” 1944 р., а також численні поеми, — одна перед одною виділюються красою й культурністю мови. Рильський багато перекладає.

Максим Рильський,
найвидатніший сучасний
український поет.

Особливо розвинена його мова в його перекладі “Пана Тадеуша” Міцкевича, і цю мову я докладно описав у своїй праці: “Мова М. Рильського”^{*} Рильський написав багато поем, і вони хоч не все глибокі своїм змістом, завжди вирізняються красою своєї мови.

Пильно дбали про мову своїх поезій т. зв. неокласики, на чолі яких треба поставити Миколу Зерова (*1890), поета й літературознавця. Добре відомі його переклади римських поетів: “Антологія римської поезії” 1920 р. та “Камена” 1924,

^{*} Див. місячник “Наша Культура” 1935—1936 р. р. ч. ч. 1,3,4,17,18,19 і 20. І окремою книжкою 1936-го року. Див. іще О. І. Білецький: Творчість Максима Рильського, “Радянське Літературознавство” 1947 р. кн. 7—8, ст.37—56, Київ.

ліпші його критичні праці: “До джерел” та “Від Куліша до Винниченка”. До цієї ж групи належали: М. Драй-Хмара (збірка “Проростень” 1926 р.), П. Филипович (збірка: “Земля і вітер” 1922 р., “Простір” 1925 р.), Осв. Бургардт (1891 — 1948, Юрій Клен).

Сильно зростає й наша прозова мова. Володимир Винниченко (*1880) мало дбає про культуру своєї мови, й вона в нього ряба, переповнена русизмами, часто жаргонова, але сама описова техніка висока. Історичні оповідання Адріана Кашенка (1858 — 1921), прості формою, звичайно мають хорошу мову.

З середини 1920-х років у центрі нашої літератури стоїть Микола Григорович Хвильовий (1893 — 13. V. 1933). Це Микола Фітільов, що народився в с. Тростянець на Харківщині, в родині робітника. Хвильовий — блискучий стиліст, вождь української прози. У своєму романі “Вальдшнепи” 1927 р. ч. I (другу ч. советська влада знищила) дав зразок хорошої літературної мови.

Багато дбають про культуру своєї мови й інші письменники. Юрій Яновський (*1902) видатний прозаїк, блискучий стиліст; поширені його романи “Чотири шаблі” 1930 р. та “Майстер корабля”; збірка поезій: “Прекрасна Іт”. Олесь Досвітний (*1891) перший советський романист уславився романом “Американці” 1925 р. Популярний сатирик Остап Вишня (Павло Губенко, *1889 р.) завжди пише хорошою сочистою мовою, а його гуморески, напр. “Усмішки”, друкувалися в мільйоновому накладі.* Валеріян

* Див. Мик. Осипів: Мова фейлетонів Остапа Вишні, “Червоний Шлях” 1928 р. ч. 9—10.

Підмогильний (*1901) у своїх романах "Місто" 1928 р. та "Остап Шаптала", подбав, щоб мова його була зразкова літературна.** Григорій Косинка (1899—15. XII. 1934) талановитий белетрист. Григорій Епик (*1901) дав хороші оповідання. Борис Антоненко - Давидович (власне Давидович) у романі "Смерть" дав зразки хорошої мови, так само Іван Дніпровський (*1895), поет і прозаїк (поема "Донбас"), Михайло Йогансен (*1895). Полтавець Андрій Головка (*1897) дав романа "Мати" 1934 р., повість "Бур'ян" 1927 і ін.

Над історичною повістю працюють Горбань ("Козак і воевода"), Соколовський (роман "Богун"), з хорошою мовою. Добра мова й драматургів: М. Куліша (1892 р.), Ол. Корнійчука й ін. Року 1948-го появилася великий роман Натана Рибак: "Переяславська Рада", писаний зразковою літературною мовою.

Хоч тепер у Советській Україні багато кричать про наближення мов української й російської, але це відбивається головню на мові поточній та мові часописній, але не на мові ліпших письменників, — вона зразкова літературна мова.

За останні часи в Україні зродилася взагалі велика оповідна література, з культурною літературною мовою, але я не маю тут змоги й потреби ширше спинятися на ній. Звичайно, за цього ж часу взагалі з'явилося багато письменників і поетів, а серед них немало й таких, що про них Микола Зеров подратовано писав: "Ні для кого не секрет, що наші поети, за кількома нечислен-

** Я описав її 1936-го року в праці: "Сучасна українська літературна мова"

ними винятками, дуже мало вчаться, й дуже мало працюють над технікою слова”.* Звичайно, це чиста правда, що стосується до багатьох наших письменників молодшої генерації.

Але треба зазначити, що всі наші письменники й поети, які працюють в Україні під Советами, позбавлені всякої волі в виборі теми для своїх писань, — мусять писати тільки за вказівками більшовицької партії. Через це ввесь письменницький талант витрачається на твори агітаційні, українському народові мало або й зовсім не потрібні. Так тепер працюють М. Рильський, М. Бажан, Л. Первомайський, А. Малишко, М. Пригара, О. Корнійчук, Ю. Смолич, О. Ільченко, й інші, — літературна мова в них першорядна, але самі твори часто свистуни...

Кожен український письменник в Україні на великому підозрінні в советської влади вже тим, що він українець. Письменник мусить працювати, і то працювати для розвою комунізму, інакше “зникне”. На сторожі чистоти комунізму в писаннях українських письменників церберами стоять советські “критики”—душители, такі як А. Хвиля, Ст. Щупак, К. Котко, І. Микитенко, І. Кулик, і багато інших, що підстерігають кожне слово в “вільній демократичній республіці”.

Голгота українських письменників, що стоять на сторожі нашої літературної мови, надзвичайно кривава. 28 серпня 1921 р. більшовики розстріляли нашого поета Грицька Чупринку. 15 грудня 1934 р. більшовицький суд засудив на розстріл 28 українців, культурних діячів, і тоді згинули наші письменники Олекса Влизько, Григорій

* До джерел, 1943 р., ст. 9.

Косинка, Дмитро Фальківський, здається поет В. Мисик і інші. Письменник Євген Плужник згинув 2 лютого 1936 року на каторзі на Соловках, там же карається й письменник Григорій Епик. 13 травня 1933 р. змушений був отруїтися найбільший український письменник Микола Хвильовий, а з ним і поет Гірняк. Де поділися М. Зеров, М. Йогансен і багато інших — не знаємо...

А багато наших письменників змушені були вкоритися владі й працювати для розвитку комунізму в Україні. Багато пішло на службу Сове-там, а 31 січня 1939 року за вірну службу отримали ордена: М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, Ол. Корнійчук, Ю. Яновський, А. Головка, П. Панч і ін.

Сильно зростає на своїй культурі й літератур-на мова наших емігрантських письменників і поетів поза Україною, що з 1918-го року чи пізніше змушені були покинути свою батьківщину, хоч деякі з них навчалися її головно на еміграції й з галицьких джерел: така мова поезій Євгена Маланюка (*1897), Наталі Королевої й ін. Зате Л. Мосендз (†1948) та Юрій Клен (†1948) справді дбають про культуру своєї мови. Нерівна й ряба мова в перших творах Юрія Липи (†1945) зростала на силі в творах останніх. Улас Самчук, волиняк, талановитий оповідач, міг би більше дбати про свою мову. Багата мова в Юрія Косача, але часом робить враження штучної з каміннонерухливим стилем. Вироблена мова й у Олега Ольжича (Кандиби, сина поета Олеса, 1907—1944) в його двох поетичних збірках: "Рінь" та "Вежі". Дбає про мову й Галина Журба (*1888). Добра мова, але занадто темна в поета Тодоса Ось-

мачки (*1895). Зразкова мова в Івана Багряного.

В українській літературі народилася нова ділянка її, — література релігійна чисто християнська. Письменниця Наталя Королева (Дунін Борковська, *1888 р.) часто торкається Євангельських тем, але мова її не чиста. Іван Огієнко став друкувати свої вірші ще з 1906 року під різними псевдонімами, але останнього часу, як Митрополит Іларіон, цілком присвятився релігійній поезії, напр. його поеми: Хрест і Воскресіння 1943 р., Скорбна Мати 1943 р., Ісус Назарянин 1944 р., Антихрист у світі, трилогія 1944 р., Юда з Каріоту 1944 р., Прометей 1948 р., Народження Людини (філософська Мистерія) 1948 р., Слово про Ігорів похід (переспів) 1949 р., Жертва Вечірня (третє видання) 1949 р. і ін. Пильнує писати чистою літературною мовою.*

В Галичині так само трапилося чудо над чудами: вона остаточно порвала зо своєю місцевою рутеничною, й стала на шлях мови соборної. Катря Гриневичева (*1875) в своїх історичних повістях: "Шоломи в сонці" та "Шестикрилець" 1936 р. багато попрацювала над своєю мовою. Добре дбає про мову й Софія Парфанович у збірнику "Ціна життя" 1937 р., а в збірнику 1948 р. "Інші дні" бачимо вже в неї добірну соборну літературну мову; з бойківської говірки ба

* Збірку кращих поезій Ів. Огієнка видав 1922 р. Богдан Лепкий в збірнику творів українських поетів "Струни" ч. II ст. 247—249. Про Огієнкові поезії Б. Лепкий пише: "Перші свої поезії друкував у "Громадській Думці" 1906 р., потім по інших часописах та альманахах. Вони визначаються гарною мовою й викінченою формою".

гато подає вона в збірці “Загоріла полонина” 1948 р. Молоді поети: Богдан Антонич (†1937)*, Святослав Гординський, Богдан Кравців і ін. не тільки рішуче стали на шлях соборности літературної мови, але в своїх творах реально показали, що навчитися її не так уже й трудно й “галичанинові”. В Галичині взагалі повстала ціла низка поетів і письменників, що пильно працюють над культурою літературної, уже соборної мови.

До ідеї соборности літературної мови поволі реально входять усі українські землі. Буковинка Ірина Вільде в своїх високих новелях і повістях, таких, як “Серце химерне”, “Метелики на шпильках” 1936 р., “Б’є восьма” 1937 р., дала зразки прехорошої оповідної мови. До соборної мови приєдналися й молоді письменники та поети Прикарпатя. Найбільше відсталі ще Канада й Америка, але не через брак волі, а тільки з технічних причин: нема де навчитися. В Канаді народився гурт нових письменників, що хоч і пише ще нечистою, звичайною галицькою, мовою, але ідейно рветься до мови соборної, напр.: Ол. Луговий, Ілля Киріак, Івах і ін., а в Америці — Мирослав Ічнянський* й ін. Преса, напр. “Свобода”, “Новий Шлях”, “Український Робітник”, “Український Голос” і ін. виразно стали на

* Див. мою статтю: Мова Богдана Антонича, “Рідна Мова” 1935 р., ст. 255 — 262, а також Соняшний поет Богдан Ігор Антонич, “Наша Культура” 1936 р., ст. 213 — 220.

* Про нього див. мою статтю: Поет душевної туги Мирослав Ічнянський, “Наша Культура”, 1937 р., а також: Мова Мирослава Ічнянського, “Рідна Мова”, 1937 р., ст. 249—256.

шлях всеукраїнської соборної літературної мови, і вже близькі до неї.

Справді сталося найбільше чудо нового часу: в Україні зреалізувалася велична ідея соборності української літературної мови! Для цього зреалізування попрацювало багато й наших мовознавців, таких, як: М. Гладкий, Н. К. Грунський, В. Ковалів, Ол. Курило, Ів. Огієнко, В. Симонич, Ол. Синявський, С. Смеречинський, М. Сулима й ін.

За цього останнього часу поважно росла на своїй силі й наукова мова. У нас здавна вже втерлася була думка, ніби науковцям не треба знати чистої літературної мови, — то обов'язок тільки письменників. Звичайна річ, це рішуча помилка, і то шкідлива, — все бо, що пишеться, конче мусить бути написане чистою літературною мовою. По 1917-му році сильно "підтягуються" в своїй мові й науковці, й численні наші історики літератури, критики й молоді науковці вже конче дбають про добірність своєї мови, напр. М. Зеров, і багато інших. Заслуги С. Єфремова в розвої нашої літературної мови безсумнівні.

Більше того, — нарешті стали розробляти й саму ідеологію про рідну мову, і року 1935-го Проф. Іван Огієнко видав уже окремий розроблений курс: "Наука про рідномовні обов'язки". В передмові до цієї книжки читаємо: "Рідна мова — це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роль: рідна мова — то сила культури, а культура — сила народу".

Подаємо з цього Рідномовного Катехизису

“десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина”, ст. 11—12:

“1. Мова — то серце народу: гине мова — гине й народ.

2. Хто цурається своєї рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.

3. Літературна мова, то головний двигун розвитку духової культури народу, то найміцніша основа її.

4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить об'єднанню нації.

5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

8. Стан розвою літературної мови — то ступінь культури розвою народу.

9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу”.

І хоч дуже крутими дорогами, густо зарослими тернями, проте українська мова не тільки виросла в зразкову літературну мову, але стала й мовою державною та соборною!

XVI. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ПІД СОВЕТАМИ.

Мій опис розвою української літературної мови був би не повний, коли б я не розповів ще про теперішній стан його під Сове́тами, з 1919-го року починаючи, це́бто з того часу, коли нова Сове́тська Росія окупувала Україну. Життя української літературної мови під Сове́тами надзвичайно цікаве й глибоко трагічне, широкому громадянству мало знане. Національна політика большевицької влади кілька раз мінялася, але мінялася тільки назовні, бо в своїй істоті вона супроти української мови постійно була й є незмінна — послідовно ворожа, а мінялася тільки ступінь цієї ворожости.

Історію української літературної мови під Сове́тами можна поділити на три доби: 1. Доба русифікації 1917 - - 1923 роки, 2. Доба українізації 1923 — 1933 роки й 3. Доба комунізації 1933 р. до наших днів.

Опис свій я скрізь опираю на офіційних советських даних або на даних советських видань, що в Україні майже те саме. Даних цих може подаю тут аж забагато, але вони — головна підвалина моєї праці, щоб ясно показати, який правдивий стан української культури й мови під Сове́тами.

1. Доба русифікації.

Окупувавши Україну, большевики спочатку цілком нехтували українську культуру, й ніякої української мови визнавати не хотіли, більше

того, — ставилися до неї явно вороже, наслідуючи тим стару царську політику.

Большевики окупували Україну зброєю, а тому й поводитися в ній, як на завойованій землі. Ще в січні—лютому 1918-го року вони захопили були Київ, і три тижні розстрілювали кожного, хто говорив по-українськи. В Україні нищили все цінне, а особливо давні українські культурні пам'ятки. Це влучно зазначив поет Тичина:

Що це горить: архів, музей?

А підкладіть но хмизу!

Але в Україні кипіло, тому большевики мусіли бодай про око людське виявляти себе прихильниками, і тому 4 березня 1918 року оголосили Україну самостійною Советською Республікою, що було підтверджене й весною 1919-го року III. З'їздом Советів. Так повсталася УССР.

Але ставлення до української мови позоставалося те саме, негативне. В Україні відразу появився великий російський урядовий адміністративний апарат, який і думати не хотів про якусь там українізацію; апарат цей позостався тут і до сьогодні. Орган українських соціал-демократів, що тоді співпрацювали з большевиками, "Червоний Прапор", писав про це так (Київ, 9. III. 1919 р.): "Братські відносини (большевиків до українців) занадто безцеремонні, і посягають не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки українською мовою для українського населення, ні одної брошури, ні одної газети Радянської Влади українською мовою. Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона

не була. Ціла низка наказів про вживання “общепонятного” — це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити й йому також приналежні національні й культурні права, які мають представники “братнього” народу тут в Україні, є тільки одна відповідь: шовінізм, буржуазність, контрреволюція!”

Таке ставлення нової большевицької влади до української культури, в тому й до мови відразу викликало гострі протести й повстання, що охопили всю Україну, а це змусило владу змінити своє ставлення до України взагалі, хоча б поверхово. Робилося це дуже поволі й неохоче, про що свідчить і Вол. Винниченко, що тоді вернувся був в Україну, та незабаром утік з неї. “Українська мова, як торік була (пише він у Львівському “Вперед” 1920 р. 30. X), так і тепер лишилася нерівноправною мовою; як урядували росіяни мовою московського центру по всіх інституціях українського правительства, так урядують і тепер. Як відсилалися назад папери, писані українською мовою, так відсилаються і в цей момент. Підозріле відношення взагалі до всього українського. Через це не диво зустріти в найшкідливіших неукраїнських комуністів відношення до комуністів-українців, як до потенціяльних контрреволюціонерів”.

Але Україна була важливою економічною базою, а тому большевики, поки не були ще сильними, мусіли таки рахуватися з українцями бодай про людське око. І VIII З’їзд ЦК РКП(б) 6. XII. 1919 р. наказав початкову “українізацію України”, до чого він був змушений побоюванням, що українізація піде й без нього. З’їзд постановив: “Допомагати усуненню всіх перепон для

вільного розвитку української мови й культури. Оскільки на ґрунті вікового пригнічення серед відсталі частини українських мас опостерігаються націоналістичні тенденції, ставитися до них із найбільшою толеранцією й обережністю. Здійснювати право трудящих мас учитися й порозуміватися рідною мовою. Вжити заходів, щоб у советських установах була достатня кількість службовців, що володіють українською мовою, і щоб надалі ці службовці знали українську мову”.

Цікавий тут вираз “серед відсталі частини українських мас”, бо така думка позостається й сьогодні панівною. Але це було в цілому тільки лукавство, бо постанова VIII-го З’їзду в життя не вводилася. Але Україна не була спокійною, тому в 1920 році В. Ленін публічно висловився за самостійність України, а щодо української мови, то сказав: “Дайте українцям дві мові, аби вони би-лися за нашу ідею!”

Як зростала українська культура, а з тим і літературна мова, показує статистика виданих книжок в Україні (в лапках подаю числа книжок російською мовою). За 1917 року, року революції, видано 747 (452) книжок, а року 1918 — 1085 (386). Інша картина вже під Советами: 1919 р. 665 (726), 1920 р. 457 (369), 1921 р. 214 (248), 1922 р. 136 (491). Та сама картина й зо статистикою преси: 1917 р. 158 (695), 1918 р. 239 (319), 1919 р. 237 (221), 1920 р. 125 (149), 1921 р. 123 (182), 1922 р. 53 (186).

Але Україна міцно стояла за свою культуру, й большевики мусіли “попускати”. Добре працював український театр, напр. року 1920-го Гнат Юра заснував “Театр ім. Франка”, а в березні

1922 р. повстав "Березіль" Л. Курбаса. 14 червня 1921 р. в Києві поєдналися Наукове Товариство ім. Шевченка й Академія Наук в одну наукову установу. Року 1921, коли розпочався НЕП (21. III. 1921р.), відкрилися старі українські приватні видавництва. По Україні було велике число "Прогресів", що провадили глибоку національну працю, — совітська влада 1 травня 1922 року закрила їх, обернувши їх на "Пролеткульт", що були вже в її руках.

Большевики вперто захоплювали Україну, і добилися того, що 7 липня 1922 року Україна, хоч і "самостійна" республіка, "добровільно" поєдналася з Москвою...

2. Доба українізації.

Український тиск з вимогами культурної незалежності зростав усе більш, і большевики були в великому клопоті, бо було ясно, що самим обманом Україну трудно буде держати в руках. Ще на VВсеукраїнському З'їзді КП(б)У 17 листопада 1920 року Г. Зінов'єв (Апфельбаум) розпочав єзуїтську думку про т. зв. боротьбу двох культур в Україні; він сказав: "Зробити так, щоб ніхто не міг запідозріти, що ми хочемо перешкоджати українському селянинові говорити українською мовою. Через ряд років переможе та мова, що має більші коріння, що життєвіша, культурніша".

Секретар ЦК КП(б)У Лебідь сильно стояв за цю боротьбу двох культур, — котра переможе. Як подає "Комуніст" за 23 березня 1923 р., цей Лебідь на партійному З'їзді в Києві пропонував: "Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуха. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура

села — українська. Поставити собі завдання активно українізувати партію, цебто й робітництво, це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста". Спочатку партія погодилася була на цю явно русифікаційну думку Лебеда.

Але незадоволення в Україні росло, і лебедівщина мусіла впасти: того ж 1923-го року Комуністична партія таки постановила, що в Україні мусить бути українська мова, для чого треба розпочати українізацію. І 1 серпня 1923 року виданий був про це особний декрет: "Робітничо-селянський уряд визнає за потрібне протягом найближчого періоду зосередити увагу держави на поширення знання української мови. Визнана до цього часу формальна рівність між двома найпоширеннішими на Україні* мовами, українською й російською, недостатня. Внаслідок невеликого розвитку української культури взагалі, внаслідок браку відповідних підручників, відсутності достатньо підготовленого персоналу, життя, як показав досвід, спричинює фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низки практичних заходів, які, додержуючись рівноправності мов всіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне чисельності та питомій вазі українського народу на території УССР".

Оце та основна постанова, що розпочала голосну українізацію в Україні. Довго ще провадилися різні закулісові перемови, й тільки 1925-го

* Під Советами дозволена тільки етнографічна форма "на Україні", а державницька "в Україні" заборонена.

року взялися виконувати цю постанову.

Звичайно, практичне переведення українізації в життя багато залежало від міністрів (наркомів) освіти в Україні, і такі міністри, як боротьбісти Блакитний, Гринько, та Ол. Шумський справді стояли за самостійність української культури, поскільки могли це робити під доглядом Москви.

І в червні 1926 р. ЦК КП(б)У зробив таку заплутану постанову: "Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчостей українського народу. Партія стоїть за широке використання розвиваючоїся українською соціалістичною культурою всіх досягнень світової культури, за цілковитий її розрив із традиціями провінційальної обмеженості і рабського наслідування, за створення нових культурних досягнень, гідних творення великої класи. Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братського співробітництва робітників і працюючих мас усіх національностей в ділі будівництва міжнародної пролетарської культури, в яку українська робітнича класа зуміє вложити свою частку".

Із 1923 р. пішла в Україні справді глибока українська культурна праця, бо більшовики розпочали ніби нову національну лінію, чому сприяло й запровадження 21. III. 1921 р. НЕПу. Здавалося, ця українізація охопила все життя. Так, преса в Україні на 85% стала українською, а книжки видавалися переважно українською мовою. Театр скрізь став українським. Школи народні й середні перейшли на українську викладаву мову, а в школі вищій частина катедр (28%) українізувалися. Поважно приступлено до українізації дер-

жавних установ, для чого скрізь закладалися Курси Українознавства, і їх мали переходити всі урядовці; службовцям робилися іспити знання української мови, були контролери всієї цієї українізаційної праці.

Розпочалася року 1923-го українізація навіть війська, але була тільки про людське око, бо в ньому було українців всього 42,5%, і стільки ж москвинів, а решта — чужинці інші*. Але року 1926-го виданий був таємний наказ, що "національно свідомі українці не можуть займати посад вище командира полку". Та незабаром Москва скасувала й цю куцу "українізацію" війська.

Скрізь по Україні розпочалося жваве вивчення української мови, на чолі чого стала Українська Академія Наук у Києві, а при ній заклалися два важливі Інститути: Інститут Мовознавства та Інститут Наукової Мови. Другий науковий центр повстав у Харкові. Наукове розроблення української літературної мови справді було широке й глибоке, і зроблено було за той час надзвичайно багато, зроблено стільки й таке, що ніколи вже не забудеться в нашій культурі. Большевики звичайно не пускали українців до якоїсь помітнішої іншої праці, тому ті дружно стали біля праці культурної, й справді чуда робили в короткому часі. Взагалі треба ствердити, що 20-ті роки біжучого століття були роками найбуйнішого розвитку української культури, а в тому й української літературної мови. Ці роки пробудили в українського народу глибоку національну свідомість та міцну самопевність.

* Проф. Р. Паклен: Біла Книга, ст. 29.

В Україні завжди сильно відчувався брак перекладів європейської літератури, що змушувало звертатися до перекладів російських. І ось за час цієї українізації видано багато перекладів, напр. переклади: Шекспіра, Байрона, Лондона, Лонгфелло, Шіллера, Гете, Гавптмана, Бальзака, Золя, Ібсена, Гамсуна, Зудермана й ін. Появилось багато дуже добрих перекладів кращих російських письменників, напр. Пушкіна, Гоголя, Короленка, Горького й ін. Перекладна праця не спиняється в Україні й до сьогодні.

За цей же час, за 1923 — 1929 роки українське мовознавство розвивалося без більших перешкод, і в ньому зроблено дуже багато. Наші мовознавці, більші й менші,—А. Кримський, Є. Тимченко, Олена Курило, Ол. Синявський, Л. Булаховський, С. Смеречинський, М. Сулима, Німчинов, Наконечний й ін. написали за цей час свої видатні праці. Глибоко розвинулася синтакса української літературної мови. Словництво поставлено на небувалу висоту, — Академія Наук видала шість томів (А — С) високоцінного “Російсько-українського словника” за редакцією А. Кримського. Інститут Наукової Мови при Академії Наук видав біля 30 різних термінологічних словників високої наукової якості, при тому термінологія була головню своя національна, а не чужоземна, як в Росії. Літературна наша мова взагалі була цього часу вперше міцно регламентована й очищена від чужого, головню російського намулу. При редакціях газет запроваджені були фахові мовні редактори, що пильнували про чистоту та добірність часописної мови. Тоді ж, року 1927-го був упорядкований остаточно український правопис. Виходило багато цінних наукових дослідів

української мови. Здавалося, розвиток української літературної мови досяг свого вершка.

Але це тільки здавалося, бо що більші були досягнення, то більше большевицька влада непокоїлася. Ще від початку цієї “українізаційної” доби ввійшов у життя залізний советський закон, що діє й до сьогодні: “українська культура має бути національна формою, але соціалістична змістом”. Заборонялось хоч півслова написати чи сказати що проти утисків влади. Найменша воля слова заборонена, — на всьому тяжить цензура партії.

Під самою українізацією не було жодної міцної підвалини, політичної чи економічної, а тому вкінці була вона без душі й робилася на сипкому піску. Ішла вона справді глибоко й основно, але вперлася в глухий кут: наявно виявилось, що вона без основної бази, сильно обмежена, і всі це зрозуміли й спостерегли, а це неймовірно налякало большевиків. Стало ясно: або треба дати Україні правдиву волю, або перестати гратися в українізацію!

І большевики стали явно компромітувати українізацію, де тільки можна було, щоб викликати проти неї нарікання та нехоть широких мас. Знайшлися такі, що пропонували замінити в Україні десяткову систему рахування на систему коп (60). Харківська Правописна Конференція 1927-го року в правопису чижих слів, рівняючись на Захід, може зайшла задалеко, й поставила рядового вчителя в неможливість запровадження такого правопису в народніх школах, а це викликало нарікання, які зручно використала советська влада проти розвою української літературної мови. А коли правдиві більшовики: Шумський, Хви-

льовий, Волобуїв, Антоненко-Давидович і ін. стали відкрито проповідувати про розрив з Москвою в культурі, це сильно налякало большевиків, як російських націоналістів, і вони почали помалу спиновати українізацію.

Дійсні культурні досягнення в Україні добре видно зо статистики відсотків українців, що навчалися по вищих школах України:

Роки:	Висл.шк.:	Технікуми:	Робфаки:
1924	30	57	45
1933	50	63	60

Щодо книжкової продукції, то, скажемо, за рік 1927 в СССР видано 36680 назв книжок, а в Україні 2921, цебто 7%, тоді як українців в СССР 20%.

Дискусія за джерела культури.

Часом Совети справді трохи попускали віжки й давали змогу українцям висловитися. Так було, скажемо, за час 1925 — 1928 років, коли точилася сильна “літературна дискусія”: на що рівнятися українській культурі? Українське громадянство поділилося на дві частини: західників і москвофілів. На чолі тих, що хотіли рівнятися на європейський Захід, став видатний наш письменник Микола Хвильовий, сам стовідсотковий комуніст без жодного закиду. Він голосно сказав: рівнятися нам не на Москву, а на культурну Європу!

Розпочав дискусію М. Хвильовий своєю найкращою новелею “Я—романтика” і ця дискусія точилася три роки. Хвильового явно піддержували широкі маси, хоч ідея “Я” глибоко розкладава*.

* Преса подавала списка членів Укр. Центральної Ради.

У своїй брошурі “Думки проти течії” 1926 р. М. Хвильовий відповідав москвофілам: “Сьогодні коли українська поезія сходить на цілком самостійний шлях, її в Москву ви не заманите піякими калачиками. Ми до нашої літератури прикладаємо теорію комуністичної самостійності. Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна! Перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур наша література мусить узяти курс? — У всякому разі не на Москву! Це рішуче й без застережень. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати!” (“Московські задрипанки”).

Року 1927-го вийшла I ч. головного твору Хвильового, його роману “Вальдшнепи”, а в ньому автор голосно сказав, що знову відновлюється єдина неподільна, що комуністи — це “собиратели русской земли”, а національна політика большевиків — сама обмана.

У цій дискусії устами М. Хвильового й інших сказано було на адресу росіян багато гіркої правди. Головна ідеологія “хвильовизму” була така. В своїй культурі й літературі ми хочемо рівнятися на Європу, а не на Москву. Нам мало волі самої мови, — ми не хочемо бути тільки назадницькою провінцією в Московії, хочемо творити свою українську інтелігенцію, і хочемо бачити її скрізь — не хочемо навчати москалів української мови, щоб вони керували нами. Україну заливають робітники-москалі, — ми хочемо творити свій україн-

яких розстріляв Хвильовий. Хвильовий один час був слідчим Чека. Його роман “Вальдшнепи” має розкладову ідеологію.

ський робітничий пролетаріят. Домагаємось, щоб українську культуру репрезентувала перед світом сама Україна, а не Москва. Нарешті: не хочемо бути васалом Москви! Не хочемо бути її провінцією!

Цього ж часу виступив проф. економіст М. Волобуєв за своєю працею: "До проблеми української економіки"* , в якій довів: 1. Стан України в колишній Російській Імперії був сприятливіший, як стан УССР в ССРСР, бо як була Україна колонією Росії, такою позостається й тепер. 2. Жовтнева революція своїх гасел не здійснила, і пригнічених народів, напр., Україну, не визволила. А звідси висновок: щоб жити, а не загинути, Україна мусить виступити з ССРСР.

Шумський, як нарком освіти, сильно підтримував хвилювістів. Партійні хвилювісти та шумкісти стали обвинучувати комуністичну партію, що вона живе російською культурою, а української не підтримує і що в партії панують комуністи росіяни, а українці в ній — як пасинки.

Звичайно, советська влада не стерпіла такого "ухилу" Шумського, — послала в Україну привести все до порядку Лазаря Кагановича, а той скинув Шумського з посади, заслав у Москву, де той незабаром і "зник". А нарком освіти Каганович посадив правовірного большевика М. Скрипника, якому й дано наказа виполоти з України націоналізм. Ревно служив М. Скрипник Москві,

* Див. "Більшовик України", орган ЦК КП(б)У, початок 1928 р. Але ще року 1922-го Микола Стасюк в журналі "Сільський Господар" за серпень показав, що ССРСР забирає в Україні на 40% більше, ніж дає їй.

але не вгодив, і пізніше, 7 липня 1933 р. мусів зас-
трілитися.

Оця вся “літературна дискусія” — це була просто московська підступна сітка, щоб у неї зло-
вити всіх національно свідомих українців — і зни-
щити їх. І на українізаційному фронті розпочав-
ся явний “відбой”, хоч сама українізаційна доба
тяглася ще по 1932 рік.

Сумний кінець українізації.

І сама ця українізація, коли вона стосувалася
провідного советського апарату, стала сильно
недомагати. До установ треба було писати укра-
їнською мовою, але в самій установі всі демон-
страційно говорили мовою російською. Верхівка
партійна не українізувалася, але змушували роби-
ти це низи, що й без того були українцями. Від-
повідальні партійні керівники й урядники, що їх
насилала Москва в Україну, взагалі звільнялися
від українізації. Так само й партійці ніяк не мог-
ли українізуватися, бо до перевірки їхнього знан-
ня не допускали, а сам термін цієї перевірки все
відкладався в нескінченність.

Ось тому, навіть за часу розцвіту “українізацій-
ної” доби, так таки й не дозволили большевики
видрукувати повного українського словника з
поясненням українським, хоч такого російського
словника видали. Коли Є. Тимченко виготовив
Історичного Словника української мови, то в ньо-
му не дозволили подавати матеріал до XIV-го
віку, так ніби українська мова тільки з цього ві-
ку й почалася. Як вище я писав, Академія Наук
виготовила багато цінних термінологічних слов-
ників, але в практичне життя вони ввійшли мало,

бо вся промисловість в Україні була захоплена в російські руки, що цих словників не потребувала.

А далі пішов уже явний погром української культури. Щоб мати на це яке будь виправдання, весною 1930-го року большевики провели привселюдний процес “Спільки Визволення України”, і багатьох українських культурних робітників понижали або виселили з України. А роки 1932—33 принесли новий погром усієї попередньої праці. Провідні культурні сили арештовано, а зроблене ступнево винищено. Високої цінності “Російсько-український Словник” з 1924 р. сконфіскований і знищений. Так само понищено й термінологічні словники, бо термінологія в більшості своїй пішла російська.

Не витримав цього й вірний український комуніст Микола Хвильовий. і 13 травня 1933 р. отруївся, а з ним тієї ж години отруївся й його вірний друг поет Гірняк. Того ж року 5 жовтня був ліквідований і театр “Березіль”, що славно працював під проводом Леся Курбаса.

Усе, що було національно дороге, стали опльовувати, звати буржуазним, а всіх попередніх науковців — ворогами народу, слугами буржуазії. Советська влада змушувала самих науковців опльовувати себе. Так, напр., відомий український географ, проф. Степан Рудницький, заарештований, свідчив 1934-го року про “мовознавче шкідництво”: “Особливу увагу віддавали ми роботі українського мовознавства. Користаючись з швидкого процесу розвитку українізації, ми роботу в галузі мовознавства спрямовували так, щоб у питаннях правопису, лексики, у фразеології, термінології й стилістики виживати з

української мови російські впливи, при чому робилося це підкреслено, одверто, з розрахунком на те, що, загострюючи таким чином увагу на цих питаннях, пощастить протягати ідею незалежності України”.

Таке саме освідчив і Коник, керівник головної НКО, галичанин з походження: “У галузі наукового мовознавства провадилося глибоке шкідництво, запроваджувалися видумані слова, аби вигнати з української мови слова, запозичені з російської мови. Цим шляхом ми не тільки руйнували наукову мову, а й живу розмовну, що вбирала в себе величезну кількість варваризмів, галицизмів, і по суті ставала некультурним жаргоном”...

Так самі українці змушені були оплюгавлювати все те краще, що робили за 1923–1932 роки...

3. Доба комунізації України.

Нова доба совєтської політики в стосунку до української культури, а в тому й до мови розпочалася після постанови ЦК ВКП(б) 3 квітня 1932 року про здушення націоналізму в Україні й запровадження у всьому комуністичних ідей. Щоб це зробити, в Україну був посланий П. Постишев, який і прибув до столиці, м. Харкова в січні 1933р. І він гвалтом чистив Україну від націоналістів. Москаль з походження, демонстраційно носив українську вишивану сорочку; він же переніс 24 червня 1934 р. столицю України з Харкова до Києва. Коли 1 грудня 1934 року був забитий Кіров, то це дало Постишеву притоку “пустити кров з шовіністів”: 25 березня 1935 року в Києві було за-суджено на смерть чи заслання багато поетів, письменників, учених і ін. Взагалі за час своєї

диктатури в Україні П. Постишев сильно понизив українську інтелігенцію, особливо верхи її.

Але й Постишев не справився з українським націоналізмом, тому на початку 1938 р. він був звільнений, а на його місце до Києва приїхав Микита Хрущов, — остаточно ліквідувати найменший дух націоналізму. І це вже за його часу 15 березня 1938 р. розстріляли наркома освіти Гринька, а останній боротьбіст М. Любченко застрілився сам; тоді ж зник і А. Хвиля.

Руйнувати й спиняти розвій української мови взагалі а літературної зокрема большевики взялися спочатку чужими руками, — за це взявся був Андрій Хвиля (чи Мусульбас, жид) та Н. Каганович. Вони власне перші підняли крик, ніби в українському мовознавстві буржуазно-шовіністична шкідницька метода, що закріпив А. Хвиля своєю сумної пам'яті книжкою: "Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті", Харків, 1933 р., друковано 15.000 примірників. І розпочалося в Україні те, чого немає ніде в цілому світі: самі російські большевики стали диктувати свою партійну методологію наукового мовознавства, стали вимагати вносити підхід класової боротьби навіть до діалектології. Проголошено, що старі методи мовознавства — буржуазні, контреволюційні, які жорстоко караються. Усе краще, що було недавно зроблене в мовознавстві, оголошене тепер шовіністичним шкідництвом. Пішла brutальна лайка на всіх старших учених мовознавців. — їх залякано і змушено мовчати. Кожен обвинувачений не смів виправдуватися: мусить тільки публично каятися й мовчати. Ніхто не смів виступити проти абсурдальності большевицької партійної методології в мо-

вознавстві, бо негайно фізично згине, як було це з проф. Полонським у Харкові.

Поволі стали публично оголошувати головні основи наукової праці під Советами:

1. Наука мусить бути партійна, — так наказав В. Ленін. Науковець може бути й непартійний, але все, що він викладає чи пише—мусить конче йти по лінії партійній.

2. Усім наказувалось керуватися вказівками В. І. Леніна про те, що члени більшовицької партії повинні “перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас” (Твори, т. XXIV ст. 514).

3. Сталін наказав: “Що таке національна культура при диктатурі пролетаріату? Соціалістична своїм змістом і національна формою культура, яка має своєю метою виховати маси в дус інтернаціоналізму й зміцнити диктатуру пролетаріату”*

4. Він же наказує: “Треба дати національним культурам розвинутиись, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою”**

Советський уряд звичайно на всі свої більші діла шукає наукової основи. Найшли її й проти української мови. Російський мовознавець Микола Марр (* 1866) став навчати, що “в наслідок боротьби й перемоги пролетаріату мовна многість перетвориться на єдність мови”, і він же додає, що не слід безчинно чекати на злиття мов чи перемогу одної з мов шляхом еволюції... Цебто:

* И. Сталін: Питання лєнінізму, 1939 р., вид. 10, ст. 395 — 396.

** Там само, ст. 396.

мовою всього комуністичного світу мусить стати одна мова, — мова російська!

Сам Сталін навчає про те саме: “Треба дати національним культурам виявити свої потенції, щоб утворити умови для злиття їх в одну спільну культуру з одною мовою. Коли пролетаріят переможе у всьому світі, прийде одна спільна мова”. І публично пишеться: “Російська мова стає міжнародньою мовою соціалістичної культури, як колись латина була міжнародньою мовою верхів раннього середньовіччя”.*

Отже виразне завдання: Злити культури всіх народів під Советами “в одну спільну культуру з однією спільною мовою”, звичайно — російською. Цебто, українська мова наперед засуджується на знищення!

Розрізнення форми й змісту національної культури Сталін поставив уперше 1930-го року, і з того часу це постійно нагадується. Якраз цього часу пригадали давню науку В. Леніна про кінечність розрізняти в кожній культурі дві окремих класових культурі: А саме, року 1913-го В. Ленін написав статтю: “Критические заметки по национальному вопросу”, і в ній писав: “Когда речь идет о пролетариате, противопоставление украинской культуры в целом великорусской культуре, тоже в целом, означает самое предательство интересов пролетариата в пользу буржуазного национализма. Есть две национальные культуры в каждой национальной культуре. Есть великорусская культура Пуришкевичей, Гучковых и Струве, но есть также великорусская культура, характеризующаяся именами Чернышевского и Пле-

* Проф. Р. Паклен: Біла Книга, ст. 53

ханова. Есть также две культуры в украинстве".* Цебто, Ленін у кожній культурі окремого народу розрізняє культуру соціалістичну й буржуазну. Пригадали також і науку Леніна про соціалістичну націю: "Мета соціалізму є не тільки знищення роздроблення людськості на дрібні держави й знищення відрубності націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх", звичайно, з єдиною російською мовою. Ось оця Ленінська наука про дві культури й про konieczність мати тільки одну соціалістичну культуру й націю й породили вищеподану науку Й. Сталіна.

Орієнтація на Москву.

І пішла насильна орієнтація нашої української літературної мови на мову російську. Багато з українських притаманностей оголошено за полонізи, а хто їх уживає, той шкідник, бо полонізує нашу мову. Свого часу, 1863 р. ще Валуїв, як ми бачили вище, витикав українцям польську роботу в українській літературній мові, а тепер за це вхопилися й большевики. Звичайно, говорити про полонізацію в Східній Україні, де ця мова мало кому відома, було просто видумкою.

І большевики почали руйнувати українську літературну мову з її середини й явно затримували її розвиток. Напр. сильно затираються притаманності нашої мови, скажемо, обмежується зовня форма іменників, запроваджуються російські дієприкметники минулого часу на -вший і т. ін.

Року 1933-го вийшов новий правопис, "правопис А. Хвилі" чи Кагановича, який затер чимало

* Сочинения В. Ленина т. XVII ст. 143.

особливостей нашої мови, зате наближуючи її до російської. Сам Н. Каганович видав Складню української мови, — просте застосування російської складні до української мови. Року 1937-го вийшов новий “Російсько-український словник”, уже сильно наближений до мови російської: старанно подається все, близьке до російщини, а своє викидається або відкладається на друге місце.

До народніх і середніх шкіл знову запровадили російську мову, а число годин її все збільшували. Вища школа на очах знову русифікується. З 1. X. 1933 р. в Україні відкриті й Університети, але в більшості з російською викладовою мовою, й підпорядковані в головному Москві, а не Україні. В Україні знову відновилися в великому числі російська преса й театри. Часописам просто наказується згори, яких слів і форм не слід уживати, звичайно, для наближення до мови російської*. Звукове кіно і радіо на 75% стало російським

Усе українське почали дошкульно цькувати, все російське явно й силою підтримується, чому багато навіть визначніших осіб перестали говорити українською мовою, або перенеслися на працю до Москви, як це зробила видатна вчена Олена Курило й ін. Багато учених перестали писати, бо ніхто не знає, де границя наближення української мови до російської. І навіть Словник і правопис А. Хвилі були незабаром оголошені націоналістичними, і сам А. Хвиля вкінці також

* Напр. слова жи і д уживати не вільно, уживається єврей. Або оминається. Напр. в “Повісті й оповідання” 1949 р. П. Козланюк на ст. 116 подає: “Жиймо мов брати, а рахуймося, як купці” (замість: жиди).

раптово зник 1938 р., як і інші. Щоб не впасти в клопіт, люди переставали говорити по українськи; безборонно могли говорити по-своєму тільки вчителі українських шкіл та артисти українських театрів, вияснивши, що це роблять “для вправи”. І ще 1930-го року “Вісті” ч. 121 подали: “Службовці, що вже володіють українською мовою, уникають її вживати”.

Російська мова, за наукою Леніна-Сталіна, визнана всесоюзнаю “советською” мовою, мовою об'єднуючою всіх. Хто проти цього, той шкідник, той ворог народу. Навчання російської мови по школах України сильно побільшено. XIV З'їзд КП(б)У в червні 1938 р. постановив: “З'їзд з особливою силою підкреслює необхідність зліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також вищих. Буржуазні націоналісти, троцькісти й бухарінці ішли на всякі мерзотності й подлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вишів. Зусилля троцькістів, бухаринців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братньої дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від СРСР і відновлення капіталістичного рабства”.

На цьому ж З'їзді представник советського уряду в Україні М. Хрущов заявив: “Тепер усі народи вивчатимуть російську мову, тому що російські робітники, в першу чергу робітники Пітера, робітники Москви піднесли прапор повстання. Більшовики вивчали німецьку мову, щоб в оригіналі вивчати науку Маркса. Наука Маркса-Енгельса розвинута далі наукою Леніна-Сталіна російською мовою. Тому народи всіх країн вив-

чають і вивчатимуть російську мову, щоб вивчити ленінізм-сталінізм, і навчитись перемагати своїх ворогів. Вороги народу, буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури, вони знали, що це вплив більшевизму, тому вони витравлювали з шкід російську мову. В багатьох українських школах вивчали німецьку, французьку, польську й інші мови, але тільки не російську. Вороги всіма способами відривали культуру українського народу від російської культури”.

В християнському світі ніколи ніхто не піднісв питання, щоб усі навчалися грецької мови, бо нею написана Євангелія Ісуса Христа. Большевики ж вимагають від усіх своїх підвладних народів знання російської мови, бо вона — мова творів їхньої Євангелії, творів Леніна-Сталіна...

Оце нова ідеологічна основа, на яку спрямоване українське мовознавство й розвій нашої літературної мови за останні 15 літ. “Вісті” 1938 р. ч. 192 навічає, що “українська літературна мова зросла й зміцніла на прекрасних творах геніїв літератури й культури великого російського народу”. І вся “українська” преса переповнена тепер статтями на тему: посилити вивчення російської мови, бо це ключ до знання комунізму! Тому вже “Жизнь и искусство” ч. 24 заявляє: “Украинский язык, говоря мягко, не вполне пригоден для оперных постановок”. Ф. Гладков, автор славнозвісного в Совегах “Цементу”, гостуючи на Запоріжжі, заявив: “Зачем возрождать допетровскую эпоху, зачем гальванизировать украинский язык, который уже покрився прахом?”...*

* Проф. Р. Паклен : Біла Книга, 1948 р. ст. 54.

По наукових російських працях тепер відкрито пишеться, як було за царату, Южная Русь, Малоросія, а не Україна. З 1943 р. советська влада дала деяку змогу жити й церкві, і вона так само в своїх російських виданнях рідко вживає слова Україна; жодної українізації нашої Церкви, звичайно, не проведено.

І все советське літературознавство на приказ згори про кожного письменника тепер пише, що він виховувався на російській літературі, на російській ідеології, навіть про таких, як Т. Шевченко чи І. Франко. Кожен обов'язаний звати росіян “братній народ”, “старший брат”.

Цю нову національну лінію Совети вводять до всіх своїх народів. Так, 28. VIII. 1933 р. Рада Народніх Комісарів Білорусії видала декрета, в якому наказано: “усувається штучна бар'єра між білоруською й російською мовами в синтаксі та в граматиці”. Наступного року, року 1934-го 1 квітня цілком обмосковлена й підпорядкована Москві й Українська Академія Наук у Києві, стала філією Академії Всесоюзнаї.

Ще на XII З'їзді ВКП 1928 р. врочисто проголосили були “рішучу боротьбу з пережитками російського шовінізму”. Проголосили тільки на папері. А в житті по всіх советських “республіках” провадиться явна русифікація. Напр., у татарському часописові “Культура й освіта” ч. 135 за 1935 рік советський комісар видрукував наказ: 1. Навчатися нових “всесоюзних слів” (цебто російських), 2. Соціалістичну й наукову термінологію брати без зміни з російської мови, 3. Коли в татарській мові нема якогось слова, дозволяється замість нього вживати тільки слово російське, а творити нового не дозволяється... Оце

програма для розвитку літературної мови всіх національних “республік” ССРСР. Року 1938-го врочисто відкрито для узбеків Ферганський Державний Педагогічний Інститут на 18 катедр, але з них тільки одна узбецькою мовою, а решта мовою “всесоюзною”. Дійшло аж до того, що знову введено 30% надбавку до платні тим, хто з росіян служить “на окраїнах”, цебто за русифікацію.

Ось тому тепер в Україні ніхто не відважиться писати, що українська мова відмінна від російської. У виданні творів Руданського опущені всі співомовки про москалів. В столичному театрі ставлять оперу Чайковського “Мазепа”, повну образ для українців. Твори Лесі Українки видаються в накладі 5000, а одночасно твір московського комуніста Фадєєва в перекладі на нашу мову в накладі 120.000. Офіційно видано, як підручника для робітників, “Робітнича Бібліотека”, 320 ст., і в ній робітникові радиться читати 95% російських книжок, і тільки 5% українських.

Щоб ясніше показати, які справжні умовини розвою в Україні своєї національної культури, а в тому й літературної мови, подам відповідну для цього статистику. Генеральний секретар КП(б)У Станіслав Косіор (польського роду) на XIII З’їзді партії 27—28 травня 1937 р. подав таку статистику. Зазначу наперед, що подані цифри безумовно перебільшені. У початкових школах учаться 80% українців учнів. Серед студентів вищих шкіл 54% українців, але не по всіх школах однаково, а саме (дані на 1 січня 1936 р.): Інститути Наркомзему мають українців 74.4%, Наркомздоров’я 74.2%, Наркомосвіти 69.1%, Наркомшляхів 52%, Нарком. важкого промислу 40%.

Нарком. місцевого промислу 31%. “Тут, як бачите, — сказав Косіор, — є деякі організаційні недоліки, прогалини, але треба зважити, що інститути, напр., Наркомважпрому, комплектують ся за рахунок цілого Союзу”.

Професорів та викладачів по вищих школах на 1 січня 1937 р. було 37% українців, а по інститутах Наркомосвіти 52%. “Але поруч з тим є в нас і такі наркомати, які мають ганебно малий процент українців. Це так показує, що ми тут не догледіли. От, скажемо, в Наркомважпрому серед асистентів українці становлять 36%, а в Наркомздоровлі асистентів українців 26%”.

За переписом 1926 р. серед інженерів було 14.3% українців, у 1930 р. було їх уже 40%, у 1934 р. 48.8%.

Дуже важливе число українців в державному апараті України, — загалом 52.7%, а зокрема у НК здоров'я 26.7%, Фінансів 33.4%, НКВнуторзі й Головторзі 36%, НКМісцевпромі37.5%. “Тут ми так само дещо недогляділи”, дадає С. Косіор.

Серед голів райвиконкомів та міськрад українців 70%.

В партії, в КП(б)У 57% українців, у Комсомолі 74%.

Художньої літератури в 1933 р. видруковано 682 назві.

“Не все ще гаразд з викладанням українською мовою по наших вишах” (вищих школах), — говорив Косіор. “За цю справу ми давно не брались. Треба навести порядок. Факти свідчать, що в деяких навчальних закладах оправа стоїть надзвичайно погано”, простіше кажучи — скрізь викладають російською мовою.

Так робиться на ділі, але про людське око в Україні ніби повна воля української мови. 30 січня 1937 року в УССР введена нова конституція, яка рішуче забезпечує "навчання по школах рідною мовою" (розділ X ст. 120). А на XIII-м З'їзді КП(б)У 27 — 28 травня 1937 року Косіор урочисто заявляв: "Ми, Центральний Комітет КП(б)У за цей час продовжували лінію на дальшу українізацію. Не може працювати в нашому апараті людина, яка не знає мови того народу, який вона обслуговує, якому вона служить. Кожен, хто працює на Україні, повинен знати мову українського народу!" Звичайно, це явна обмана, бо на ділі цього нема.

Під московським диктатом.

Отак виразно стояла справа з українською літературною мовою аж до 1939 р., коли сильно запахло війною. І більшовики відразу стали знову загравати з українцями й трохи "попускати" їм. Деякі письменники, напр. Ю. Яновський, відважилися писати, що українська літературна мова за останнє десятиліття сильно збідніла. А з 1944 року, коли більшовики забрали також Галичину, Закарпаття й Буковину, справа належного розвою української літературної мови ніби знову стала на порядок денний, і знову почалася деяка назверхня толеранція в справі нашої мови. Та чи довго це продовжиться?

Зараз по II Світовій Війні, як бачимо, все вернулося на свої попередні тори, — науковцям, письменникам, поетам і т. ін. сама советська влада диктує і теми для праці, і методологію її, і всі обов'язані слухатися, бо над наукою й літературою — диктатура комуністичної партії. 9 люто-

го 1946-го року Сталін заявив: “Я не сумніваюся, що коли ми подамо належну допомогу нашим ученим, вони зуміють не тільки наздогнати, але й перевершити найближчим часом досягнення науки за межами нашої країни”^{*} І почалося перега-няння! Так, в “Мовознавстві” 1947 р. офіційно вже заявляється від редакції в передовій статті: “За високу більшовицьку ідейність нашої науки” ст. 3: “Слова великого вождя товариша Сталіна є джерелом натхнення і програмою дій для всіх працівників радянської науки, які віддають усі свої сили на виконання сталінського завдання”. А в приміненні, напр. до мовознавства тут же (ст.5) оголошується: “Лексичні багатства сучасної української мови, як мови народу індустріально-колгоспної Радянської України, створювались і створюються при благодотворному впливі мови великого російського народу, в результаті здійснення лєнінсько-сталінської політики, політики розвитку національної формою, соціалістичної змістом культури”.

І пішли відповідні висновки. У ССРСР єдиний советський народ, і тому мусить бути й єдина советська мова - російська, тому советський, не російський, вирази рівнозначні, і російська мова шириться й закріплюється, як мова всесоюзна. У п'єсі Ол. Корнійчука одна з дієвих осіб уже сильно патріотично тужить: “Тут (в Україні) по-мреш і Москви не побачиш!” (Вибране, 1947 р. ст. 268). І ставиться мовознавству таке завдання: “Працівники радянського мовознавства повинні йти нога в ногу з передовою наукою в ССРСР, і

^{*} Я. В. Сталін: Промова на передвибірчих зборах, Київ, 1946 р. ст. 21 — 22.

наполегливою висококваліфікованою роботою добитися, щоб радянське мовознавство повністю виконало своє завдання — бути дійовою частиною радянської культури, як мужнього фактора виховання в комуністичному дусі” (“Мовознавство”, 1947 р., ст. 4).

На основі цього всього українське мовознавство гордо зве себе тепер під Советами “радянська марксистсько-ленінська лінгвістика”. Марксо-ленінські принципи заводяться до граматики, до словників, до складні й т. ін. Про діалектизми й архаізми навчається, що їх уживають тільки відсталі шари населення. Діалектологія, як наука, тільки терпиться. Історія мови — шкідлива наука. Мова села — назадняцтво, куркульство, а омосковлена мова міського робітника — мова зразкова, бо це мова трудящого пролетаріату й т. ін. До літературних творів і до словників не вільно вносити суперечного комунізму, напр. “до термінологічного словника не мають входити терміни, суперечні матеріялістичному світоглядові; напр. у реєстр медичних термінів не повинні вноситися такі слова, як порча, пристрій іт. п.” (“Мовознавство” ст. 76).

Жодної свободи, — свободи слова, преси, науки й т. ін. в Україні під Советами нема, як нема цього й по всьому ССРСР. Сьогодні в Советах відкрито голоситься, що свобода, скажемо, преси, — це буржуазна видумка.

І советська влада безперестань диктує. Ось 14. VIII. 1946 р. Центральний Комітет ВКП(б) виніс постанову про “шляхи творчої перебудови радянської літератури, щоб вона досягла рівня, гідного нашої героїчної доби, щоб була могут-

нім знаряддям соціалістичної культури, великим фактором виховання молодого покоління будівників комуністичного суспільства"* . І наслідком такої "творчої перебудови" вся література, як і наука, обертається в комуністичну агітку, але... своєю рідною мовою! Цебто, книжки видаються в Україні на поширення соціалізму, а не творення національної культури.

Року 1948-го вийшов "Російсько-український словник", за редакцією М. Я. Калиновича. Попередній словник 1937 р. відкинений, бо був "дуже неповний, недостатньо точний і недостатньо критичний щодо націоналістичних перекручень попередніх словників". У новому Словнику так само дуже багато російських відповідників, поставлених на першому чи на другому місці, напр.: болт — болт, прогонич, вентиляция — вентиляция, верховний — верховний, найвищий, г ли б а — брила, г ли б а, д и с к — диск, с а х а р — цукор, сахар, центр — центр і т. ін.

У цьому Словнику 1948 р. про високоцінний "Російсько-український словник" Академії Наук на ст. XI читаємо таке: "Шість випусків цього Словника непридатні для користування, бо в них проявлені відверті буржуазно-націоналістичні тенденції. Укладачі й редактори цього Словника, в більшості буржуазно-націоналістичні мовознавці, вороги українського народу, всіляко ігнорували спорідненість і взаємозв'язок російської та української мов... Подібні ж перекручення буржуазно-націоналістичні мовознавці протягали і в орфографію, намагаючись зорієнтувати її

* "Мовознавство" 1947 р., Київ, т. IV-V, ст. 3.

на буржуазний Захід"... До такого дійшли "мовознавці" УССР! І оце власне є дійсна советська оцінка українського мовознавства.

Отаким є стан розвою української літературної мови під Советами. За роки 1923 — 1932 мова ця надзвичайно розвинулась, і тепер нема вже сили спинити або завернути цього розвою. Як ми бачили, большевики весь час, коли більше, коли менше, гальмували розвій нашої літературної мови, і тільки з необхідности або з демагогії часом не перешкоджали її розвиткові. Постійне їх ставлення до нашої мови — вороже, і рівноправности мови української з російською в Україні ніколи не було й тепер нема.

Полегші для розвою нашої літературної мови, коли вони були, робилися не з якогось правного ставлення, а тільки з вимог часу та обставин. Полегші ці давалися навіть для того, щоб виявити український мовознавчий актив, а потім його знищити.

Тепер силою накидають мовознавству політичну партійну методологію, силою змушують уважати росіян за свого "старшого брата", і силою ж наближують українську мову до російської. Обмосковлення України йде й тепер невпинно, напр. через військо, як то було й за царських часів, та через велике число різних державних установ, де панує російська мова. Большевики створили тепер велике число ремесничих шкіл, набирають до них наших хлопців із сіл, але висилають їх до Росії, а не вчать по своїх школах, і цим їх глибоко винародовлюють.

До всього цього, большевики невпинно нищать українців і фізично, або розкидають їх по дале-

ких чужих землях Європи чи Азії. Підраховано, що большевики знищили й вивезли більше 15 мільйонів українців...

Таким своїм поступованням, підступнішим, як то було за царських часів, большевики намагаються задержати розвій української літературної мови з середини, й кинути її в анархію. Ці нечужані нові скорпіони на розвиток нашої мови часом справді спинюють, але ніколи не зможуть знищити його. Мова — витвір духа, а духа ніхто й ніщо не в силі знищити. Сама ідея України з 1918-го року стала живою й глибоко пішла в народню гущу, і вже жодними силами її звідти не дістати, й запаленого живого огня не згасити!

Література про українську літературну мову під Советами. Р. Смаль-Стоцький: Українська мова в Советській Україні, Варшава, див. "Праці Укр. Наукового Інституту" т. XXXIV, 1936 р. — Проф. Юрій Шерех: Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов в СССР, див. "Свобода" 1947 р. ч. ч. 270 — 278. — С. Николішин: Культурна політика большевиків, 1947 р. — С. Николішин: Націоналізм у літературі на Східних Українських землях, 1947 р. — Проф. Р. Паклен: "Біда Кунга", національна й соціальна політика Советів на службі московському імперіялізму (на основі автентичних урядових советських даних), 1948 р.

XVII.

ГОЛОВНІ ОЗНАКИ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

На закінчення цієї моєї праці коротенько розповім іще, як вироблялися головні ознаки всеукраїнської соборної літературної мови. Ці ознаки завжди треба мати на оці, хто працює для розвою своєї літературної мови.

1. Літературна наша мова мусить бути чистою, без разячих говіркових привнесень у словнику, складні й формах. Усі такі привнесення роблять нашу мову не соборною, і не літературною, а місцевою*. Вдавнину наша літературна мова вже була справді соборною, але український народ політично розірваний був ще в XIV-му столітті, а особливо з 1654-го року, і тому й наша літературна мова втратила свою соборність. Соборність мови несе за собою й соборність політичної ідеології, цебто творить правдиву націю. А коли є нація, є й міцна літературна мова, покриває для неї.

Старші наші письменники не мали українських державницьких переконань, а тому не мали ні глибокого розуміння істоти літературної мови й її характерних ознак, ні нашої соборної ідеології, тимто вільно привносили в свої писання й говіркові додатки. Але вже з Шевченкового часу письменники пильнують оминати говіркове

* Щоб реально оминати це, я видав свою підручну книжку: "Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних", Жовква, 1934 р. 156 ст. За змістом книжки її можна було назвати: Словник української літературної мови.

й писати такою мовою, щоб її легко зрозуміли ширші читацькі кола. Скажемо, говіркові харківські форми: ходю, носю, виписувати й ін. до літературної мови не ввійшли; так само й київо-полтавські короткі форми на —а замість —ає: чита, вигляда тримаються головно мови поетів, а мова звичайна літературна їх оминає. Звичайно, в творах письменників може бути й своє говіркове, але тільки як прикраса стилю або в розмовах дієвих осіб, коли треба передати й говіркову мову. Скажемо, у Гр. Косинки не мало подільських виразів: ая, файно й т. ін. Шевченко завжди писав: меж, тойді, Котляревський і Куліш все писали тогді, але в літературі защепилося тільки між, тоді. Юрій Косач кохається в говірково-архаїчним тайна (тайна). У лесі Українки часте волинське тепера, і т. ін. Можуть бути і говіркові письменники, як, напр., Черемшина, але мішаниною літературна мова бути не може.

2. Так само в нашій літературі мусить бути тільки всеукраїнський соборний правопис, цебто один для всього українського народу. Довго в нас гнали свій правопис і урядово забороняли, але ми пережили вже ці заборони, й мусимо всі підтримувати тільки соборний правопис. Хто цьому не підлягає, а пише конче “своїм” правописом, той вносить анархію до нашого духового життя*. Правопис можуть встановити тільки фахові вчені мовознавці, а не кожен, хто пише чи хто хоче.

3. Ще недавно старші наші письменники твердили, що вони пишуть народньою мовою. І взагалі твердили, що найпершою ознакою літе-

* Див. далі розділ XVIII.

ратурної мови мусить бути її народність, розуміючи під народністю простонародність. Так могли говорити тільки ті, що не повно розуміли саму істоту літературної мови, бо в кожного народу є дві мови: літературна чи книжна, й народня, говіркова, що вже добре вияснив був ще П. Куліш*. Думка, ніби українська мова — це мова тільки народня, зовсім несправедлива. Народ звичайно заскорузлий у своїй мовній консервативності, а разом із тим легко сприймає мову свого пана. Б. Грінченко в своїй повісті “Соняшний промінь” устами одної з дієвих осіб розповідає, що чекав на селі почути своїх пісень, а почув з одного боку:

Ой ти, Ваня, ти разсукин син такой,
Де ти, Ваня, сюю ночку ночував!

А тоненькі дитячі голоси триндикали до танців:

Улюбився, урезался,
Бил би ніжик — зарезался б.

Щебто, замість щиронародньої мови можна почути на селі й ламану мішанину, якої не можна переносити до мови літературної, як того сьогодні вимагає советська влада. У нас люблять виставляти вчителями своєї мови — своїх бабусь: це мусить нарешті відійти тільки на спомин, — нашим мовним учителем мусить стати найперше школа, і то школа хороша, бо без доброго навчання літературної мови знати її не будемо*.

* Див. його працю: Дві мови, книжна й народня, “Україна”, 1914 р. кн. 3. Див. вище розділ III на ст. 45 — 46.

* Див. мою статтю: Української літературної мови мусимо вчитися, щоб знати. “Рідна Мова” 1933 р. ч. 2.

Сьогодні треба навчатися літературної мови, бо одної народньої домової не вистачає для повного знання, і треба собі добре засвоїти, що мова народня й мова літературна, це різні речі, хоч літературна й базується на народній. Та й не можна тільки народньою мовою оповідати про ті речі, про які народ ніколи не знав і не знає.

4. На початку розвою нової літературної мови (див. вище розділ IX) письменники сильно вульгаризували, опрощували її, і це на довгий час стало ознакою “доброго стилю”. “Як говоримо, так і писати треба”, твердив ще Квітка-Основ'яненко, не додаваючи, що й говорити треба літературною мовою. Гулак-Артемівський дбав про свою мову, але простакства в нього ще досить. Як твердили тоді в'їдливі критики, запах дьогтю був ознакою доброї української мови. І вже М. Драгоманів сильно виступав проти цього, вимагаючи, щоб народність нашої літературної мови не обертати в протонародність. Так само й М. Старицький завжди боровся з “мужицтвом” у нашій літературній мові, накликаючи до більшої культури її.

Перші наші письменники, намагаючись писати “народньою” мовою, звичайно сильно опрощували чужі слова в своїх писаннях, щоб читачі надривали собі животи від сміху (у стилі оповідань Раєвського). Дійсно, народ наш, неписьменний, перекирчує на всі лади чужі йому слова, а письменники, щоб писати “по-народньому”, писали: абахта, аблакат, кумедний, кумедія, патрет, хвалшивий, хвилозоп і т. ін., і деякі з подібних форм попали навіть до Словника за редакцією Б. Грінченка. Пилип Морачевський написав 1855-го року поему: Війна ягло-французька.

Опрошення власних імен також часом ішло задалеко: Ларивон, Грицько й т. п. Року 1869-го Куліш випустив переклад: П'ять Книг Мусієвих, і проти простацької форми Мусій замість Мойсей критика справедливо протестувала. Пізніш таке опрошення рішуче було вигнане з нашої літературної мови, хоч ще позосталися: кумедія, оконом і подібні. Чужі слова сьогодні вживаємо або в їх власній формі, або в українізованій за нашою літературною традицією, але не в формі простонародній. І пишемо: фабрика, факт, фалди, а не хвабрика й т. ін.

5. Наша літературна мова пильнує бути чистою, не засміченою непотрібними варваризмами, цебто такими чужими словами, які легко можна віддавати й словами своїми*. Але разом з тим ми не лякаємось і чужих слів у нашій мові, коли вони докладніш віддають нашу думку, й не легко замінюються своїми, як, напр., дискусія, традиція, спеціальний, апелювати й т. ін. У світі немає такої мови, що не мала б у своєму словникові чужих слів, — справа тільки в тому, щоб не вживати їх непотрібно. Зрештою, скажемо, в англійській мові майже $\frac{3}{4}$ чужих слів, а все таки вона їх націоналізувала й виросла на мову культуру.

Русизми й полонізми в нашій мові занечищують її, якщо ми маємо чим їх замінити, і добра літературна мова їх не знає. У Котляревського бага-

* Див. мої праці: Чужі впливи на українську мову, та: Не засмічуймо своєї мови чужими словами, "Рідна Мова" 1933 і 1936 р. р. Див. ще мою монографію: Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р., — тут про всі чужі впливи й на нашу мову.

то русизмів, немало їх і в Шевченка, забагато їх у Драгоманова, але де-далі їх стає все менше в мові наших письменників.

Письменники пошевченкової доби часом свідомо й виразно дбали, щоб їх літературна мова якнайменше була подібна до мови російської, щоб росіянин, читаючи український твір, не розумів його мови, й уже тим самим змушений був признати, що українська мова — це справді окрема мова. Така ідеологія не була корисна для розвитку нашої літературної мови, бо позбавляла її багатьох тих виразів, які збереглися до нас, як стародавнє спільне культурне добро. Не корисно нам відкидати своє стародавнє слово тільки тому, що воно однакове з словом російським.

Ось свіжий приклад. Творячи новий правопис і викидаючи *ъ*, росіяни за останнього часу перейняли були в нас для деяких випадків (у приставках перед йотованою голосною) нашого апострофа: об'яснять. Російська еміграція перейняла в нас тризуба, звучи його своїм. Чи ми будемо цуратися цих добрих наших речей тільки тому, що по них простягають руки росіяни?

Останнього часу в підсоветській Україні сильно нагинають українську мову до мови "старшого брата", російської. Таке нагинання — це свідоме ламання нашої літературної мови. Але воно можливе більше в теорії та в мові поточній, але не в мові книжковій, — в творах кращих письменників більших русизмів таки не видно (див. вище розділ XVI).

6. Старші наші письменники залюбки вживали архаїзмів, як істотних основ своєї літературної мови. У Котляревського, органічно ще зв'язаного з письменниками XVIII-го віку, цих архаїзмів

мів, особливо словникових, досить багатенько; немало їх і в творах Шевченкових*. П. Куліш, що добре знав стару мову, залюбки вживає архаїзмів: сідина, жизнь, но, нельзя, прежній, общий, красний, криша, награда, ворочатися й т. ін. Але в дальших письменників архаїзмів стає все менше, аж поки вони, за наших часів, не зникають остаточно, позостаючися, як ознака літературного стилю, напр. у М. Бажана, В. Винниченка й ін.

Архаїзми словникові з бігом часу позникали зовсім з нашої мови, зник зовсім ще недавно частий у нас прийменник **к**, або сполучник **но**, замінившись новими **до**, **але**. Проте архаїчних форм у нашій мові позосталося немало, тільки ми не відчуваємо їх за архаїзми. Говірки наші, особливо західньоукраїнські, переповнені різними архаїзмами, як словниковими, так і форемами та складневими.

П. Куліш, збагачуючи нашу літературну мову, спробував був брати потрібний матеріал і з нашої старої мови; надто часто це робив він у своїх перекладах з Шекспіра, а особливо в Біблії. Громадянство не підтримало цю Кулішеву ідею про староруську мову, вбачаючи в таких архаїзмах просто церковнослов'янізми або москалізми. Франко також осудив цю Кулішеву спробу, але без глибшого розуміння, бо й сам уживав архаїзми, напр. жизнь. А між тим сама Кулішева думка про творення "староруської мови", це думка глибока. Наша літературна мова живе безпереривно від Х-го століття, живе вже тисячу літ,

* Див. працю В. Симовича: Архаїзми в мові Т. Шевченка, "Зап. НТШ.", Львів.

пройшла довжелезну путь свого розвою, а між тим у нас у сучасній літературній мові від старої мови позосталося зовсім мало. Коли в половині XVI-го віку зачала творитися в нас нова літературна мова, то до неї входила безліч полонізмів, тоді, як на те саме розуміння були в нас слова з давнішої літературної мови. Ось тому Куліш і уживав слова **жизнь, но, к** замість **життя, але, до**. Безумовно, варто було б пов'язати в історичний спосіб нашу сучасну літературну мову з давньою, і це не протиречило б істоті нашої мови, бо ж у мові живій народній ще багато архаїзмів. У нас наші архаїзми, коли вони однакові з виразами російськими, звуть русизмами, а це погляд зовсім не науковий, — при такому погляді нам довелося б відцуратися, як русизмів, не тільки свого стародавнього словника, але й половини словника зовсім недавніх часів. Мова наша багатівікова, і всі віки позоставили в ній свої сліди.

За останні 30 літ, цебто з часу останньої Великої Революції, в Україні зовсім упало знання церковнослов'янської мови, що більше дев'яти віків (988 — 1922) була в нас богослужбовою мовою, а більше восьми віків (988 — 1798) і мовою літературною, а це незадовільно відбилося на творенні нашої літературної мови. Шевченко, Куліш і ін. обома руками брали з цієї мови, і це тільки збільшувало красу їхньої мови; сучасні письменники, напр. Ю. Косач (пор. "День гніву" чи "Дійство про Юрія Переможця"), хоч і намагаються віддати стару нашу мову, але зробити те невели, бо не знають тієї мови. Це тільки понижує цінність і культуру нашої літературної мови.

7. Кожна літературна мова вільно поповнюється новими словами, т. зв. **новотворами**

(неологізмами), які дає нам біжуче життя безпереривно, дає головню в творах письменників, менше від самого народу. Коли б не повставали в нашій мові новотвори, літературна мова остаточно завмерла б. Культурне людське духовне життя невинно зростає, й потребує нових слів на своє означення, а тому й повстають новотвори. Звичайно кожна людина мислить значно ширше, аніж може висловити те своїми словами, — їй завжди бракує слів*, а тому вона кидається й до новотворів, щоб таки висловити можливо повно свою думку.

Взагалі треба брати під увагу велику невідповідність внутрішньої нашої мови й її зовнішнього вислову:

Мови висловить не може
Душа всієї, що говорить:
Чуття наповнює нас Боже,
Язик же вислову не створить.
Душа наповнена думками,
Та їх віддати їй несила:
Стають міцні на вислів тами,
Й людині никнуть словні крила.
Бо вся так звана людська мова,—
Це словна міміка німого,
Й душа горить у муках Слова
На вислів вищого й святого...
Такі тернисті муки слова,
Коли в душі святе й небесне,
А через уста йде полова,
Й добірне зерно не воскресне*...

* Пор. мою містерію "Рідна Мова" 1950 р.

* Іларіон: "Народження Людини", Вінніпег, 1948 р.,

Як у мові зростають новотвори, видно на такому прикладі. Року 1907 — 1908 в Києві вийшов чотиритомовий “Словник української мови” за редакцією Б. Грінченка, і цей Словник містив на свій час усю українську мову. Трохи пізніш, року 1926-го в Києві видавництво “Горно” перевидало цього Словника в п'яти томах за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського, і добавило до нього кілька тисяч нових слів, не тільки опущених Б. Грінченком, але головню новотворів.

В історії розвою нашої літературної мови П. Куліш був перший, що обома руками сміливо вносив до неї новотвори; частина з них була занадто разяча й тому не прийнялася в нашій мові, але дуже багато таки защепислося. Проти цього Кулішевого напрямку знялася була велика буча: громадянство тоді істоти літературної мови глибше ще не знало, а тому рішуче висловлювалося проти новотворів. Добрий знавець нашої мови, Яків Щоголів, випускаючи 1898-го року свою збірку поезій “Слобожанщина”, в передмові демонстраційно підкреслював, що в його збірці нема “ні одного видуманого слова”. Проте, як сам він заявляє, не міг і він зовсім обійтися без новотворів: “Зрідка в мене виникала потреба, — пише він, — запозичити слово з Правобережної України або з писаних джерел, де визнавав це потрібним і доречним. Я визнавав за собою право допускати слововивід від іменникових коренів, як, напр., г р а л о — всякого роду музичний інструмент, п е р е б о р и — лади на струнних інструментах, і ін.”

Таке ставлення до новотворів до певної міри відбилося й на Словникові за редакцією Б. Грінченка: до цього Словника, за постановою Комісії при журналі "Кіевская Старина", не ввійшли слова з творів тих письменників, що почали писати по 1870-му році. Панувала думка, ніби можна вживати тільки таких слів, які маємо в мові народній (простонародній), а це була думка і неправдива, і для розвою літературної мови шкідлива.

Але не всі письменники поділяли ці перестарілі погляди на новотвори. М. Старицький сміливо їх творив і уживавав у своїх поезіях. Сміливо творила їх і Леся Українка, але все з великим тактом і обережністю. Взагалі ж не треба забувати, що життя літературної мови виявляється також і в повстанні новотворів, і кожен новотвір добрий, якщо ми його розуміємо, і витворений він не проти законів нашої мови. Але завжди, звичайно, треба мати певний такт і глибоке мовне чуття при творенні нових слів, що не завжди бачимо в писаннях наших молодших письменників, особливо Ю. Косача,—його часті новотвори іноді занадто штучні.

І справді, Юрій Косач цілими пригорщами творить нові слова, творить так сміливо, що часто їх не розуміє й вправний україніст. Ось, напр., в його творі "Еней і життя інших" 1947 р. знаходжу: Осончені пареньки 5, безпересталі 6, прохолодь соняшної жаги 7, нас безгрунтян 13, в спорзних вигадках 14, було регітно 15, виходив на розстай 18, невідь-як 19, блакитна пахіть 22, магійно 25, неспішна надь перлин 27, розгрань епох 29, читав подумки 39, роблена жінотність 43, над киддю зеленяви 43 і десятки т. інших. І цих

новотворів і рідко вживаних слів у Ю. Косача в кожному творі так багато, що читач трудно розуміє сам твір.

8. Цінною ознакою доброго стилю є ясність мови. Пишучи, ніколи не треба забувати, що читачі будуть різні, і тому треба дбати про мовну ясність написаного. Українська мова кохається в реченнях рівнорядних (паратакса), а не підрядних (гіпотакса). Накопичення підрядних речень, зловживання варваризмами й неологізмами сильно затемнюють нашу мову, і читач не може легко читати*. Є письменники, що з природи не можуть ясно писати, напр. Т. Осьмачка, хоча б його "Поет" 1948 р., або Юрій Косач. Ю. Косач в своїй повісті "Еней" 1947 р. на ст. 37 сам підіймає це питання: "І читають сучасного автора, який не підлабузнюється до рівня юрби, й теж пхінькають: "Не розуміємо". Чорт із ними, мої панове, нехай не розуміють... Начхать на всіх критиків, на рецензентів, на нерозуміючу юрбу!" Це запросте вирішення дуже важливої справи, бо ж письменник — це той же вчитель, і мусить навчати так, щоб учні таки розуміли. Інакше користі з писань не буде жодної, бо й читачі можуть "начхать" на темностильного письменника.

Так само ясний стиль мусить бути і в мові науковій, щоб читач легко розумів автора, без більшого напруження.

9. Взагалі треба всіма силами дбати про те, що зветься: культура літературної мови, під якою я роумію все те, про що розповідаю в цьо-

* Див. мою працю: Як писати для широких мас, ясний і простий стиль — то найкращий стиль, "Рідна Мова" 1934 р. ч. ч. 7 і 8, і окремо.

му розділі під 1 — 12. У своєму розвої наша нова літературна мова довго не відповідала культурним засадам її, часом сильно впадаючи в протонародність. І тільки перший П. Куліш свідомо й виразно став дбати про культуру слова. Але пізніше, дружними зусиллями всіх наших письменників, і великих, і малих, культура нашого слова сильно й неупинно зростала. Письменники стали пильно дбати не тільки про чисту добірну мову, але й про мальовничість її форми: про добірні епітети як прикметникові, так і прислівникові, про мальовничі зложені слова, про багатство словника й т. ін., і з часом усе це помітно зростає на силі. А року 1931-го в Києві вийшов уже збірник: “Культура українського слова”, як переломовий етап до зовсім нової доби розвою нашої літературної мови.

10. Одною з головних ознак української мови взагалі, а літературної зокрема є її багата фразеологія. Фразеологією звуться вирази, при таманні якійсь мові, й звичайно неповторні в мові іншій. Українець каже: Знизав плечима, За жмури́в очі, Закопи́ли́ла губи, — це все вирази, питомі тільки нашій мові, і в мові іншій неповторні. Такі вирази звуться ще ідіомами.

Ідіомів в українській мові надзвичайно багато. Можна сказати, — вона ними переповнена, і письменник, добрий знавець мови, вживає їх у своїй мові повними пригорщами. Добірна національна фразеологія — душа кожної мови, сильно її красить і збагачує. Уже в творах Т. Шевченка чиста українська фразеологія, але значно сильніша вона в П. Куліша. І з бігом часу наші письменники все більше й більше зростали на чистій

українській фразеології, й сьогодні вона стала окрасою багатства й культури літературної мови.

Такі письменники, як Максим Рильський, Іван Багряний (напр. у "Тигроловах" 1946 р.) і ін. явно дбають про чистоту української фразеології. Або, скажемо, в мові роману "Переяславська Рада" 1948 р. Натана Рибак українська фразеологія багата й бездоганна*.

11. Взагалі за останнього часу сильно зросла правильність нашої літературної мови, цебто змаліли її суперечности з граматикою й докладним значенням слова. Знання основ літературної мови скрізь поширилось, бо мова наша стала предметом вивчення по школах.

Правильності мови сильно перешкоджає несталеність синонімики її. Синонімами звуться слова близького значення, але які відрізняються певними відтінками. Напр. милосердя — це прощення провин, а милість — співчуття до людини в клопоті; радість — внутрішнє задоволення, веселість — зовнішнє; сум — від горя, скучно — від безділля, й сила силенна т. п. Синоніміка часом відбивається й на побудові речення, напр. довір'я до того, що кажемо, висловлюємо через **що**, а недовір'я через **ніби**, тому різне значення мають речення: Кажуть, що все подорожје, й: Кажуть, ніби все подорожје*.

* Про походження фразеології й її історичний розвій див. мою працю: "Українська літературна мова", ч. 1: Прагосис і основи української літературної мови, § 511, а також ч. 3: Фразеологічний словник української мови.

* Багато синонімів я вписую в свійому фразеологічному словнику 1950 р.

Синоніми треба не тільки знати, але головно відчувати, — природному українцеві часто тільки чуття вказує, де якого слова вжити, пор., напр., значення слів: балакати (неповажно, про щобудь), говорити (про поточне життя, розповідати), бесідувати (про поважні чи святі справи). Кажемо: налий молока, але: насип борщу; дощ іде (а не: падає) і т. ін. Або такі слова ходження: іти, швендяти, плентатись, волочитись, плестись, бігти, гнати, дребенути, тупцяти, податись, чимчикувати і т. ін., — такі слова треба вміти вжити кожне якраз на своєму місці.

Кожна культурна літературна мова завжди дбає про розвій своїх синонімів та пильнує надавати їм усталеного змісту. Кожен народ звичайно має добрі словники своїх синонімів, словники загальноприступні, щоб знання синонімів легко ширилося в письмений мові. Дуже багато синонімів вияснено в академічному "Російсько-українському словникові", що виходив з 1924 р., але Словник цей мало поширений, бо советська влада заборонила його. Не мало синонімів вияснено і в Словнику за редакцією Б. Грінченка 1908 -- 1909 років.

Київська Академія Наук від довгого часу працює над укладанням синонімічного словника, і тепер заповіла, що незабаром його випустить. Поруч з словником фразеологічним словник синонімічний сильно підвищує культуру мови, бо треба глибоко знати мову, щоб справді належно вживати синоніми. Скажемо, в нашій мові на означення: говорити, іти, бити, їсти і т. ін. маємо довгі десятки синонімів, і кожного з них треба вживати на своєму місці.

12. У своїй культурній розвоєві наша літературна мова виразно стала обличчям на Європу. На Сході нам тісно: там нема нам науки, нема нам вільного життя, нема нам розвою,— тільки, звернувшись до Заходу, зможемо невпинно побільшувати всю свою культуру, а також культуру свого рідного слова, культуру наших власних творів і в формі і в змісті. Учитися треба й варто тільки від культурно сильнішого, а такого вчителя на Сході ми не знайдемо. Про це рішуче й ясно давно вже навчали кращі представники нашого народу. Тяжкі багатовікові кайдани наших східних вчителів таки викували нам крицеве слово, але не дали йому вільнолюбних орлиних крил, — їх ми зможемо знайти тільки на Заході!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:
СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

XVIII.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ.

Доісторичне “руське” письмо. Український правопис, як правопис слов'янський, веде свій початок від глибокої давнини. Давні слов'янські племена, що від них походить український народ, знали письмо від найдавнішого часу. Кияни, стоячи в центрі східно-слов'янського державного життя, вміли писати вже певне десь у віці IX по Христі, коли не давніше, див. вище розділ IV. І в IX віці це східно-слов'янське письмо мусіло бути вже добре розвиненим, коли того віку появилася навіть переклад Євангелії та Псалтиря з мови грецької на мову “руську”; маю на увазі той факт, що коли в році 860 чи 861 прибув до Херсонесу св. Костянтин Філософ, то він (як свідчить про це “Життя Костянтина”, пам'ятка X віку) “обрѣтъ же тоу Євангеліє и Псалтырь, роуськими письмени писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своей бесѣдѣ прикладая различная письма гласная и съгласная, и къ Богоу молитву творя, въскорѣ начя чести и съказати. И мнози ся ємоу дивляхоу, Бога хваляще”, цебто Костянтин “знайшов тут (у Херсоні) Євангелію та Псалтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією ж мовою, і розмовляв з ним; а навчившись (від нього) наголосу (вимови), прикладав (рівняв) до своєї мови (для ліпшого вивчення київської вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многі дивувалися йо-

му й хвалили Бога”*. Що це було за руське письмо, наука остаточно ще не встановила, але певним є те, що письмо таке було.

Давній болгарський правопис. Коли пізніше, влітку 988-го року наступило офіційне вже охрещення киян, то в той час прийнято потрібні богослужбові книжки з Болгарії, прийнято й болгарський правопис, що його упорядкували Костянтин († 869) і Мефодій († 885) та їхні учні.

Запозичений з Болгарії правопис міцно запанував у нас і держався, — звичайно, зо змінами, — аж до нового часу. А це сталося тому, що від самого початку нашої Церкви заведено в нас і свою власну церковну вимову, так що кирило-мефодіївські букви в нас в Україні відразу більшменш пристосовано до місцевих умов та потреб, напр. ѣ читано за і, е за е, и за и, г за г і т. д.; допомагав і наголос — його ставлено по-українському*. Стара церковна азбука хоч і не зовсім відповідала місцевим потребам, проте давала можливість, міняючи відповідно вимову, пристосовувати її до українських умов. Як тепер різні народи читають по-різному написане, напр., латинською мовою, так удавнину по-різному читали свій богослужбовий текст народи слов'янські. Від тієї найдавнішої доби донесли ми, з малими змінами, цілу нашу теперішню азбуку, а між її буквами й значки ї, е.

* Докладніше про це див. у моїй праці: “Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність”, Варшава, 1927 р. ст. 126 — 127. Див. іще в моїй монографії: *Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян*, 1938 р. ст. 68 — 79.

* Докладніше про це див. мою працю: “Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці”, Варшава, “Елпіс”

Євфимійв правопис XIV в. Мова, як організм живий, невпинно росла й змінювалася, тоді як правопис лишався незмінним. А це досить скоро витворило разячу між ними незгідність, особливо через те, що кожна слов'янська Церква відповідно дбала про більше наближення церковної мови до розуміння народу. Частина давніх звуків з часом зовсім відмінилася, а між тим їхні букви ще лишалися на письмі, напр.: юс великий, юс малий, ѣ, ѣ, и, с (зіло). Потрібно було робити правописну реформу, бо цього вимагало живе життя, і таку реформу й зробив перший митрополит Тирновський Євфимій в Болгарії, в половині XIV го віку. І хоч реформа Євфимія була пристосована до своїх місцевих болгарських умов, проте вона викликала до себе велику повагу й поза Болгарією, й її прийнято в усіх народів, що вживали тоді кирилівського письма. Під кінець XIV-го віку цей Євфимійв правопис прийшов і в Україну, де його залюбки прийнято, і він міцно закорінився в нас аж до початку XVII-го сторіччя, а почасти — аж до віку XIX-го. Але цей новий Євфимійв правопис був для нас більш невідповідний, як правопис Костянтинів: тоді як останній до певної міри дбав про всеслов'янські потреби, правопис Євфимія був місцевий, болгарський. Штучно пристосований до українського писемства, новий правопис заглушував нам свої рідні ознаки. Напр., цей правопис наказав писати ь замість ѣ в кінці слова*, вживав таких форм,

1926 р. кн. I. "Українська церковна вимова", Холм, 1942 р.

* З того часу давня форма й вимова для грецького слова аминь перетворилася хибно в нову: аминь, з м'яким и в кінці слова.

як твоа, всеа, святаа і т. ін., вживав юс великий замість **ъ, я, о** й т. п., ставив значки наголосу (зазначки) на початку й кінці слова. От через що, скажемо, в Пересопницькій Євангелії 1556 року під її штучним Євфиміївським правописом часом так трудно видобути українську форму, напр., хоча б у таких написах: створіль, вышоль, пришоль, за нимь, іакь, жень, животь, докональ, оузд'ровиль, смѣати, великаа, нѣкотораа й т. ін. Через правопис Євфимія ми змінили давню форму **ы**, цебто **ъ** й **і** на нову **ы**, цебто **ь** й **і**.

Євфиміїв правопис викликав в Україні велику правописну замішанину*. Брак доброго сталого правопису особливо відчувся в Україні з половини XVI-го віку, коли тут повстають більші організовані школи. А під кінець цього віку, коли в Україні працюють вже й друкарні, чужий нам правопис Євфимія потроху губить у нас неживі свої риси, й помалу витворюється новий правопис, вже більш пристосований до живої української мови; так, напр., у львівським "Адельфотесі" 1591-го року знаходимо вже нову букву, необхідну для української мови, — букву **г**, — вона панувала в тодішньому новогрецькому письмі. В книжках рукописних ще з XV в. часто знаходимо **кг** (наше **г**), також узятє з письма грецького.

Північноукраїнські ознаки в правопису XV — XVII віків. Перші українські більш організовані канцелярії повстали в нас за часу Литовсько-Руської Держави ще з XIV-го віку; канцелярійною мовою того часу стала мова північноукраїн-

* Див. мою працю: Слово про Ігорів похід, 1949 р., ст. 59 — 63.

ська, зо своїми характерними ознаками: **ѣ** замість **ѣ**, **я**, що збігалися з ознаками **й** білоруськими. З мови канцелярійної ці ознаки перейшли **й** до правопису книжкового, **й** міцно трималися тут аж по кінець віку XVII, а по часті **й** до кінця XVIII-го віку. Див. про це докладніше вище, в розділі V.

Правопис М. Смотрицького 1619 року. Упорядником нового правопису в Україні став того часу славний учений Мелетій Смотрицький (1578 — 1633), родом з містечка Смотрича на Поділлі. Року 1619-го вийшла в світ відома його праця: “Граматики Славенския правильное Синтагма”, і ця Граматика на цілих 150 літ стала головним джерелом граматичного знання для всього слов'янського світу. Правопис Смотрицького запанував в усіх народів, що вживали кирилівського письма; взагалі, з цього часу Київ стає законодавцем, щодо правопису, для всіх слов'янських народів. Звичайно, правопис Смотрицького так само не все був відповідний потребам живої мови, а тому він не звільнив української мови від її старої одежі — давнього правопису; з новин бачимо у Смотрицького не багато, хіба букву **г**, яку він остаточно закріпив і узаконив для нашого письменства. Взагалі ж Смотрицький тільки впорядкував той правописний хаос, що закорінився був до нього. Цей правопис Смотрицького тримався в Україні аж до XIX-го віку, а в Росії до 1755-го року, до граматики М. Ломоносова.

Запровадження гражданки 1708 р. За XVII — XVIII віки жива українська мова вже великим струмком вривається до мови літературної; мусів пристосовуватися до того **й** правопис, мусів,

але пристосовувався мало. Цього часу вже не бояться писати народньою мовою, не бояться й відступати від традиційних норм церковного правопису; потроху появляються й такі написи, де зазначалася жива українська вимова. Правопис уже стояв на добрій дорозі, й була певна надія на шкоре пристосування його до живої мови, але трапилося небувале революційне потрясіння його: в березні 1708-го року з наказу царя Петра I замінено стародавню кирилицю на нову гражданку, а кирилиці дозволено вживати тільки для церковних видань. Це був дуже дошкульний удар для розвитку українського правопису, бо він силою спинив близький вже до закінчення процес пристосування правопису до живої української мови. Гражданка з російського наказу механічно заступила нашу притаманну вікову кирилицю; вона вже не знала потрібних для української вимови букв, як г, не знала й тих надрядкових значків, яких вживала кирилиця, й які служили в Україні для наближення літературної мови до вимови живої. Гражданка мала на оці потреби тільки мови російської, на інші ж мови зовсім не оглядалася. В тім була її негативна риса для українського письменства, — його силою поєднано з російським письмом. Нове письмо прийняте було в Україні спокійно (при Петрі його заводили українці!); стара кирилиця позосталася тільки в книгах церковних та до 1842 р. в Галичині.

Жива українська мова знаходила собі ще деякий притулок у виданнях кнїво-печерської друкарні, де культивувався тоді й український правопис. Але підозріле око Петра I скоро добралось й сюди: 5 жовтня 1720-го року він видав відомо-

го грізного наказу для українських друкарень: "А вновъ книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать"* . Звичайно, це була смерть для старого церковного українського правопису. Його вбито якраз тоді, коли він почав перероджуватися на потрібний для українського письменства новий правопис. А через це нормальний розвиток нашого правопису перервався більш як на століття. До Київської Академії скоро заведено й новий предмет, — російську мову, і студенти мусіли навчатися нового правопису вже "по правиламъ господина Ломоносова"...

Правопис за Котляревського. Року 1798-го появилася "Енеїда" Котляревського. Українська жива мова нарешті остаточно стала мовою літературною. На порядок дня ставала справа й нового правопису, але батько нової української літератури, І. Котляревський не став і батьком нового правопису. Котляревський писав тим само правописом, яким писали в Україні в кінці XVII — XVIII віці, — він продовжував тільки старі традиції наші, але вже захмарені громадянкою Петра І. Проте "Енеїда" спричинилася до того, що питання про окремий український правопис таки вплигло на поверх і голосно вимагало вирішення.

Історія українського правопису за XIX-й вік дуже цікава й повчальна, — розвиток нашого правопису йшов у парі з розвитком літературної мови, а цей розвиток був такий ненормальний.

* Проф. І. Огієнко: Історія українського друкарства, т. I ст. 280, Львів, 1925 р. Див. вище ст. 121.

Писали тоді правописом етимологічним, зовсім невідповідним до нової літературної української мови, — і вже тоді повстало питання про необхідність завести так званий фонетичний правопис. Процес творення нового українського правопису розпочався з самого початку XIX-го віку й тягнеться аж до нашого часу, — не покінчився він і тепер; провідна ознака цієї історії — боротьба засад фонетичних з засадами історично-етимологічними. Кожний правопис у високій мірі традиційний, правопис кожного народу розвивається дуже поволі, й дуже поволі міняє свої споконвічні етимологічно-історичні риси на риси фонетичні, міняє їх тільки по впертій та довгій боротьбі.

Правопис О. Павловського 1818 р. Батьком нового правопису став Олександр Павловський, автор першої в XIX ст. української граматики, що вийшла в 1818 році*. Павловський перший звернув увагу на багатство української мови на звук *і*, і він перший пробив велику дірку в старім етимологічним правопису на користь правопису фонетичного: він перший почав передавати той звук, що походить з давніх *о, е, ѣ*, через *і*, напр.: *пипъ, стилъ, сімья, тобі, собі, тинь, літо, сіно*. До Павловського ці звуки часом передавали через букву *и*, і тільки він перший запримітив недоладність такого писання, бож і бренть зовсім неоднаково в таких словах, скажемо, у Котляревського: *просити, систи й сино*; тому то Павловський і запровадив до українського письменства

* Проф. І. Огієнко: Граматика української мови Ол. Павловського 1818 р. Ювілейне видання. Київ, 1918 р.

букву **і**. Котляревський писав **вѣнъ**, а Павловський **вінь**.

Новина Павловського прищиплювалася на перших порах дуже слабенько, бо міцна була традиція попередніх віків, і загал продовжував писати **и** замість **і**. Але новину цю підтримали харківці, особливо Квітка-Основ'яненко та Гулак-Артемовський, що взагалі стояли за фонетичний правопис. Пізніш, за 50-тих років XIX-го століття це нове **і** міцно підтримав П. Куліш, і з того часу воно остаточно прищипилося в українським письмі.

Правопис Максимовича 1827 р. На жаль, на дорозі до скорого запанування фонетичного правопису став тоді великий знавець мови М. Максимович (1804 — 1873). Не хотів він поривати зо старим етимологічним правописом, а разом з тим він бажав наблизити його хоч трохи до живої вимови, а компромісом того й явилася його система, якої він тримався все своє життя; а власне, — він над давніми **е** та **о**, що перейшли на **і**, ставив дашка чи “французьку кровельку”, як говорив сам Максимович: втікали, жалѣбно; те саме, але непослідовно, завів він і для “м'якого” **і**, напр.: идить, синіи. Ці “дашки” (кутик вістря догори) над **е**, **о**, **и** власне не придумав сам Максимович, подібне було вже і в XVIII в. в рукописах до Максимовича, — часом бувало, що над **и** та **о** ставлено по дві крапці, коли їх треба було вимовляти як наше **і**.

Цікаві ті причини, що змусили сховати українське **і** під “французьку кровельку”; ось як він сам розповідає про це: “Еще при первомъ изданіи Пѣсень (1827 р.) предпринялъ я ввести это и

(“мякесеньке”), но факторъ университетскої типографіи (Никифор Басалаев) отказалъ мнѣ въ желанномъ значкѣ, за неимѣніемъ онаго въ типографіи, и предложилъ мнѣ замѣнить его французскою кровелькою,—такъ называлъ онъ *cir-conflexe*. Дѣлать было нечего; мнѣ же надобны были и другія гласныя буквы съ тѣмъ же значкомъ, а во французскомъ шрифтѣ были онѣ готовыя съ кровелькою; и я, разсудивъ, что и въ другихъ типографіяхъ встрѣтятся тѣ же затрудненія, а французскій шрифтъ есть вездѣ, рѣшилъ на сдѣланное мнѣ предложеніе. Съ тѣхъ поръ наше прадѣдовское острое и живетъ у меня, припѣваючи, подъ французской кровелькою, которую я переименовалъ во имя нашего словенского **паерка**, имѣющаго почти такой же видъ”*. Отже Максимовичеві дашки появились тільки з випадку, а не з наукових вимог.

За невеликими винятками, етимологічна система Максимовича не знайшла собі прихильників у Великій Україні; зате вона буйно розцвіла в Галичині (трохи подібна система була тут, власне, й до того), і продержалася тут аж до 1893 року, небто до часу запровадження в Галичині фонетичного правопису.

Правопис “Русалки Дністрової” 1837 р. В історії розвитку українського правопису незабутню прислугу зробила “Русалка Дністровая”, збірник 1837 р., випущений в Будапешті; редакторами “Русалки” була “Руська трійця” — отці Шашкевич, Головацький і Вагилевич. Правопис цього

* Собрание сочинений, т. III, Київ, 1880 р., ст. 316. З “Кіевлянина” за 1840 р. кн. II.

збірника рішуче порвав з старовиною, і автори його першими вжили вповні того правопису, який де в чому панує в українській письменності й тепер; в цім велика заслуга тих трьох патріотів галичан. Так, вони остаточно викинули непотрібний нам **ъ**, що вже з найдавнішого часу втратив у нас своє звукове значення (правда, перед ними вже в Граматиці М. Лучкая 1830 р. викинено **ъ**); вигнали вони й **ы**, мало потрібне в нас, а замість нього взяли **и** (почасти, але не послідовно, це з найдавнішого часу було й до них); давні **е** та **о**, як і Павловський, передавали через **і**: віз, сокіл, стіл; вони перші давнє церковнє **є** запровадили й до гражданки, і вживали його послідовно: моє, маєш, волосє; тут вперше вжито **йо**, **ьо**, як і в нашім теперішнім правопису: роєм, зьобали, всьо, кухльом. Нерішуче спинилися новатори тільки перед буквою **ѣ**: вони не тільки не зайняли **ії**, але навіть, за прикладом Павловського, стали вживати **ѣ** замість теперішнього **і**, **ї**, напр.: тѣло, ѣде, золотіѣ; це сталося тільки тому, що **ѣ** в Україні з найдавнішого часу постійно вимовлявся як **і** чи **ї**, а тому замінити **ѣ** на **і**, особливо в Галичині, де давня вимова **ѣ** ніколи не спинялася, конечної потреби не було.

Правопис збірника "Русалка Дністровая" спочатку мало зацелився в себе на батьківщині, в Галичині, але приніс добрі наслідки в Україні Великій, — тут почали вже рішучіше викидати **ъ**, **ы** та заводити букву **є**; першим ступив на цей шлях Боровиковський, що з 1852 р. писав уже без **ъ** та **ы**, і вживав послідовно **є**, **йо**.

Кулішівка 1856 р. Популяризатором цього нового правопису був у нас славний письменник П. Куліш (1819 — 1897). На початку вживав він

правопису етимологічного, і взагалі не писав однаково, часто міняючи свій правопис. Але починаючи з року 1856-го, коли видав він відомі “Записки о Южной Руси” (пор. ще також його “Грамматку” 1857 р.), Куліш остаточно стає прихильником правопису фонетичного, й популяризує його в своїх численних виданнях.

Куліша сильно шанували в Галичині, і його правопис знаходив відгук і тут, а це викликало лють серед москвофілів. Так, напр. їхній “Боян” (1867 р. ч. 10 і 13) закидає Кулішеві “політичний сепаратизм”, його правопис — це “знамя руської розні”, а “польськія деньги дѣйствительно кокетничаютъ съ кулишивкой” і т. ін.

Але треба завважити, що в порівнянні з тим, що було до Куліша, він, власне, не вніс до правопису нічого нового, — він тільки зібрав і широко спопуляризував усе те найкраще з правопису, що було вже до нього. Ось через це, коли в нас так часто наш сучасний правопис — вислід спільної праці письменників усього ХІХ-о віку — називають кулішівкою, то це не відповідає історичній правді.

Правопис київський 1873 р. В історії розвитку правопису треба згадати ще працю редакторів ученого видання: “Записки юго-западнаго отдѣла Географическаго Общества”, якого І том вийшов був 1873 року. В числі співробітників цього журналу були такі славні вчені, як, напр.: В. Антонович, М. Драгоманів, П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський і ін.; ось у цьому журналі знаходимо вже, власне кажучи, цілком сучасний фонетичний правопис, фонетичніший, як правопис Куліша. Між іншим, у цім

виданні вперше бачимо вживання ї в нашому значенні, напр.: мої, їсти. Від цього часу вживання ї стає послідовним. Вплив правопису цих “Записок” на правопис український безперечний, і вплив цей був дуже корисний.

Заборона українського правопису 1876 р. Але правопис український не знав спокійного нормального розвитку. Гурток видатних українських учених, що на чолі з проф. П. Чубинським об’єднався коло відділу “Географического Общества”, провадив велику культурну працю для вивчення життя нашого народу, — і праця ця дуже налякала тодішній уряд. Відомий українофоб М. Юзефович, родом українець, розпочав завзяту боротьбу проти цієї роботи, й таки досяг того, що на розвиток української культури накладено тоді важку перешкоду, — лоявився недоброї пам’яті “всемилоствїйшій” наказ 18 травня 1876 року. Наказ цей на довгі роки зовсім прибив розвиток українського правопису. Ось з нього та частина, що стосується правопису: “Государь Императоръ 18 минуваго мая Всемилоствїйше повелѣтъ соизволилъ: 2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же (малороссійскомъ) нарѣчїи воспретить, за исключеніемъ лишь: а. историческихъ документовъ и памятниковъ, б. произведений изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія”*

* Докладніше див. про це вище ст. 181 — 183.

Це був дуже болючий удар по українському правопису. Нормальний і послідовний розвиток його припинено силою. Широке громадянство з того часу звикло потроху до російського правопису навіть в українських книжках, а це принесло сумні наслідки. В українських виданнях з урядового примусу запанувала т. зв. “єрижка” чи правопис “єрижний” (від назви буков **ѣ** — єр, йор, та **ы** — ери), цебто частинно повернули наш правопис до його початкового стану в XVIII віці.

Драгоманівка 1877 р. Але були в нас спроби й корінної зміни українського правопису. Один з більших недостатків нашого правопису — це те, що ми вживаємо окремих поодиноких значків для так званих йотованих голосних, що складаються з двох звуків, — замість писати **ја, је, јі ју** пишемо **я, є, ї, ю**, а це з наукового боку (і з педагогічного) приносить нам чимало непорозумінь; кожен педагог з досвіду знає, що дитина все пише спершу **јама**, і тільки пізніше їй треба навчити писати **яма**. Ось через це наш український учений **М. Драгоманів** у своїх женеvських виданнях 1877 року писав уже по-новому, пильнуючи кожний звук віддати окремою буквою, а саме: 1. за прикладом болгар та сербів Драгоманів завів букву **ј** і писав: **јама, моју, даје, стоїть јаві́р** над водоју́ й т. ін.; 2. “зм’якшення” приголосної зазначав через **ь**: **земляь, льуде, прьамо, дльа, синьє, кују́ться, зажуриvсьа**; 3. замість **й** писав **ј**: **кајдани**; 4. замість паєрика вживав теж **ј**: **објава, мјасо**, і 5. зам. **щ** вживав, як то в нас і вдавнину було, **шч**: **шчо, шче**.

Такого правопису вживав і **М. Тулов** у 1879 р. і писав: **јак, јушка, вјане, јіх, сокироју́ й т. п.** Драгоманів спершу вживав “кулішівки”, але з

1877 року починає вживати в своїй “Громаді” нового правопису. На якийсь час “драгоманівка” поширилась була в Галичині, але ненадовго. Скажемо, драгоманівкою одного часу писав Ів. Франко, ідеологічний учень Драгоманова. Ось зразок Франкового листа до Волод. Левицького: “Дорогі Друже! Не прогнівайся на мене, що сими днями не буду міг до тебе загостити. Обставини так складаються, що на пару день мушу їхати до Наг. Відтам зашлю Тобі приобіщану роботу для календаря, а може незадовго і сам причимчикую. А поки що приїми поклін і сердечне поздоровлення! Львів д. 20 маја 1884”.

Правописна боротьба в Галичині. І з того часу дальший розвиток правопису переноситься до західньо-українського народу, до Галичини. Тут австрійський уряд розвитку української культури не переслідував, а тому правопис міг собі розвиватися нормально. Міг, але не розвивався, бо й тут для його спокійного розвитку не було доброго ґрунту. Я згадував уже, яке велике значення мав фонетичний правопис “Русалки Дністрової” 1837 р. на розвиток українського правопису. Правопис цей міцно прищепився в Великій Україні, але й удома, в Галичині, він викликав до себе прихильність. Власне з того часу розпочинається в Галичині боротьба прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного, чи т. зв. “йорофілів” та “йороборців”, боротьба, що часами набирала великої гостроти. Боротьба ця поділила людей на два ворожі табори, і дуже довго табір прихильників етимологічного правопису чи “йорофілів” (в Галичині на букву **ъ** кажуть **йор**) був дуже сильний; доходило навіть до того, що священики в церквах ви-

голошували палкі казання проти фонетичного правопису. Рамки етимологічного правопису розуміли тоді дуже широко, бо хотіли вживати мовних форм, яких тут уживано ще в XVII — XVIII віках; напр., довго сварились навіть за вживання в замість старого л в дієсловах минулого часу, і тому написати ходив замість ходилъ було тоді вже революцією. Ще в 1848 р. на освітньому з'їзді у Львові прийшло до великої баталії між прихильниками та ворогами етимологічного правопису, але перемогли таки “йорофіли”, перемогли, правда, одним лише голосом. І на дверях проводиря “йороборців”, Р. Моха приліпили картку з таким насмішливим віршем:

Мохъ ъ прогналъ,
Вѣде принялъ,
Люде не хтѣлъ,
Чорта бы зѣлъ...

Треба зазначити, що прихильників етимологічного правопису в Галичині дуже підтримував авторитет проф. Максимовича, що обстоював і вживав його, а також авторитет П. Куліша, що також уживав, скажемо, букви ъ.

Та все таки, хоч і мляво, справа йшла вперед. З 1842 р. в Галичині вже міцно заводять гражданку для світських книжок (до цього часу тут панувала кирилиця), а з часом прихильників фонетики стає все більше і більше. Боротьба за фонетику була особливо гостра в 70 — 80 роках минулого століття.

Желехівка 1886 р. Року 1886 вийшов відомий “Малорусско-німецький словар” Євгена Желехівського, який сильно вплинув на усталення фонетичного правопису в Галичині. Властиво,

в цім Словнику знаходимо вже вповні складений той фонетичний правопис, що його шкільна влада в 1893 р. запровадила була по школах Галичини. Новиною цього правопису, названого “желехівкою”, було послідовне вживання ї не тільки на початку складу замість йі, але й по приголосній на місті давніх ѣ та е, напр.: сніг, тіло, сіно, діло — діл, ніс — несу, але ніс — носа, діл — долу й т. п. Желехівка міцно запанувала серед прихильників фонетичного правопису як у Галичині, так і на Буковині. Властиво, не була “желехівка” якоюсь новиною, бо в головних рисах ми знаходимо її й перед тим в писаннях, скажемо, Ом. Огоновського.

Запровадження фонетичного правопису в Галичині в 1893 р. Трохи пізніш, за 90-х років минулого століття фонетика таки перемогла етимологію. В урядовім запровадженні фонетичного правопису в Галичині дуже багато попрацювали проф. Ст. Смаль-Стоцький та д-р Ф. Гартнер, що року 1893-го випустили у Львові свою відому працю: “Руска граматика”; книжку цю шкільна влада допустила до шкіл як підручника. Властиво, в правопису Ст. Смаль-Стоцького, в порівнянні з правописом Ом. Огоновського та Євг. Желехівського, нового було зовсім мало, а може навіть були кроки й убік; але важне було те, що цей правопис здобув собі урядове затвердження. З того часу фонетичний правопис узяв гору в Галичині. Ця перемога фонетики над етимологією в Галичині та Буковині, по семилітній впертій боротьбі, сталася головню тому, що за неї стояли й урядові чинники, бо їх Смаль-Стоцький та Гартнер переконали в великій користі правописної реформи; наради ж українських учених у Чернів-

цях та Львові все висловлювалися рішуче проти зміни правопису. Справа доходила навіть до того, що російський уряд дипломатичною дорогою протестував проти зміни етимологічного письма на фонетичне*.

Грінченківка, київський правопис 1908 року. Під час першої революції в Росії, з 17 жовтня 1905 року впали нарешті правописні заборони в Великій Україні, накладані ще законом 1876 р. Відразу повстала українська преса, й відразу ж запанував фонетичний правопис, що був виробився тут ще до 1876 року. Запанував той правопис, яким писав тоді й якого обстоював знаний наш письменник Борис Грінченко, чому цей правопис часом звуть “грінченківкою”.

Року 1908 — 1909 вийшов відомий “Словарь української мови”, що його редагував Б. Грінченко, — правопис цього Словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього ХІХ-го століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні.

Того часу переніс усю свою культурно-освітню працю проф. М. Грушевський зо Львова до Києва, і всім своїм науковим авторитетом ударив по київському правопису, запроваджуючи тут правопис галицький, з ї по м'яких приголосних, окремим писанням ся й т. ін. Але до цього правопису ніхто не пристав, і він сам собою завмер*.

* Про цю семилітню боротьбу за зміну правопису яскраво оповідає сам Проф. С. Смаль-Стоцький в “Записках Наукового Товариства”, т. 136 ст. 239 — 248, Львів, 1925 р.

* Ю. Сірий в своїх Спогадах про українські видавництва

Правописна система проф. Ів. Огієнка 1918 — 1919 р. Але в Україні Великій аж до 1917 року не було рідної школи, а тому не було власне й тієї найголовнішої причини, що найбільш змушує до певної кодифікації правопису для щоденних реальних потреб. І отож власне з часу заведення української школи в 1917 р. розпочинається унормування українського правопису вже в поважних розмірах.

Перший міністер Освіти за часів Центральної Ради Іван Стешенко доручив був року 1917-го проф. Київського Університету Іванові Огієнкові скласти короткі правила українського правопису й написати відповідну граматику для середніх шкіл. Незабаром по тому Стешенко був забитий (31 липня 1918 р.), і справа правопису перейшла до наступного Міністра Освіти Миколи Василенка. Він також справу правопису передав до рук проф. І. Огієнкові. Весною 1919-го року скликана була Правописна Комісія з найвидатніших українських учених і педагогів, і цій Комісії проф. І. Огієнко подав на розгляд свої раніше складені "Правила українського правопису". Це вже була перша наукова система нашого правопису. Комісія складалася щось із 30-ти членів, між ними були: Проф. А. Є. Кримський, Проф. Є. К. Тимченко, Проф. Н. К. Грунський, Ол. Курилова, Гр. Голооскевич і багато інших. Головував у Комісії Проф. І. Огієнко. Комісія багато раз збиралася й ґрунтовно обговорювала кожне правописне правило, й працю закінчила. По довгих нарадах

1949 р., на ст. 6 вияснює, ніби це робилося тому, що більшість цих видань мала збут у Галичині.

та палких дискусіях цю першу правописну систему Комісія, з деякими змінами, ухвалила. На жаль, політичні події пішли так, що вироблений правопис оголошений для вжитку не був. А між тим справа була дуже пекуча, бо українські школи голосно вимагали правописних норм та їх усталення.

В січні 1919-го року Міністр Освіти Проф. І. Огієнко склав стислу Правописну Комісію для остаточного зредагування системи вироблених Правил правопису. До Комісії ввійшли два найвизначніші вчені філологи українські, а саме: 1. Невідмінний Секретар Української Академії Наук, Ординарний Професор Українського Державного Університету в Києві Агафангел Кримський та 2. Директор постійної Комісії Української Академії Наук по складанню історичного словника української мови Професор Євген Тимченко; крім них, до Комісії ввійшов тоді й Проф. Іван Огієнко, тодішній Ректор Кам'янецьподільського Державного Українського Університету. Комісія збиралася тричі й надзвичайно пильно переглянула вироблений правописний кодекс, що лишився від попередньої Комісії 1918 року. Нарешті кодекс ухвалено друкувати, а коректу його правила проф. Є. Тимченко та акад. А. Кримський. Вкінці, 17 січня 1919 р. Міністер Народної Освіти Проф. Іван Огієнко ухвалив складений правописний кодекс для обов'язкового вжитку в усій Україні, і він вийшов у світ під назвою: "Головніші правила українського правопису". В різних містах української землі, як східних, так і західних, ці "Правила" часто передруковувалися в десятках тисяч примірників. Оце й є основа будучого академічного правопису. Ці Правила

ні Правила затвердили головню той правопис, що панував в Україні ще з 1905-го року. Подавали вони правопис своїх і чужих слів, а головна їх ознака — це вже була наукова система основ українського правопису, перша закінчена система в історії нашого правопису.

Академічний правопис 1920 — 1921 років. Пізніше, 20 лютого 1920 року Всеукраїнська Академія Наук знову переглянула ці “Правила” й ухвалила їх до загального вжитку з деякими малими доповненнями. Так повстав перший авторитетний правописний кодекс в Україні, т. зв. академічний правопис, повстав шляхом, якому з наукового боку не можна нічого закинути. Народний Комісаріят Освіти затвердив його в 1921 році для вжитку в Україні. Звичайно, до цього кодексу мусіло пристосуватися й письменство в Галичині, бо щоденна преса тут відразу перейшла власне на правопис Великої України, а тому й тут в 1922 році Наукове Товариство ім. Шевченка випустило нові “Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка в Львові”, в яких воно зробило великий крок до об’єднання двох наших правописів, східньо-та західньо-українського.

Академічна система українського правопису 1928 р. Перша система українського правопису 1918 — 1921 років робилася наспіх, бо життя вимагало її. Тому була вона коротка й не до кінця розроблена. Настав далі спокійніший час, і тому Академія Наук та Народний Комісаріят Освіти незабаром узялися знову за цю працю. Скласти правописа доручили професорам мовознавцям: А. Кримському, В. Ганцову й О. Синяв-

ському. Підготівна праця довго тягнулася, в ній брали участь усі наші мовознавці* й видатніші літературознавці (напр. С. Єфремов) та педагоги. І Академія багато попрацювала, укладаючи тепер уже закінчену систему нового українського правопису. Правопис своїх слів уклала вона старанно й всебічно, над чим працювали всі видатні наші мовознавці. Щодо правопису чужоземних слів, то Академія постановила опертися голов-но на українську вікову традицію та на панівну в Україні вимову. І коли б власне така засада була проведена в правопис, уся правописна справа в Україні пішла б була спокійною дорогою, корисною для всього українського народу. Але так не сталося.

Перед Комісаріатом Освіти невідповідальні особи почали твердити, що правопис — це справа не самої Академії Наук, але всього громадянства, і що для нового перегляду його треба скликати ще широкую Правописну Комісію з участю й Львівського Наукового Товариства. Народний Комісар Освіти Микола Скрипник прихилився до цієї думки, й у травні 1927 р. до Харкова скликали конференцію з понад 50 осіб, і вона основно переробила вже складений академічний правопис. На цій конференції були: Проф. П. Бузук, Проф. Л. Булахівський, О. Вишня, В. Ганцов, М. Гладкий, Г. Голоскевич, Проф. Грунський, В. Дем'янчук, Проф. М. Йогансен, Акад. А. Кримський, К. Німчинов, Проф. Плевако, Проф. О. Синявський, Проф. М. Сулима, Проф. Є. Тимченко,

* Для цього й була написана праця: Проф. Іван Огієнко: Нариси з історії української мови: Система українського правопису, Варшава, 1927 р. 216 ст.

В. Ярошенко й ін. Представниками Наукового Товариства ім. Шевченка із Львова прибули: голова його акад. К. Студинський і члени: Проф. Іл. Свенціцький і Проф. В. Сімович.

У цій Харківській Правописній Комісії найбільше сперечань було за вимову чужоземних слів, особливо за західноукраїнську, що різко розходиться з вимовою східноукраїнською. Комісія, проти постанови Академії Наук, пішла на уступки, й багато західноукраїнського з вимови чужих слів таки прийняла. Правила чужоземних слів тут ще раз переробили в напрямі на “галицьку” вимову.

Народній Комісар Освіти цей правопис, як компромісовий, таки затвердив 6 вересня 1928 р., Українська Академія Наук також прийняла його 31 березня 1929 р., Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові 29 травня того ж року приєдналася до цієї ухвали.

Але ця Харківська Правописна Конференція 1927 р. переступила своє завдання: їй доручено було покласти в основу своєї праці академічний правопис, а Конференція в багатьох правилах, а головню в правопису чужих слів, відступила від нього; напр. Конференція прийняла — як компроміс для Галичини — тяжкі й поплутані правила писання г і ґ та л і ль, тоді як Академія Наук постановила була писати тільки г і л.

Як і треба було чекати, проти нового правопису зараз таки пішли протести, — може й нацьковані, — а головне — виступило українське організоване вчительство, заявляючи, що таких поплутаних правил писання чужоземних слів вони в школи при найбільшій своїй охоті не змо-

жуть запровадити*. І це була прикра правда. Учителство посилало численні делегації до Комісара Освіти М. Скрипника й просило перегляду правил писання іншомовних слів. Справа набрала непотрібного розголосу. Стали цій Комісії пригадувати, що деякі її члени вимагали завести латинку замість теперішньої гражданки. Справа незабаром набрала політичного характеру, й Комісар М. Скрипник мусів покинути Комісаріят Освіти. І правопис знову вернувся до Академії Наук.

Школа чекати не могла, і О. Ізюмов в імені вчителства ще року 1931-го випустив свого правописного словника, опертого на східноукраїнській традиційній вимові й першій системі Академії Наук, і таким чином в Україні фактично повстало два правописи: урядовий і вчительський, що різнилися писанням чужих слів. І Академія Наук змушена була латати Харківську постанову, і аж 1933-го року в нових своїх правилах викинула Харківські постанови про г та ль і вернулася до попередньої своєї постанови, --- у чужих словах писати головно г і л.

Новий академічний правопис 1945-го року. Таким чином правопис був розхитаний, і ввесь час назрівала конечна потреба нового його перегляду. І ось тому на початку 1942-го року Советський Уряд в Україні доручив Академії Наук поновити свою роботу над упорядкуванням українсь-

* Напр. було постановлено писати г, л головно в словах грецького, а г, ль — у словах латинського походження, але велика більшість громадянства, коли не казати сильніш, цих мов не знає. Як же тоді їй виплутатися було з такого правопису? Як навчати дітей у школі?

кого правопису. Цього часу Академія була вже евакуована до Уфи, й вона доручила своєму членові, відомому українському вченому мовознавцеві Л. А. Булаховському всю правописну працю. Академік Булаховський склав відповідну наукову Правописну Комісію і притягнув до праці ще й Інститут Мови й Літератури, що працює при Академії, й на основі всіх попередніх праць Академії склав правописні правила. Того ж 1942-го року 2 жовтня Академія Наук схвалила складений правопис і передала його на затвердження советському Урядові. Уряд не поспішав, і доручив перегляд складеного правопису ще й новій Комісії, в яку ввійшли академіки: Л. А. Булаховський, П. Г. Тичина й М. Т. Рильський та письменник Ю. І. Яновський, головував у Комісії Заступник Голови Народніх Комісарів М. П. Бажан. І вкінці Народній Комісар Освіти П. Г. Тичина прийняв новий правопис і вніс його на затвердження й Раді народніх Комісарів, яка остаточно затвердила його 8 травня 1945-го року. Так на евакуації повстав новий правопис.

Року 1946-го нарешті й вийшов друком цей "Український правопис" у накладі мільйона примірників, 180 ст.

Академії Наук, укладаючи нового правописа, постановила "без поважних підстав не відходити від того, що вже усталилось, отже, в основному не примушувати культурну масу країни перевчатися". Це була важлива й корисна постанова, і справді, новий правопис мало чим різниться від правопису попереднього, й нікому перевчатися не доводиться.

Важлива була й друга засада праці Академії: "Зберегти народні засади правопису, — його

близькість до вимови широких мас", а також "орієнтуватись в усьому важливому, що становить специфіку мови, саме на цю специфіку (фонетика, морфологія), як вона відбилась і відбивається в мові найкращих письменників".

Це головні засади нового правопису, й вони відбилися найбільше на правопису чужомовних слів, — правила наказують писати так, як традиційно й писалося в Україні: без *г* в чужих словах, без частого м'якшення *л* і т. ін.

У правописних правилах 1929-го року правила писання *г—г* та *л—ль* займали цілі сторінки, а зрозуміти легко не могла й людина з освітою. Тепер же ці правила займають усього кілька рядків: "*Л* у словах іншомовного походження передається непом'якшеним або пом'якшеним *л*, — залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові" (ст. 101), отже: новела, клас, план, але автомобіль, пілюля, Золя й т. ін. Ще простіше правило про *г* (ст. 101): "*g* і *h* звичайно передаються буквою *г*", напр.: ґрунт, герцог, Гете, Гюґо і т. ін. Академія постановила: "передаються", цебто пишуться, але промовчала про вимову їх, а тому можна написане вимовляти, хто вміє: Гете, Гюґо й т. ін.

Отже, писання чужоземних слів пішло тепер в Україні "за вимовою широких мас", цебто за своєю багатовіковою традицією, та не в усьому. Але ця вимова сильно розходиться з вимовою Галичини, бо тут за останній вік зацпилася т. зв. латинська вимова, перейнята головно від Польщі. Поки Галичина звикне до нової східноукраїнської вимови, буде, певно, те, що бачимо скрізь у світі: інша вимова написаного.

Але на новому правописові 1945 року відбилася вже нова національна політика в Сове­тах, про яку розказано вище в розділі XVI-му. Сам упорядчик говорить про це здалека; він пильнував “У тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо) забезпечити єдність з правописом братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського, орієнтуючись на останній проєкт Державної Комісії” (ст. 4).

Про недостачі нового правопису 1945 р. не тут говорити, але про одну з них треба сказати, — це вигнання букви г з нашого правопису, як то було й за царату. Це вигнання рішуче йде проти нашої багатовікової традиції, а також і проти “вимови широких мас” (пор. гегати, галаган, гедзь, герготати, гуля й т. ін.) та “мови найкращих письменників”. Це поспішна “евакуаційна” ухвала, яких у новому правопису є чимало.

Правопис на еміграції. За межами батьківщини в роках 1919 — 1920 та 1941 — 1945 опинилися сотні тисяч українців, серед них чимало й видатних українських учених. Потворилося багато своїх наукових установ, різних типів шкіл, видавництва, розвинулася українська преса. І всі вони стали головню на академічному правописові 1928 року. Відстає ще Канада та Америка, але помалу й тут усі переходять на академічний правопис. До певної міри вже защепилося в нас гасло: Для одного народу — один правопис!

Розвиток українського правопису за XIX—XX віки, як я тут показав його, йшов поволі й не переживав якоїсь великої й ґрунтовної зміни. Ко-

жен з учених працівників додавав до нього щось і своє, а тому про нього можна сказати сміло, що він, — то збірний плід усього XIX — XX віків, і в жодному разі то не “кулішівка” чи “желехівка”, бо якраз ці вчені ніякої особливої новини до нашого правопису й не запровадили: він розвивався поволі працею всіх!

Кожен правопис складається головним чином на основі двох засад: історично-етимологічної та фонетичної, — цебто, з одного боку пишуть так, як писали встаровину, а з другого — пильнують цей правопис по можливості пристосувати й наблизити до живої вимови. Незабутня “руська трійця” в “Русалці Дністровій” 1837 року рішуче заявила: “Пиши, як чуєш, а читай, як видиш”, і до осягнення цього гасла ввесь час прямує український правопис. Прямує, але ще не дійшов до нього. В більшій своїй частині український правопис дійсно фонетичний, але й елементів історично-етимологічних в нім немало. Так, зазначу хоча б напис **-ться** в дієсловах, хоча жива мова знає тільки **-ця**, **-ця** чи **-ся**; пишемо **земля**, хоч вимовляємо **зимля**; пишемо з жінкою, з школи, з собою, а вимовляємо: **ж жінкою**, **ш школи**, **с собою** й т. ін. Треба, правда, додати, що на світі немає правопису, який був би цілком фонетичний; не забудьмо й того, що кожний фонетичний правопис, коли його довго не міняти, стає поволі правописом історично-етимологічним, бо ніякий правопис не в силі догнати змін живої мови. Крім цього, при великому дробленні нашої мови на окремі говірки цілком фонетичний правопис і неможливий; фонетики можна вживати тільки такої, яка буде зрозумілою для більшості українських говорів.

Історія нашого правопису, як і історія розвою літературної мови, ясно показує нам, що вони для недержавного народу завжди були й є укладом двох сил у країні: наукових і політичних. Було так за давніших часів, ще виразніше стало за часів наших.

Література. Хто хоче докладно довідатися про історію правопису, нехай читає: Проф. І. Огієнко: Історія українського правопису, див. "Нариси з історії української мови 1927 р. ст. 1—22. Проф. О. Синявський: Коротка історія українського правопису, див. "Культура укр. слова" 1931 р. ст. 93—112. А. Є. Кримський: Про правописну конференцію, "Зап. ВУАН" 1927 р. т. XII ст. 357—364. Його ж: Нарис історії українського правопису, "Зап. ВУАН" 1929 р. т. XXV ст. 175 — 186.

ХІХ.

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИЦТВО.

Українське словництво* розпочалося ще за глибокої давнини й завжди мало практичний характер. Початки т. зв. Азбуковників відомі в нашій літературі ще з XIII-го віку, — це були вияснення головно імен Біблії, уложені в поазбучному порядкові, звідки й назва Азбуковник**.

Крім Азбуковників, вдавнину відомі були ще т. зв. Алфавіти, що своїм змістом звичайно однакові з Азбуковниками, — вони давали “толкованіє иностранныхъ рѣчей, иже обрѣтаются во Святыхъ Книгахъ непереложены на русскій языкъ”. Правдивіше — це були енциклопедії різного знання свого часу, в якій даються вияснення чужих слів, а також вияснення історичні, географічні, зоологічні, граматичні й ін. До деяких московських Алфавітів було внесене пояснення українських слів за Словником Лавріна Зизанія 1596 р.* Українські книжки так сильно були поширені по Московії в XVI — XVII віках, що стали

* Про розвій українського словництва див. праці: Борис Грінченко: Огляд української лексикографії, Львів, 1905 р. “Зап. НТШ” т. 66. Іван Огієнко: Огляд українського язикознавства, “Зап. НТШ” 1907—1908 р. р., том 79—80.

** Лавровський в “Учен. Зап. 2 отд. Академії Наук” т. VII в. 2 дав “Толкованіє неудобъ познаваемымъ рѣчамъ” XIII-го віку. Сахаров у своїх “Сказаніях” т. II дав Азбуковника 1431-го року.

* Див. мою працю: Український словник в Алфавіті XVII-го ст., 1950 р.

потрібні й словники до них, і в цих Алфавітах українські слова попали в число “иностранныхъ рѣчей”. Це був перший українсько-російський словник.

Коли в половині XVI-го віку мови церковна й літературна розірвалися, й завмерла (але не вмерла) й сама ідея, що літературною мовою мусить бути мова церковна, то знання церковної мови почало потроху маліти, а це й викликало в нас відповідне словництво. Так, року 1596-го появився “Лексисъ сирѣчь реченія, въкратцѣ събранны, и из словенскаго языка на простый рускій діалектъ истолкованы” Лавріна Зизанія, — це невеликий словничок на 34 листочки, в якому церковнослов'янські слова були пояснені живою українською мовою*.

Рoku 1627-го в Києві вийшов “Лексиконъ словено-росскій и именъ толкованіе” відомого Києво-печерського архитипографа Памви Беринди (†1632). Це вже поважний словник на 475 шпальт, але з тим самим завданням: пояснення простою українською мовою церковно-слов'янських слів та різних власних імен. У передмові до словника Беринда розповідає про великі перешкоди, які він мав у своїй праці від впливових осіб, що були проти вживання простої мови. Бериндин словник мав поважне практичне значення по всіх православних землях, і року 1653-го вийшов у Кутейні другим виданням, а в Румунії був перекладений на румунську мову.

*Цього Зизанієвого Лексиса передрукував (з багатьма помилками) М. Возняк у 102 томі “Записок НТШ” 1911 р. Фотографічне видання з цього недокладного видання зробив 1946 р. Я. Рудницький.

Але все це були словники, що пояснювали церковнослов'янські слова. Нарешті, в другій половині XVII-го віку складений був і словник простої української мови, в якому слова пояснювались церковнослов'янською мовою; це була “Синоніма славеноросская”. Рукопись Києвопечерської Лаври, на 185 аркушів, твір якогось її вченого монаха. На жаль, словник цей виданий свого часу не був*.

Коли розпочалося з “Енеїдою” 1798-го року Ів. Котляревського нове українське письменство, розпочалися й окремі українсько-російські словники, звичайно при якихсь українських творах, на кінці їх, де давалися пояснення українських слів. Такі словники йдуть аж до кінця XIX-го віку. Це, власне, була тільки початкова праця біля того словникового матеріалу, який наступні працівники звичайно завжди пильно використовували. Але це були словники короткі, пристосовані до даної книжки. Ця доба збирання словникового матеріалу закінчилася невеликим самостійним словником: “Собрание словъ малороссійскаго нарѣчія”, Москва, 1823-го року, Івана Войцеховича, в якому на 42 ст. подано вияснення понад тисячі слів.

По цьому розпочинається доба складання вже окремих самостійних словників, в яких наші слова пояснювано російською мовою. Це були словники: А. Афанасьєвъ-Чужбинскій: Словарь малорусскаго нарѣчія, Спб. 1855 р., тільки А—З.

* Його видав П. І. Житецький в “Кіев. Старині” 1888 р. кн. 8. Уривок з цього Словника даю в своїй праці “Українська культура” 1918 р. ст. 53.

Н. Закревскій: Словарь малороссійськихъ ідіомовъ, Москва, 1861 р., понад 11000 слів. К. В. Шейковскій: Опытъ южно-русскаго словаря, Київ, 1861 р., тільки А—Б, 1087 слів, а року 1878-го оригінал словника згорів; року 1884 — 1886 вийшов з нього том V-й Т—Ю*. Ф. Піскунов: Словниці української або Югової-Руської мови, Одеса, 138 ст., видання 2—ге 1882-го року, словник маловартій. М. Левченко: Опытъ русско-украинскаго словаря, Київ, 1874 р., 188 ст.

По 20 річній перерві в нас знову появилися два словники, але вже добре оброблені: М. Уманець (М. Комар) і А. Спілка (цебто: Адеська Спілка): Словарь російсько-український, 1893 — 1898, чотири томи, Одеса—Львів, на українські слова дано багато цитат із джерел. Видавництво "Українське Слово" перевидало його 1924-го року в Берліні в одному томі. Є. Тимченко: Русско-малороссійскій словарь, 1897 — 1899, Київ, праця поважна, бо складена видатним мовознавцем.

За того часу появилися словники і в Галичині, в більшості як матеріял, напр. праці Ів. Верхратського. Зазначу ще О. Партицький: Нѣмецко-русский словарь черезъ О. Партицкого, Львів, 1867 р., 2 томи, 804 ст. Євгеній Желеховскій і Софрон Недільскій: Малорусско-німецкий словарь, Львів, два томи, 1882—1886 р., 1117 ст. Омелян Попович: Руско-німецкий словарь, 1904 р., Чернівці, 318 ст. Як бачимо, в Галичині та на Буковині в українських словниках уживано мови німецької, як у нас російської.

* Див. Тарас Слабченко: До історії українського словника К. Шейковського, "Зап. В У А Н" 1927 р. т. XV.

Біля складання поважного українського словника заходився був іще року 1861-го П. Куліш, але не маючи на це потрібного часу, працю покинув, а зібраний матеріал передав 1864-го року до Києва, де круг осіб, з П. І. Житецьким на чолі, заходився збирати матеріал для великого словника. І справді, десятки видатних осіб доставляли матеріал, і в кінці 80-х років словник був готовий. А що це була праця комісійна, а не одноособова, з неї нічого не вийшло, бо кілька раз міняли саму методу праці. Вкінці увесь зібраний матеріал посіла редакція "Київської Старини", а редактором словника став В. П. Науменко. Та незабаром виявилось, що Науменко, зайнятий працею в "Київській Старині", не може провадити словника, а тому редактором став Є. К. Тимченко. Цей останній редактор закінчив працю року 1897-го, давши до словника 49000 слів, і словник мав піти до друку, як додаток до журналу "Кіевская Старина"*.

Але цього не сталося, бо порішили відіслати словника до Російської Академії Наук на премію М. Костомарова.

А вкінці виявилось, що треба ще раз переробляти словника, і 14. II. 1902 р. усі матеріали були передані на нову редакцію Борису Грінченкові. Комісія подиктувала йому засади, на яких мусить бути зложений словник: 1. В нього входить тільки той матеріал, що має оправдання з народньої мови, і 2. З письменників брати праці тільки по 1870-ий рік. І Б. Грінченко закінчив словника, довівши його до 68000 слів і позазначавши джерела всіх цитат, ужитих при словах.

* Про міру праці Є. Тимченка див. в його дискусії з М. Грінченковою в "Зап ВУАН" 1923 р. т. II — III.

І нарешті, року 1909 словник таки побачив світ, це: "Словарь української мови, зібрала редакція журналу "Кіевская Старина", упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко", Київ, чотири томи: 494—573—506—563 ст. Словник цей складався 46 літ (1861 — 1907), і мав у нас великий вплив на усталення літературної мови й літературного правопису (апостроф, звичайно, є в словнику скрізь, де треба). Це в нас класичний зразок комісійної громадської праці, що звичайно тягнеться без кінця. Найважливіша недостача цього словника на теперішній час, — він не чітко відділив слова говіркові від слів літературних, і взагалі на літературну мову не звернув належної уваги, чому до словника внесено багато говіркових слів, яких у мові літературній не вживаємо. Видавництво "Українське Слово" перевидало цього Словника в Берліні року 1924-го в двох томах.

Револуція 1917-го року застала нас без належних популярних словників, але незабаром появилася їх аж три (головніші). Це були: П. Терпило: Словник російсько-український, Київ, 302 ст., вид. 5—те. В. Дубровський: Словник московсько-український, Київ, 1918 р., 542 ст. С. Іваницький і Ф. Шумлянський: Російсько-український словник, два томи, 266—250 ст., Вінниця, 1918 р. Словники ці могли задовольнити тільки перші потреби нашої інтелігенції, але не робітників пера.

При Українській Академії Наук у Києві, зараз по її відкритті року 1918-го, повстала "Комісія для складання словника української живої мови" (друга Комісія була для наукової мови — для термінологічних словників). При цій Комісії

працювали десятки осіб, які зібрали величезний матеріал, щось біля 2 мільйонів карток. На чолі Комісії стояв акад. А. Є. Кримський. Незабаром приступили до друку п'ятитомового словника великого розміру: "Російсько-український словник". Редакторами були: В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова (Марія Загірня), М. Калинович, А. Ніковський, В. Ярошенко й ін., головні редактори А. Кримський та С. Єфремов*. Словник став появлятися випусками з 1924-го року. Це в нас епохальна культурна наукова праця, що дала величезний матеріал, науково оброблений, і то матеріал нашої літературної мови. Словника цього Академія не закінчила, випустила 6 випусків, А—С, — советська влада заборонила його за "буржуазно-націоналістичні тенденції" (!), цебто за правдиве віддання всієї української мови (див. вище, ст. 261).

Чергове завдання Академії Наук випустити два дальші словники, надзвичайно потрібні: 1. Словник української мови, в якому пояснення були б дані українською ж мовою, і 2. Словник українських говорів, де був би даний матеріал головно з по-за літературної мови, з наших говірок і східних, і західних.

Як я вище зазначив, словник Б. Грінченка не звернув належної уваги на словника нової літературної мови, навпаки, — свідомо обмежив його 1870-им роком. Взагалі старші словники боялися новотворів, і для кожного слова конче шукали опертя в мові народній. Ця метода тепер

* Див. В. Ганцов: Комісія для складання словника української живої мови, "Зап. ВУАН" 1924 р. т. IV ст. 302 — 308.

відпала, новотворів літературна мова не боїться, і тому року 1926-го С. Єфремов і А. Ніковський перевидали Грінченкового словника, вже в п'яти томах, добавивши до нього силу свіжого матеріялу (новий матеріял зазначено в ньому зірочкою).

Але словник Академії Наук дуже великий, до вжитку заборонений, тому повстала потреба його зменшити на один том. І року 1937-го співробітники Інституту Мовознавства (Ст. Василевський та Єв. Рудницький, а також В. Бабак, І. Губаржевський, О. Ізюмов, Н. Каганович, І. Кириченко, С. Пригожий, Л. Рак, та інші, редактори: Ст. Василевський і П. Мустяца) видали нову працю: Російсько-український словник, 890 ст.

Останній великий словник — це : Російсько-український словник”, головний редактор М. Я. Калинович, укладали ще Л. А. Булаховський та М. Т. Рильський, усі члени Української Академії Наук. У Словнику 80000 слів, 800 тришпальтових сторінок. Видало “Державне Видавництво іншомовних і національних словників”, Москва, 1948 р. Про нього див. вище ст. 276.

Про складання термінологічних словників я розповідаю далі в розділі XX, а самі ці словники див. у розділі XXIII.

Наукові мовознавці віддавна вже відчують велику потребу мати повного історичного словника української мови, бо ті словники, що в нас є, незадовільні на теперішній час. Це будуть: И. Горбачевскій: Словарь древняго актоваго языка Сѣверо-Западнаго края и Царства Польскаго, 1874 р. И. Носовичъ: Алфавитный указатель старинныхъ словъ, извлеченныхъ изъ актовъ, относящихся къ исторіи Западной

Росіи. В. Я. Л о м и к о в с к і й : Словарь малорусской старины, 1808 р., див. "Кіев. Стар." 1894 р. Ці словники не задовольняли потребам часу, й доводилося користати великим і дуже цінним словником російським: И. И. Срезневскій : Матеріали для словаря древнерусскаго языка, видавала Російська Академія Наук випусками з 1890 р.

Але Академія Наук заповнила й цю дошкульну прогалину: року 1930 — 1933 вийшов перший том: Історичний Словник українського языка, 947 ст., за редакцією Є. Тимченка, що використав для цього 365 пам'яток. Про цього словника пишу окремо далі в розділі ХХІ.

Так розвивалося українське словництво за три останні віки.

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ В КИЄВІ.

Термінологічні словники.

Українська мова, як мова літературна, за весь час свого довголітнього життя, як ми бачили вище, ніколи не знала нормального розвитку. Коли український народ за IX — XIV віки жив своїм самостійним життям, в Україні панувала нерідна нам літературна мова (церковно-слов'янська чи болгарська) ; коли ж літературною мовою стала в нас жива народня мова (з половини XVI-го віку), тоді український народ самостійности вже не знав. Найбільший розвій культурного життя в усій Європі припадає на XIX вік, а це якраз був час, коли українська літературна мова, а особливо мова наукова, здушена й приспана російською владою, не мала ніякої змоги нормально розвиватися.

Ось через це справа розвитку культури української наукової мови для людей, що добре розуміли цю річ, увесь час була болючою справою. Одне діло було — боротися, скажемо, за свою українську школу, й зовсім інша річ — практично повести цю школу, коли право на неї ми таки вибороли. Пізніш виявилось, що ми не маємо потрібного числа підручників, не маємо тому, що бракувало нам добре виробленої своєї термінології.

Справа наукової термінології — це дуже складна й важлива справа. Термінологія не повстає відразу, а звичайно витворюється самим життям

упродовж віків духового життя, потребує державницької традиції для свого усталення. А духово українська інтелігенція останні шість віків (XV—XX) усе жила в чужій культурі... Ось тому вироблення української наукової мови ніколи не йшло в нас нормальним шляхом.

За опрацювання наукової термінології окремі українські одиниці беруться рано, ще з 1860-х років. Зроблено з того часу дуже багато*, але тому, що праця та не мала реального примінення й перевірення в житті, а також і тому, що за неї часто бралися особи (як часом і тепер) з великим патріотизмом, але з малим фаховим знанням, справа творення української термінології довго не виходила з дилетантських рамок.

Ось через усе це революція 1917 року, що спочатку принесла волю українському слову, застала нас без своєї потрібної наукової мови. Зв'язки з Галичиною були тоді слабкі, тому використати її наукову термінологію все не вдавалося. А до того наддністрянська наукова термінологія повставала в зовсім відміннім культурнім середовищі, чому в Україні вона часто видавалася штучною і незрозумілою.

І з 1917 року по всій Україні повстають уські гуртки та комісії, що пильно займаються складанням найрізніших термінологічних словників. Почала працювати українська школа, а вона глосно вимагала наукової термінології. Її ж вимагали й різні державні українські установи, що повстали з того часу. Окремі особи нашвидку

* Коротку історію цієї праці подає Гр. Холодний у своїй статті: До історії організації термінологічної справи на Україні, див. "Вісник ІУНМ" вип. 1, 1928 р. ст. 9—20.

складали тоді різні словнички, щоб задовольнити бодай найпершу невідкладну потребу.

В серпні 1918 р. при Київським Науковім Товаристві założено сталу Термінологічну Комісію, що справу української термінології поставила вже на науковий ґрунт. В 1919 р. при Академії Наук також почала працювати Правописно-Термінологічна Комісія. Але на початку обидві ці Комісії, не маючи ніяких матеріяльних засобів, працювали дуже мляво, а зимою 1920—1921 року праця припинилася навіть через брак... світла.

30. травня 1921 року остаточно злилося Київське Наукове Товариство з Академією Наук, і від того часу злилися також і обидві Термінологічні Комісії в одну спільну інституцію при Академії Наук із назвою: "Інститут Української Наукової Мови" (скорочено: ІУНМ).

Академія Наук у Києві довго працювала, поки нарешті "Інститут Наукової Мови" набув зовсім наукових форм. Інститут — це велика наукова інституція при Академії. Інститут ділився на 6 відділів, а відділи — на 34 секції: 1. Відділ Природничий, 9 секцій: ботанічна, геологічна, географічна, зоологічна, математична, медична, метеорологічна, фізична й хімічна; 2. Технічний, секцій 9: шляхів, та мостів, гідротехнічна, механічна, будівельна, електротехнічна, гірнична, сільсько-господарського машинознавства, автомобілів та авіації; 3. Сільсько-господарський; 4. Соціально-історичний, 6 секцій: соціологічна, економічна, педагогічно-психологічна, філологічна, філософська та діловодна; 5. Правничий і 6. Мистецький, 7 секцій: археологічна, архітектурна, малярська, різьбарська, художньої промисловости, музична й теат-

ральна. Персональний склад Інституту був такий: керівничий, секретар, 11 редакторів, спеціалістів 6 (3 філологи, 3 науково-технічні), 21 постійний співробітник нештатний та 250 членів співробітників, — більшість членів оплачувані.

Усі відділи Інституту Наукової Мови виробили для складання термінів і термінологічних словників найкращу наукову методологію, й трималися її. Між іншим було прийнято засаду, яка панує в інших слов'янських народів, — щоб термінологія була своя національна, а не чужомовна, напр.: осередок (центр), рівнобіжна (паралельна) лінія й т. ін. Цим українська термінологія розійшлася з російською, що здавна будується на інтернаціональній підставі.

Праця жваво провадилась у всіх його 34 секціях. Головне завдання кожної секції — виготовити відповідного термінологічного словника. Для цього члени секції сходилися кілька разів щотижня на засідання, де встановляли методологію праці й вислухували доклади та рецензії. Крім цього, кожна секція через своїх чисельних кореспондентів збирала живий матеріал серед народу, для чого вживалися відповідні друковані картки. Листи кореспондентів до Інституту були урядово звільнені від поштової оплати. Для збирання термінів нерідко подорожували й самі члени. Крім того, секції збирали потрібний матеріал також із старих книг та з давніх рукописів. Наслідком такої величезної праці в Інституті зібрано більше 2.000.000 термінологічних карток.

Треба ще додати, що державні українські видавництва, видаючи якогось підручника або наукову книжку, звичайно перше віддавали його на перегляд Інституту, й той виправляв терміно-

логію. Таким чином наукова термінологія по-малу приймала в Україні усталений вигляд.

Кожний відділ Інституту пильнував видрукувати свій термінологічний словник; на жаль тільки, багато виготовленого не побачило світу. Так, у 1926 р. Інститут склав був умову з Державним Видавництвом (ДВУ), що воно видрукує йому 34 термінологічні словники на 605 друкованих аркушів, але більшість цих словників таки не вийшли.

Проте, не дивлячись на надзвичайно несприятливі умовини наукової праці, Інститут випустив немало дуже цінних словників, все київського видання ДВУ; спис їх див. далі в розділі XXIII-му.

Велике значення “Інституту Наукової Мови”, — ще й у тім, що всі свої величезні й цінні зібрані матеріали, а також невидруковані словники він давав для користування кожному, хто того потребував.

Інститут задумав був видавати своє періодичне видання, і в 1928 р. вийшов вип. 1: “Вісник Інституту Української Наукової Мови”, Київ, 108, ст., увесь присвячений справам наукової термінології; видання цінне й цікаве. Вийшло й число 2 року 1929-го.

Таким чином, як бачимо, Інститут Української Наукової Мови — це була вельми корисна й необхідна наукова інституція при Київській Академії Наук.

Але своєю методологією праці, методологією з національного погляду чисто науковою, Інститут Наукової Мови рано викликав до себе велике підозріння російських шовіністів. І советський уряд звернув на нього свою пильну увагу, і по процесі “Союзу Визволення України” 1930 р. ба-

гато членів Інституту мусіли покинути свою працю. А коли советський уряд року 1934-го остаточно покинув гратися в українізацію, то тоді ж Інститут був зовсім перебудований, і на чолі його був поставлений Н. Каганович (жид) з дорученням пустити працю Інституту зовсім іншою дорогою. Вкінці Інститут одержав нову назву: "Інститут Мовознавства АН УРСР імені О. О. Потебні", цебто перший Інститут Наукової Мови, як окрема установа, був скасований, а всі його термінологічні словники понищені, і в життя не ввійшли.

В культурному житті України це була велика трагедія, і советська влада попильнувала й тепер пильнує виправдати цю подію. В своєму офіційному виданні "Мовознавство" (том IV — V, Київ, 1947 р.), видання "Академії Наук Української РСР" це широко вияснюється в статті П. Горещького: "Складання російсько-українського термінологічного словника на основах радянського мовознавства". Про високо цінні словники 1923 — 1932 років тут читаємо: "Вони не стояли на потрібному науковому рівні, і не могли належним чином задовольняти культурних потреб УРСР. Деякі з цих словників укладались на засадах буржуазного мовознавства ворожих радянській марксистсько-ленінській лінгвістиці, і в них перекручення, що йшли від елементів, ворожих творенню в УРСР соціалістичної культури" ("Мовознавство" ст. 68).

Отож, тепер запроваджується нова "радянська марксистсько-ленінська лінгвістика". Про це писав ще року 1936-го В. Жирмунский у своїй великій праці: "Национальный язык и социальные диалекты" (Ленінград): "Националистический

уклон наблюдався в ССРС в языковом строителъстве национальных республик в результате классово-враждебной политики местных националистов, опиравшихся на остатки разбитых революцией общественных групп. На Украине, напр., это выразилось, с одной стороны, в сознательном углублении различий между украинским и русским языком, с другой стороны, в украинизации иностранных слов путем создания узко-национальной научной терминологии, страдающей упрощенством и оторванной от международных связей” (ст. 208).

І тому П. Горецкий навчає, що до словників “не можна вносити “слів”, вигаданих для словників українськими націоналістами (як в и р о б н я або діленьня в значенні завод)” (ст. 76). Треба вживати такого слова, “яке в сучасному вжитку має загальноприйняте значення, тотожне із значенням слова-терміна російського, напр.: а б а ж у р, а не дашок” і т. ін. (ст. 78). Цебто, навмисне закріплюються російські налетілості на українську мову. Бо, бачте, “для термінологічних російсько- українських словників, виданих в УСРС протягом 1923 — 1932 рр., на терміни російської мови в багатьох випадках подавались існуючі в мові діалектизми й архаїзми, вживані серед відсталих шарів населення (або й зовсім відмерлі терміни), то це показує, що автори цих Словників орієнтувались на ці відсталі шари людності. Подаючи такі діалектизми й архаїзми замість сучасних термінів, а також вигадані “в дусі народної мови” терміни на заміну термінів інтернаціональних або однакових чи близьких до термінів російської мови і т. ін., автори цих словників тим самим ставали на шлях націоналіз-

му і шкідництва: вони знижували українську термінологію до рівня відсталих груп населення і давали термінологію, що відзначається малокультурністю, національною обмеженістю і відірваністю від міжнародних, інтернаціональних зв'язків" (ст. 82 — 83).

"Відкидаючи настанови буржуазної націоналістичної лексикографії (як в її теорії, так відповідно і в практиці словникової роботи), автор російсько-українського термінологічного словника при передачі термінів російського реєстру українською мовою повинен не уникати українських слів-термінів, спільних (або схожих) для обох мов, — російської й української, а так само слів термінів іншомовних або інтернаціональних, однаково вживаних в обох мовах. Ця термінологія являє собою результат благотворного впливу багатой російської термінології в її національномовних і іншомовних, найчастіше інтернаціональних, елементах на українську термінологію найрізніших ділянок знання. Вона вбиралась українською мовою з російської протягом довгого спільного життя двох братніх народів — російського й українського — до Великої Жовтневої соціалістичної революції*. Особливо широко вона засвоювалась (як засвоюється й зараз) українською мовою в процесі спільної боротьби російського й українського народів, разом з іншими народами СРСР, за Жовтень і за великі завдання соціалістичного будівництва після Жовтня. Ця термінологія надзвичайно збагатила лексику української мови пожовтнево-

*Яке це було "братнє" співжиття, див. вище розділ XII: Скорпіони на українське слово.

го періоду, і дала змогу українській літературній мові стати на високий рівень розвитку” (ст. 84).

“Величезна кількість у національних мовах іншомовних слів — це інтернаціональні слова найрізніших ділянок науки, техніки й т. д., що засвоювались і засвоюються національними мовами в процесі культурного спілкування і взаємовпливу народів на протязі багатьох віків їх історичного життя. Ці слова сприяють інтернаціональному єднанню трудящих усього світу, і цим вони цінні для нас у будівництві в СРСР соціалістичних своїм змістом і національних формою культур народів Радянського Союзу” (ст. 88).

Оце “ідеологія” нової т. зв. “марксистсько-ленінської лінгвістики”. Російська наука міцно стала на її оборону*, й усі нації СРСР мусять її слухати. Не буду подавати тут доказів, що така “методологія” немає нічого спільного з наукою; зазначу тільки, що вона йде і проти “науки” самого Леніна, який навчав: “Язык мы портим. Иностранные слова употребляем без надобности. Употребляем их неправильно. К чему говорит “дефекты”, когда можно сказать недочеты или недостатки или пробелы? Если недавно научившемуся читать простительно употреблять, как новинку иностранные слова, то литераторам простить этого нельзя. Не пора ли нам объявить войну употреблению иностранных слов без надо-

* Див. праці: Л. С. Лотте: Некоторые принципиальные вопросы и построения научно-технических терминов, 1941 р., вид. Академії Наук СССР. — Л. В. Щерба: Опыт общей теории лексикографии, Известия АН. СССР. 1940 р. ч. 3 — Е. Вюстер: Международная стандартизация языка в технике, 1935 р.

бности? Сознаюсь, что если меня употребление иностранных слов без надобности озлобляет (ибо это затрудняет наше влияние на массу), то некоторые ошибки пишущих в газетах совсем уже могут вывести из себя"*

Так навчає сам Ленін, але тепер провадиться російська імперіялістична лінія, а тому мусить бути усунена навіть наука Леніна, коли вона йде проти загальної національно-російської лінії.

Директором Інституту Мовознавства тепер є відомий україно- і мовознавець, член А. Н. Л. А. Булаховський. Він оголосив*, що за теперішньої п'ятирічки Інститут випустить такі праці: 1. Курс української мови для вищої школи, 2. Історія української мови, 3. Історичний словник української мови, проф. Є. К. Тимченка. 4. Українсько-російський словник. 5. Тлумачний словник української літературної мови. 6. Словник синонімів сучасної української мови. 7. Діалектологічний атлас української мови.

* В. И. Ленин: Сочинения, т. XXIV ст. 662.

* "Мовознавство" 1947 р. ст. 5.

XXI.

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Гуманістичні науки — історія, література, мовознавство — завжди грають велику роль в національній відродженні кожного народу, бо це насамперед вони пробуджують національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей.

Мовознавство в недержавних народів завжди мало велике признание й теплу опіку свого загалу, бо станом національного мовознавства звичайно і мірявся рівень національного пробудження народу, що переживав “етнографічну добу” і ставав нацією. Так само було й у нас, — наше мовознавство (хоч і не все високого стану) відоме здавна, на полі української лінгвістики трудилося багато вчених дослідників, більших і менших, що працювали часто з тим гарячим відданям у праці, що можливе тільки у недержавного народу. Поодинокі галузі українського мовознавства — історія мови, фонетика, морфологія, складня, діалектологія і ін., — на теперішній час досліджені в нас досить глибоко, і ми частенько маємо чим похвалитися тут навіть перед народами державними, з культурою вищою від нашої.

Найголовнішими джерелами кожного мовознавства скрізь був історичний словник тієї чи тієї мови. Усі наші праці з мовознавства часто мало обґрунтовані власне через відсутність доброго історичного словника. Тим то зрозуміло, що кожен народ — в особах його кращих мовознавців — так багато дбає про виготовлення док-

ладного наукового історичного словника своєї мови. І з часу виходу в світ такого словника звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізніші лінгвістичні питання, що до того “висіли в повітрі”, не оперті на джерельному історичному матеріалі.

В травні місяці 1930 р. Українська Академія Наук в Києві випустила нову велику працю: “Історичний Словник українського язика”, з тому I А—Ж зшиток I А—Глу, 528 ст. 8° в дві шпальті, а на початку 1933 р. зшиток 2-й — Глу—Жя, ст. 529—947, за редакцією проф. Євгена Тимченка. Отже, нарешті, й українське мовознавство дочекалося свого великого свята!

Історичний словник української мови! Мрія трьох поколінь українських мовознавців! Та ще ж тепер сотні рук (і не тільки мовознавчих) халливо потягнуться до нього, як до найвищого трибуналу, як до найавторитетнішого джерела за виясненнями найрізномірніших питань і темних загадок із обсягу не тільки чистого мовознавства. До цього Словника в першу чергу негайно звернуться всі мовознавці, навіть і не слов'янські, шукаючи в нім відповіді на питання, що їх у кожного з фахових лінгвістів назбиралося не мало. Тепер кожному з ворогів нашої мови, що вперто повторяли дошкульні нісенітніці про українську мову, легко можна відкрити ту чи ту сторінку “Історичного Словника” й довести його помилку, ще й користуючись з авторитету Академії Наук. Нарешті стануть тепер яснішими наші рясні спірні питання з мовами своїх сусідів — польською, білоруською й російською.

Думка про складання Історичного Словника

української мови повстала давно, — цією справою займався ще П. Житецький, назбиравши для того коло 12 тисяч слів, вибраних із пам'яток старої української мови. Цією ж таки справою ціле життя займається проф. Є. Тимченко; ще замолоду зібрав він був коло 60 тисяч слів, вибраних із 34 українських джерел; із цього матеріялу Тимченко склав був малого історичного словника нашої мови на Костомарівську премію Російської Академії Наук.

Року 1919-го, коли проф. Є. Тимченко був тимчасово професором Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, знову виринула була справа Історичного Словника української мови. Ректор цього університету, проф. І. Огієнко роздобув потрібні на це великі кошти й доручив проф. Є. Тимченкові всю цю справу. За рік праці виписано тоді понад 30 тисяч карток, головню з "Архивъ Юго-Западной Росіи". На весні 1920 р., з постанови Сенату, Кам'янецький Університет подарував увесь виготовлений матеріал Українській Академії Наук, тому й передав його проф. Є. Тимченкові, що вертався тоді до Києва. Ця Кам'янецька доба була реальним початком складання Історичного Словника української мови вже на нових засадах.

Ще з самого початку Української Академії Наук при ній заклалася була "Постійна Комісія для складання Історичного Словника української мови", а на голову її обрано 26. XII. 1918 р. відомого й заслуженого лінгвіста, доброго знавця сучасної мови проф. Є. Тимченка, обрано з правами дійсного члена Академії. Різні перешкоди не давали змоги Тимченкові своєчасно приступити до систематичної праці, але вже з 1920-го

року організував він у Києві постійне збирання потрібного матеріалу. І цілих 9 літ (1920—1929) випишувався найрізніший матеріал — назбирано ще 212284 картки (до 100000 попередніх), над чим працювали: Л. Білозір, Є. Боровик, Є. Волошин, Ф. Гаєвський, Г. Грушевська, О. Грушевська, М. Зеров, Л. Кістяківський, П. Ковалів, К. Лазаревська, М. Лев, Л. Назаревська, О. Назаревський, Г. Петренко, А. Різник, П. Рулін, Є. Смолинська, В. Ставниста, М. Станиславський, М. Тимченко, М. Хомичевський, С. Якимович і інші. Так зібраний був (і невпинно збирався й далі) потрібний матеріал і приступлено до його редагування й укладання “Словника”. І т. літери А, Б, В уложив сам директор Комісії проф. Є. Тимченко, літери Г, Ґ, Ж уложили К. Лазаревська й Г. Петренко, а літери Д, Е, Є — Є. Волошин. Ці особи, крім роботи укладачів, випишували на ці літери матеріали для визначення слововиводу, а працю їх усіх зредагував проф. Є. Тимченко. Перший том цієї праці — букви А—Ж, 947 двошпальтових сторін, із передмовою на 5 сторінках і зазначенням величезного числа джерел на 16 ст. (зазначено їх 365, але це список неповний) — року 1930 — 1933 показався в світ приступним для науки й широкого кола прихильників рідної мови.

Безумовно, цією своєю працею проф. Є. Тимченко вніс великий вклад до української науки, чого йому ніколи не забуде правдива історія слов'янської філології*.

“Історичний Словник українського язика” складений так широко й повно, що стоїть на першому місці серед історичних словників усіх слов'ян-

* Життєпис Є. К. Тимченка див. у “Зап. ВУАН” 1919 р.т. I.

ських народів. Як казав я вище, для нашого Словника вибрано матеріял із 365 українських давніх пам'яток, а це така поважна праця, що її не знають словники інших слов'янських народів, і що її об'єктивно з подякою визнають усі.

Я два рази вже писав про перший зшиток цього Історичного Словника ("Діло" 1930 р. ч. 211 і 213 та "Prace Filologiczne" 1931 р. т. XV ч. 2, ст. 241—264), указуючи його великі додатні сторони, а також і його недостачі. Із недостач найбільшою вважаю відсутність у Словнику віків XI—XIII, але це вийшло не з вини редактора: советська влада заборонила подавати в Словнику матеріял до XIV-го віку, урядово наказуючи українській мові зачинатися тільки з XIV-го віку...

Історичний Словник — це монументальна "вікопомна" праця Київської Академії Наук. Увесь український народ і весь науковий світ з великим нетерпінням чекали дальших томів цього Словника, як найціннішого скарбу культури, але на велику шкоду науці, вони не появилися, бо советський уряд заборонив їх... І оце аж тепер, року 1947-го в "Мовознавстві" т. IV—V ст. 5 подається, що "Інститут продовжує роботу" над цим Словником", цебто переробляє його для видання, хоч ще року 1930-го Словник був готовий для друку.

XXII.

СЛОВНИК ПРАВНИЧОЇ МОВИ.

Правнича парость у духовому житті кожного народу велика й показна, тому нема нічого дивного, що й українські правники віддавна зачали були збирати вирази правничої термінології. Але напочатку справа ця все була більш академічною, бо не мала практичного життєвого примінення. І тільки з 1917-го року, зараз же по Великій Революції, справа прибрала реальних форм, а в 1918р. українські інституції вже сильно відчули брак своєї добре виробленої наукової правничої термінології.

З 1918-го року пильно працюють різні правничі термінологічні комісії часів Центральної Ради та Гетьманату, а Українське Правниче Товариство в Києві випустило навіть свою працю: "Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства". Але все це, як мало наукове та роблене похапцем, не задовольняло всіх широких правничих потреб. За справу нарешті взялася Українська Академія Наук у Києві.

Академія Наук, власне її Соціально-Економічний Відділ, 27 лютого 1919 року схвалив закласти "Правничу Термінологічну Комісію", і з того часу й розпочалася жвава праця коло складання правничого словника. Напочатку в Комісії головував академік історик О. І. Левицький, секретарював І. Ю. Черкавський, а членами були: А. Кримський, Б. Кістяківський, М. Радченко, О. Хруцький, П. Стебницький, В. Ачкасов, і О. Бутовський. Скоро по тому Комісія значно поповнилася новими людьми й мала в своїм складі більше двадцяти правників-практиків.

Комісія зовсім по-науковому поставилася до свого завдання й найперше висвітлила методологію своєї праці. Працювала вона дуже довго, бо більше семи літ: сама початкова праця її взяла 395 засідань (5. IV. 1919 — 26. III. 1921) і пів-третя року часу.

Джерела, звідки Правнича Комісія брала собі матеріял, найрізніші. Найперше — Комісія використала все, що зробили всі попередні комісії й що лишилося в рукописах. Друге джерело — жива народня мова, на яку Комісія, ясна річ, звернула найважливішу увагу, не тільки вибираючи потрібний матеріял із творів народніх, але й посилаючи своїх членів на села шукати правничі терміни.

Надзвичайно корисною була думка Правничої Комісії використати також давні українські акти, взагалі пошукати й стародавньої української правничої термінології. Хоч праця ця була дуже тяжкою, але вона дала корисні наслідки, бо Комісія знайшла коло 2000 стародавніх термінів. Про це правдиво писала вона: “Свідомо ми повводили в Словник багато слів із давньої правничої української мови, щоб з’ясувати зв’язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний ґрунт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови захоче сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, що обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, які іноді, здається, так ріжуть наше зросійщене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 200 — 300 роками, і тільки відірвавши нас в другій половині XVIII в. од нашої давньої культури,

од нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути тую мову" (передмова до Словника правничої мови ст. VIII).

Таким чином в 1922 році головний матеріал для правничого словника був уже зібраний. Комісія приступила до останньої редакції, на що пішло їй 136 засідань, і кінчила цю працю тільки 13 червня 1924 року. Виготовленого Словника Комісія передала на остаточну філологічну редакцію академікові А. Кримському, що дуже поважно поставився до свого завдання, віддавши на те коло двох літ редакторської праці.

Усі сім літ праці над Правничим Словником минули в дуже несприятливих умовах. Праця оплачувалася марно або й зовсім не платилося. Сама Комісія розповідає, що члени її "свою уперту працю провадили в жахливих умовах не тільки голоду, ба й холоду, бо приміщення Академії Наук узимку не опалювано; Академія не мала дров" (Передмова, ст. VII). Тому нема нічого дивного, що Комісія потроху губила своїх членів: в 1919 році вмерли "не своєю смертю" О. Тизенгаузен і В. Колбасьїв, в 1921 р. вмер з голоду О. Хруцький і т. ін.

І нарешті, по всіх тих нелюдських терпіннях, Комісія в половині 1926 року таки випустила в світ свою вікопомну працю, цінну пам'ятку нашої культури: "Російсько-Український словник правничої мови", 228 ст.петиту в дві шпальті, з друкарні Академії Наук у Києві, 5000 примірників.

Це великої ціни праця не тільки для спеціалістів, але й для кожного українського інтелігента, особливо письменника. Комісія не склала тільки Правничого словника, але "Словника правничої

мови", цебто не обмежилася тільки правничими термінами, але дала й ті частіші слова, що потрібні правникові в його широкій громадській діяльності, даючи тим змогу не звертатися до інших словників. В Словнику вміщено також силу чужоземних слів з добрим українським перекладом. На словах поставлено наголоси, а це привчає адвокатів до правдивої літературної вимови, на що правники наші повинні звернути пильну увагу, бо ж і вони — творці своєї літературної мови.

Коли кажемо: *Habent sua fata libelli* (книжки мають свою долю), то дійсно наш український "Словник правничої мови" має, як бачимо, надзвичайно цікаву історію.

Можна тільки пошкодувати, що академічна Правнича Комісія виконала своє завдання без тіснішої співпраці з Львівським Науковим Товариством. В Галичині правнича традиція в мові також збереглася, тому й тут слід було добре пошукати правничих термінів. В Галичині досить поширені були два видання словника Д-ра Костя Левицького: 1. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних, Львів, 1893 р., ст. У—528, а також 2. Німецько-український правничий словар, друге поправлене й доповнене видання, Відень, 1920 р., ст. VII—494.

Я навмисне розповів тут докладніш, як то повстав у нас Словник правничої мови, — це приклад написання й інших термінологічних словників. А словники ці для збільшення культури нашої наукової мови й мови літературної дуже потрібні.

На жаль, коли советська влада припинила "українізацію", і цей Словник був заборонений...

XXIII.

ЯК НАВЧАТИСЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

Знати свою літературну мову без доброго відповідного навчання ніхто не може, а тому, на закінчення цієї праці подам іще короткі вказівки, з чого саме можна корисніше навчатися української літературної мови. Я вкажу тут тільки важніше, і то для навчання мови літературної*.

I. Граматик у нас написано немало, але не всі вони мали на оці власне мову літературну, а до того й соборну. Є. Тимченко: Українська граматика, ч. ч. I і II, Київ, 1917 р., цінна праця. Для початкового навчання й для школи І. Огієнко дав у 1918 — 1919 роках у Києві два видання підручника "Рідне Писання", в двох частинах, що в Україні вживався по 1930-й рік. До шкіл була введена також "Початкова граматика української мови" Олени Курило, ч. ч. I — II, вийшло кілька видань.

Для самоосвіти й наукового вивчення був підручник І. Огієнка: Краткій курсъ украинскаго языка. Изъ лекцій по исторіи украинскаго языка, Київ, 1918 р., 240 ст.; року 1919-го ця праця вийшла другим доповненням і переробленим виданням: Курсъ украинскаго языка, 328 ст. — Для самоосвіти року 1926-го появилася "Україн-

* Про необхідність навчатися рідної мови й як саме навчатися я писав іще в київській "Раді" ч. ч. 197, 198, 200 і 202 за 1909-ий рік: Вчімося рідної мови! Див. іще мою статтю: Української літературної мови мусимо вчитися, щоб знати, "Рідна Мова" 1933 р. ст. 33 — 42.

ська мова" М. Грунського та Г. Сабалдиря. Але для самоосвіти дорослим відповідишою була б праця В. Сімовича: "Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці", 1919 р., вид. 2-ге 1921-го року. Коротша праця, що весь час має на оці літературну мову, це буде Іван Огієнко: "Рідне Слово", початкова граматика української літературної мови, ч. I фонетика й правопис, 1935 р., ч. II морфологія й складня, 1937 р. Як підручник для школи й самонавчання, ця праця скрізь підкреслює місцеве — говіркове, чого в літературній мові вживати не слід. Частина II цієї праці подає власне те, що потрібно знати про свою літературну мову широкому загалу. Останніми часами на еміграції вийшли: Проф. П. Ковалів: Граматика української мови, Мюнхен, 1936 р. підручник для гімназій. Проф. В. Катран: Граматика української мови. Фонетика й морфологія. Мангайм, 1946 р., підручник для старших клас гімназій й самоосвіти. Ю. Шерех: Граматика української мови, ч. II: складня.

II. Правопис. Коли Українська Академія Наук спокійно працювала, вона виробила правопис, який і був ухвалений, і владою затверджений для всеукраїнського вжитку 21-го березня 1929-го року; Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові прийняло його 25 травня того ж року, і таким чином цей академічний правопис став у нас соборним. На основі цього правопису Г. Голоскевич склав "Правописного Словника", 1930 р., вид. 7, ст. 451, близько 40000 слів, але з нестійкими правилами писання чужих слів. Склав також і О. Ізюмов: Правописний словник, 1931 р., Харків, 580 ст., близько 60000 слів, уже з

тими новими поправками (головно про г, ль) для школи, яких голосно добивалося вчительство; цього Ізюмового словника перевидано року 1940-го у Львові, за редакцією Ол. Панейка, але зо значними місцевими поправками, так що він перестав бути правописним словником літературної мови. А. Орел: Правописний словник, Авґсбург, 1946 р., 272 ст.

Сам кодекс українського правопису вийшов окремою книжкою: Український правопис, Харків, 1930 р., 103 ст., видання друге. Новий український правопис вийшов у Києві, 1946 р.: Український правопис, 180 ст. Широкий виклад правопису дав Ів. Огієнко: Рідне писання. Український правопис і основи літературної мови, 146 ст., 1933 р. Іван Зілинський: Український правопис, Краків, 1941 р., вид. 4-те 1943 р. Юрій Шерех: Головні правила українського правопису, 1946 р. Петро Оксаненко: Український правопис, Авґсбург, 1946. Ів. Огієнко: Нариси з історії української мови: Система українського правопису, Варшава, 1927 р. 216 ст., — історичне висвітлення українського правопису. Др. Я. Рудницький: Український правопис, Вінніпег, 1949 р.

III. Словники. Кожен, хто зве себе письменним українцем, мусить конче мати в своїй хаті якогось підручного українського словника й частіш заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися. Користь читання словників завжди велика, бо воно раз-по-раз доповнює нашого особистого словника, звичайно вбогого. Багато є влучних українських слів, яких ми один від одного рідко почуємо, але словник завжди нагадає нам про них. Кращі наші письменники

звичайно мали на столі словника, пишучи, й навчалися з нього.

Багато користи дає “Словар української мови”, зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”, упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко, 4 томи, Київ, 1909 року.* В Берліні 1924 року Словник цей був перевиданий фотографічно. В 1928 р. С. Єфремов та А. Ніковський перевидали цю працю з додатками новіших слів в п'яти томах, і це тепер один з найкращих словників.

Менші словники, але добре складені, будуть такі: М. Уманець (М. Ф. Комарів) і А(деська) Спілька: Словарь російско-украинский, вид. 3, 678 ст. Інститут Мовознавства: Російсько-український Словник, Київ, 1937 р. 890 ст.

Найцінніший словник, що має в нас епохове значення, це “Російсько-український словник”, що почав виходити з 1924 го року, складала й видала Українська Академія Наук у Києві; вийшло 6 випусків, а далі советська влада заборонила

* Аналіз цього Словника подає В. С. Ільїн в “Мовознавстві” 1947 р. т. IV—V ст. 245—255. Його історію подав сам Б. Грінченко в Передмові.

* Рецензія в “Зап. НТШ” 1895 р. т. VIII кн. 4 ст. 55—58. 1893 — 1898 р. р., 4 томи, Одеса — Львів*, перевиданий 1924-о року в Берліні в одному томі. Є. Тимченко: Русско-малоросійській словарь, два томи, Київ, 1897 — 1899 р. С. Іваницький і Ф. Шумлянський: Російсько-український словник, Вінниця, два томи, 1918 р., перевиданий у Ляйпцігу 1923 р. В. Дубровський: Словник московсько-український, Київ, 1918 р., 542 ст. О. Ізюмов: Словник російсько-український,

цього Словника. Над складом його працювали десятки наших учених.

Останнього часу, 1948 р., Українська Академія Наук у Києві випустила "Російсько-український Словник", 800 ст., 80000 слів, редакція М. Я. Калиновича (про цього Словника див. вище ст. 276).

Так само епохове значення має й "Історичний словник українського язика" за редакцією Є. Тимченка, Київ, 1930 — 1931 р. видання Академії Наук. Вийшло тільки два випуски А — Ж, дальші заборонені; на жаль, до словника не дозволено внести матеріалу за XI—XII—XIII віки, а тільки починаючи з XIV-го віку, а тому треба користатися з праці И. И. Срезневскій: Матеріали для словаря древне-русского языка, томи I — III + додатки, Спб. 1898 р.

При вивченні української літературної мови не обійтися без словника чужомовних слів; найліпша праця буде: І. Бойків — О. Ізюмов: Словник чужомовних слів, Київ, 1932 р., 532 ст.

Хто працює над походженням слів, тому необхідні етимологічні словники; з них зазначу хоча б одні: Преображенскій: Этимологический словарь русского языка" 1910 — 1915 р. А. Врускнер: Słownik etymologiczny, Варшава, 1927 — 1929 р. І. Огієнко: Життя слів, "Рідна Мова" 1935 — 1939 р. р. Повне висвітлення справи й старшу літературу подає: І. Огієнко: "Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р., 136 ст.

IV. Літературна мова. Є в нас чимало окремих праць для вивчення нашої літературної мови. "Уваги до сучасної української літературної мови" Олени Курило, Київ (третє видання 1925 р., четверте у Львові 1942 р.), дає багато

цінних вияснень. Цьому ж служать і дві праці Олексі Синявського: *Порадник української мови*, Берлін, 1922 р. 150 ст. та: *Норми української літературної мови*, Київ, 1931 р., 367 ст. (передруковано у Львові 1941 р.). Для вивчення складні цінну працю дав Сергій Смеречинський: *Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою*, Київ, 1932 р., 283 ст. Іван Огієнко присвятив низку своїх праць для вивчення нашої літературної мови: *Чистота й правильність української мови*, підручник для вивчення української літературної мови, популярний курс з історичним освітленням, Львів, 1925 р., 214 ст. Головна основа кожної мови — то її складня, і Ів. Огієнко написав шоститомову працю: *Складня української мови*, т. I: Вступ до вивчення Складні, 1935 р., 196 ст., т. II: Головні й пояснювальні члени речення, 1938 р., 240 ст., III. Речення й його будова, див. *“Рідна Мова”* 1938 і 1939 р.; т. IV-V і VI-й загинули в рукописах в 1944 році. Огієнко дав і два словники для вивчення нашої літературної мови: *Український стилістичний словник*, Львів, 1924 р., 496 ст.; *Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних*, 1934 р., 156 ст. Огієнко ж видавав з 1933 по 1939-ий рік науково-популярний місячник для вивчення української мови *“Рідна Мова”*, вийшло 81 число, але в вересні 1939-го року німці закрили цього місячника. В *“Рідній Мові”* дано багато цінного матеріалу для всебічного вивчення нашої літературної мови.

Для навчання й підручного користування багато дає остання праця М. Іларіона: *Українська літературна мова*, ч. I: *Правопис і основи української літературної мови*, ч. II: *Словник українсь-*

кої літературної мови, Саскатун, 1950 р.; готується ч. III: Фразеологічний словник української мови.

V. Читання творів наших кращих письменників, особливо старших, завжди навчає літературної мови.* Та читати треба не тільки ловлячи сам зміст, але конче звертаючи увагу й на саму мову й виписуючи собі кращі вирази. Крім цього, велику вагу має читання етнографічних матеріалів: пісень, казок, дум і т. ін., — воно завжди допомагає глибшому вивченню мови. З цього матеріалу зазначу хоча б таке: П. Куліш: *Записки о Южной Руси*, Спб. 1856 — 1857 р., два томи. М. Драгоманов та Вол. Антонович: *Историческія пѣсни малорусскаго народа*, Київ, 1874 — 1875 р. р., т. I і II. П. П. Чубинський: *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край*, Спб. 1872 — 1878 р. р., сім томів (том V — пісні). М. Номіс: *Українські приказки, прислів'я й таке інше*, Спб. 1864 р. I. Рудченко: *Народныя южнорусскія сказки*, I-II вип., Київ, 1869—1870 р.; його ж: *Чумацкія народныя пѣсни*, 1874 р. Б. Грінченко: *Этнографическіе матеріали, собраные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ*, три томи, Чернігів, 1895, 1896 і 1899 р. Його ж: *З уст народу*, 1900 рік. Ф. Колесса: *Українські народні думи*, Львів, 1920 р.

VI. Історія української мови. Хто хотів би глибше пізнати історію нашої мови, тому радимо такі праці (праць давніших не згадуємо):

* Див. про це мою статтю: *Письменник і рідна мова*, "Рідна мова" 1937 р. ч. 6 ст. 241 — 248.

Богумил О. і Житецький П.: Начерк історії літературної української мови, "Україна" 1914 р., кн. 2, Київ, мала стисла праця. Іван Огієнко: Курсь українського языка, Київ, 1919 р., 328 ст., — виклад з історичним висвітленням, багата література. О. Шахматов і А. Кримський: Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників старо-українщини XI—XIII віків, Київ, 1922 р. Є. Тимченко: Курс історії українського языка, вступ і фонетика, Київ, 1930 р., видання друге. Іван Огієнко: Українська літературна мова в XVI-м віці, Варшава, 1930 р., два томи, — це повна історія української мови. М. К. Грунський — П. К. Ковальов: Нариси з історії української мови, Львів, 1941 р. Проф. П. Ковалів: Історія української мови, Мюнхен, 1948 р., 136 ст. літографованих. Дорошкевич О. і Білецький Л.: Хрестоматія по історії української літератури, т. I, кн. I, Київ, 1919 р. Возняк М.: Вибір текстів з історично-літературним оглядом, поясненнями та словничком, Львів, 1922 р. Київська Академія Наук не давно заповіла, що незабаром випускає нову Історію української мови. — Літературу з історії нашої мови див. іще вище, на ст. 6 і 35 — 36.

VII. Термінологічні словники. Ні один словник, який би повний не був він, не може заступити собою фахового термінологічного словника. Ось тому кожен фахівець конче мусить мати в себе під руками також і термінологічного словника свого фаху. Є в нас цих словників уже подостатку, але я тут перерахую тільки головніше. Інститут Наукової Мови в Києві при Укр. Академії Наук випустив такі словники, все дуже цінні: Акад. П. Тутковський: Словник гео-

логічної термінології, Київ, 1923 р., 201 ст. Ф. Ка-
линович : Словник математичної термінології,
частина I. Термінологія чистої математики, 1925 р.,
240 ст. Ол. Курило : Словник хімічної терміно-
логії, Київ, 1923 р., 144 ст. Українська анатоміч-
на номенклатура, Анатомічні назви, перекладені
на українську мову, Київ, 1925 р. 81 ст. М. Ша-
рлемань і К. Татарко : Словник зоологічної
номенклатури, назви хребетних тварин, Ки-
їв, 1927 р., 124 ст. М. Шарлемань : Словник
зоологічної номенклатури, назви птахів, Київ,
1927 р., 63 ст. Російсько-український словник прав-
ничої мови, головний редактор А. Кримсь-
кий, Київ, 1926 р., 228 ст. В. Дубровський :
Російсько-український технічний словник, вид.
2-ге, Київ, 1926 р., 102 ст. Т. Секунда : Німець-
ко-російсько-український словник термінів з об-
сягу механіки, Київ, 1925 р., 40 ст. І. Трихви-
лів та І. Зубков : Словник технічної терміно-
логії, Київ, 1930 р. Т. Туркало і В. Фавор-
ський : Словник технічної термінології, т. I,
1928 р. І. Шелудько та Т. Садовський :
Словник технічної термінології, 1928 р. Словник
ботанічної номенклатури, Київ, 1928 р. (скрізь
подано назви й позазначувано місце запису). Х.
Полонський : Словник природничої терміно-
логії, 1928 р. Словник медичної термінології, Укр.
Акад. Наук, 1936 р. М. Розенталь і П. Юдин :
Короткий філософський словник, Київ, 1940 р.,
319 ст. В. Крамаревський та ін. : Прак-
тичний словник медичної термінології, Х. 1931.
Словник фізичної термінології, Укр. Ак. Наук,
Київ, 1931. Словник виробничої термінології,
Київ, 1931 р.

Вийшло багато термінологічних словників і по-

за цими. Ось головніші: Іван Огієнко: Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її, "Зап. НТШ" в Києві, кн. 1 і 4, і окремо, 1908 р. В. Василенко: Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии, Харків, 1902 р. Др мед. М. Галин: Словник російсько український медичний, Київ, 1920 р., ст. 144. В. Леонтович та О. Єфимов: Російсько український правничий словник, Київ, 1919 р. Д-р мед. М. Галин: Медичний латинсько-український словник, Прага, 1926 р., XII+304 ст. Архієпископ Іларіон: Церковний словничок, Холм, 1942 р., 24 ст. Іван Ільницький-Занкович: Німецький та український військовий словник, Берлін, 1939 р., 504 ст. Його ж: Німецький та український летунський словник, Берлін, 1939 р., 205 ст. Олена Курило: Російсько-український словничок медичної термінології, Київ, 1918 р., 31 ст. Д-р Зиновій Лисько: Музичний словник, Стрий, 1933 р., 165 ст. Д-р мед. Є. Лукасевич: Анатомічний словник, Львів, 1927 р., 48+71 ст. Д-р М. Чайковський: Систематичний словник укр. математ. термінології, Берлін 1924 р. Є. Чикаленко: Російсько-український сільсько-господарський словник, Подєбради, 1927 р., 63 ст. Його ж: Лісотехнічний словник, 1928 р., 137 ст.*

VIII. Бібліографія. Для вивчення української мови написана вже так багато найрізніших праць, що стали потрібні бібліографічні покажчики їх. Покажчик усього написаного по 1918-

* Про медичні словники див. ще "Рідна Мова" 1939 р. ч. 5 ст. 237 — 238.

рік дав І. Огієнко в своїй праці: Українська мова, бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови, poradnik студентам, учителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови, Київ, 1918 р., 88 ст. Покажчик літератури по 1929-ий рік дали Л. Ф. Червінська—А. Г. Дикий: Покажчик з української мови, Харків, 1929 — 1930 р., 290 ст. Див. іще Є. Пеленський: Бібліографія української мовознавчої бібліографії, "Рідна Мова" 1934 р. ч. ч. 3, 4, 6, 7 і 8.

Оце найголовніше для вивчення української літературної мови. Праць старших, а також праць з окремих галузів мови я тут не подавав, бо то вже потрібне тільки фаховим мовознавцям. Багато потрібної літератури подано вище в цій книжці по різних місцях її.

XXIV.

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ.

Праця "Рідної Мови".

З самим початком 1933-го року появилось в Варшаві (з Василянської Друкарні в Жовкві) перше число науково-популярного мовознавчого місячника "Рідна Мова", — потому невинно місяць-у-місяць сім літ виходив журнал, скрізь сіючи свої рідномовні ідеї. Рідна мова — головна підвалина духового життя кожного народу, а її літературна мова — показчик сили та висоти культури нації. У нас стан літературної мови ніколи не був нормальний: найрізніші причини, внутрішнього й зовнішнього походження, завжди заморожували розвій цієї мови ще в її початках, а груба сила сусіда-переможця уважно пильнувала, щоб мова ця належно не розвинулась. Через це творення літературної української мови ніколи не виходило далі поза окремі особи, через це однієї провідної думки на це в нас ніколи не було.

"Рідна Мова" перша відкрито й голосно сконкретизувала рідномовні обов'язки народу, вона перша вказала, ще це—наші обов'язки. "Рідна Мова" перша не побоялася відкрито й голосно сказати, що народ, який не має спільної літературної мови, то не дозріла нація. "Рідна Мова" перша проголосила спасенні й необхідні, як повітря людині, головні засади нашої літературної мови: 1. Наша літературна мова мусить бути одна, і 2. вона мусить бути соборна для всіх племен українських, де б вони не проживали!

За сім літ своєї праці “Рідна Мова” дала нашому громадянству кілька сот цінних статей на найрізніші теми нашого мовознавства, а серед них багато керівних та провідних засадничого значення. Крім цього, при “Рідній Мові” закла-лася “Бібліотека Рідної Мови”, що випускала окремі рідномовні праці головно практичного характеру, конче необхідні кожному, хто хотів знати свою літературну мову. В ній же виходила й шоститомова “Складня української мови” проф. Івана Огієнка.

Поволі, але невпинно головні ідеї “Рідної Мо-ви” ширились поміж українським громадянст-вом, про що свідчили сотні прихильних листів передплатників та прихильників з усього світу. Листи ці завжди підтримували Редактора на ду-сі, і то власне вони найбільш спричинилися до того, що “Рідна Мова” не припинила передчасно свого існування...

Тільки сім літ (1933 — 1939) проіснувала “Рід-на Мова”, — сім довгих і тяжких літ, — але по-ставлене собі завдання виконувала чесно. Пра-цювала в українських умовах, але не лякаю-чись тих безпереривних погроз, які сипались на Редактора її з багатьох боків.

Недоля ця забрала з цього світу бл. п. Доми-ніку Огієнкову (див. “Раз добром налите серце” в “Нашій Культурі” кн. 5 за 1937 р.). Редакторо-ві погрожувано висилкою з Польщі, а його перек-лади Богослужбових Книжок поліція палила на Волині при допомозі тих, що прикрашені золо-тими митрами*...

* Див. про це статтю: Багатомовна кофіската, в “Рідній Мові” 1938 р. ч. 4 ст. 187 — 190.

Проф. Д-р Іван Огієнко (* 2/15 січня 1882 р.), редактор "Рідної Мови" та "Нашої Культури", поборник гасла: "Для одного народу — одна літературна мова й один правопис!"

Але за останні роки почалися й радісні прояви в праці "Рідної Мови": сотні листів від читачів запевнювали, що вони наші рідномовні гасла добре розуміють, сприйняли їх і понесуть у жит-

тя. Почався й повільний перехід західньоукраїнської преси на всеукраїнську літературну мову, появились молоді поети, що стали писати соборною мовою, а це все підбадьорувало Редактора й його співпрацівників до дальшої, ще пильнішої праці. Здавалося, всі нарешті переконалися, яку небуденну працю виповнює “Рідна Мова”, що ця праця не йде на марно.

Вплив “Рідної Мови” на літературну мову Галичини й усієї Західньої України був показний і сильний. Найперше відгукнулася молодь, і по цілій Галичині потворила “Гуртки Плекання Рідної Мови” за тим статутом, як подала його “Рідна Мова” 1936-го року. Молодь у своїх журналах і писаннях явно й рішуче перейшла на нову літературну мову, а за нею пішли й старші. І трапилось небувале чудо: Галичина таки заламалася, й пристала до соборної літературної мови!

Мушу тут прилюдно згадати, що “Рідній Мові” й її виданням завжди щиро допомагала Друкарня о. о. Василіян у Жовкві, і матеріально постійно йшла їй на руку.

Та не так склалося, як бажалося. В вересні 1939-го року Варшаву взяли німці, й відразу закрили місячники “Рідна Мова” та “Наша Культура” з їхніми Видавництвами, і готове до виходу 82 число “Рідної Мови” вже не появилось. Галичину зайняли Совіти, і в Жовкві загинуло не тільки 82-е число “Рідної Мови”, але й зложеное 83-є, зо всіма цінними рукописами, а в тому й праці проф. І. Огієнка: Безпідметове речення та Український наголос, для яких довгі роки збирався матеріял. В “Бібліотеці Рідної Мови” незабаром мали були появитися такі вже видрукувані праці І. Огієнка: 1. Складня української мови, том

III: Речення й його будова. 2. Український літературний наголос. 3. Життя слів, етимологічно-семантичні нариси, 4. Словник мови “Кобзаря”, і 5. Стилiстично-синтаксичні нариси. Усі ці видрукувані праці більшовики попалили разом з цінними рукописами.

Увесь час за 1939 — 1944 роки ведено настирливі клопотання, щоб німецька влада дозволила видавати “Рідну Мову”. І три рази влада дозволяла, але вимагала добути ще дозволу й від “Українського Видавництва”. Видавництво тоді дозволяло, але вимагало писаного дозволу від німців. І наново складене вже в Варшаві 82 число “Рідної Мови” довелося розкидати. Так само чотири роки пролежала “Граматика української мови” Ів. Огієнка, але видана не була, і відроджені українські школи на Холмщині так і не мали підручника для вивчення української мови.

Надійшло літо 1944-го року. Німці силою евакуювали Холмщину, але бібліотеку й архів проф. І. Огієнка вивезти з Варшави зреклися, й там загинув науковий матеріал для Видавництва “Рідної Мови” та “Нашої Культури”. Загинули такі готові до друку праці Ів. Огієнка: 1. Складня української мови, т. т. IV—V—VI. 2. Українська літературна вимова, 3. Історія українського друкарства, томи II — VI, 4. Мова українських дум, 5. Граматика мови Тараса Шевченка, 6. Мова Метрики Литовської XIV—XVI віків, 7. Мова молдавських грамот XIV — XVII віків, 8. Історія української мови, для якої було зібрано понад півмільйона карток, виписок із найрізніших стародавніх джерел.

Сьогодні, оглядаючись на цей тяжкий тернистий шлях "Рідної Мови", спокійно можна сказати: зроблено все, що було в силі людській, щоб чесно й достойно стояти на сторожі слова. Працю докінчить наступне покоління.

XXV.

ПІСЛЯМОВА.

Пізно прийшла наша літературна мова до вершка свого сучасного розвою, пізно тому, що за останні двісті літ свого життя вона ніколи не знала волі, й завсіди носила на собі найтяжчі ворожі цензурні кайдани, як ні одна мова в світі. Цензурні російські удари 1720, 1847, 1863, 1876, 1881, 1882, 1894, 1914, 1933, і ін. років дошкульно били наше слово й сильно тамували його розвій. А від 1933-го року пішли нові обмеження розвою нашого слова, обмеження дошкульні й разячі, обмеження змісту писань, але вже за новою "демократичною" етикою, — підступні, неписані... Обмеження лукаві й страшні, яких світ не чував і не бачив...

Але український народ — це вже дозріла нація, дозріла найбільше саме в боротьбі за свою літературну мову. Тому всі ці удари обернули українського духа в непоборну крицю. Український народ уже природно зрісся зо своєю літературною мовою, і вже ніколи від неї не відступить. П. Куліш писав 1882 р. у "Хуторній поезії":

О слово рідне, — ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток святині
В ясній блискучій херувимській шаті,
Як меч огнений, в нашій Україні!

За XIX і XX століття українці, як нація, вилилися в окремий закінчений тип, і тому можуть навіть частинно втрачати свою мову, — як це сталося, скажемо, з ірляндцями, — але свідомим на-

ціональним типом вони позостануться навіки.*
Це глибоко відчув Іван Франко, і ще 17 березня 1883 р. віщував:

Розвивайся, ти, високий дубе,
Весна красна буде, —
Розпадуться пута віковії,
Прокинуться люде!

Розпадуться пута віковії,
Важкії кайдани, —
Непобіджена злими ворогами
Україна встане!

Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну річки.
Одна нероздільна!

У віковічних українських змаганнях з Московією правдиву путь і для народу, і для нашої мови вказав ще в XII ст. Великий Київський князь Із'яслав Мстиславович (1146 — 1154), велично й становчо сказавши князю Юрієві Володимировичу Суздальському (1090 — 1157): "Кланяємось тобі! Ти нам брат, але йди у свій Суздаль!"

Повстання української літературної мови, мови соборної й державної — це правдиве величне чудо ХХ-го віку, беручи на увагу ті неймовірні перешкоди, які цьому робила й робить російська окупаційна влада своїми цензурними скорпіона-

*В. Б. Антонович: Три національні типи народні (українці, росіяни й поляки), "Правда" 1888 р., грудень, Львів, а також "Руслан" 1908 р. ч. 64. В перекладі на німецьку мову: *Drei nationale Volkstypen*, див. "Ukrainische Nachrichten" 1915 р. ч. ч. 58 — 60, Відень. — М. Костомарів: Дві руські народності, "Основа" 1861 р.

ми та різними Макіявелівськими переслідуваннями. Професор слов'язнавства Харківського університету Петро Лавровський (1827 — 1886), українець, рішуче запевняв своїх слухачів на викладах, що “український народ не викує собі літературної мови”, і що “ніколи не буде української літератури”.* Помилився Лавровський, — таке чудо таки сталося: паралітик ожив і німий заговорив!

Вороги самостійности української мови зазначували розбиття її на окремі говірки, й зло-радо запитували: “Де єдність цієї мови, що витворює українську літературу? Чи не розпадеться та література на ряд дрібних провінціальних літератур на місцевих жаргонах?”* Але український творчий дух єдності був сильніший, як думалося, і сталося чудо над чудами: витворилася одна літературна соборна українська мова!

Оглядаючи ретроспективно тисячелітню путь розвою української літературної мови, сам собою пливе в мене з серця чуттєвий вірш про все пережите:

Тернистим шляхом.

Творилась віки Українська Мова
І потом, і кров'ю народу,
Як дар найсвятіший від вічного Слова
На зоряне щастя та згоду.

А ворог лукавий все клав перешкоди,
Все ставив розвоєві тами, —

* “Слово” 1862 р. ч. 16, Львів.

* Петербурська Академія Наук в справі знесення заборони українського слова, Львів, 1905 р. ст. 30.

Позбавив він Слово плідної свободи
І сів незгоду між нами.

Та вільної річки не спинять тирани,
І мчить вона чиста й весела, —
Зламала кайдани, загоїла рани,
І спала із Слова омела!

А Рідная Мова, як сонце пречиста,
Як перли ясні та коштовні,
Велично всміхнулась разками намиста,
Зійшла нам, як місяць у повні!

Віками горіли полум'яні горна,
Народ чатував при ковалі, —
Й скувалася Мова, державна й соборна,
В шоломі з крицевої сталі!

І доки бренітиме Рідная Мова
У творчій розвої та в силі,
Ростиме нам доля, трава мов шовкова,
Мов наші пісні орлокрилі!

Слово, як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення. Почалася українська літературна мова в X столітті, відновилася в половині XVI-го віку творчим джерелом, пологливо вийшла на рівне за Котляревського, а далі все зростала й більшала, й за наших часів перетворилася в могутню річку, яка, немов плідна та повільно весною, прибравши на силах, родюче заливає все наше духове життя. І немає вже сили спинити цю повноводну тисячелітню річку в її радіснотворчому весняному бігові й розливі!

1. IX. 1949.

З М І С Т К Н И Ж К И

“ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ”

Числа визначають сторінки цієї книжки.

Вступ 3—6.

ЧАСТИНА ПЕРША: УКРАЇНСЬКА МОВА.

I. Повстання української мови 9—36.

Праїндоевропейська доба 9. Теорії повстання мов 10. Поділ мов на групи 11. Праслов'янська мова 12. Повстання української мови 18. Українська земля й український народ 19. Українські племена 21. Територія розселення їх 22. Повстання мов білоруської й російської 23. Спільної “руської” мови ніколи не було 26. Відмінність української мови й раси 28. Політика в обороні “ісконного единства руских наречій” 29. Необґрунтованість теорій учених російської школи 30. Українська мова, а не наріччя 32. Література 35.

II. Наші назви: Русь-Україна-Малоросія 37—44.

Русь 37. Україна 39. Мала Русь 42. Московія 43. Росія 43, москаль 44. Сарматія, Роксолянція 44. Література 44.

III. Мова народня й літературна 45 — 56.

1: Народня мова, як джерело літературної 45. 2: Розвиток літературної мови не можна ґрунтувати тільки на мові селянській 46. 3: Народня мова в своїй цілості — це основа мови літературної 49. 4: Народня мова в своїй цілості — це не селянський примітив 52. 5: Вплив говірок на мову літературну 53. 6: Вплив літературної мови на народню 55.

ЧАСТИНА ДРУГА: РОЗВІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

IV. Початок української літературної мови. Княжа доба IX — XIV віків 59—76.

Початок християнства в Україні 59, Богослужбові книжки 59. Руське письмо IX віку 60. Перші книжки в Києві 61. Болгарський вплив 62. Панування ідеї, що літературною мовою є мова церковна 63. Мова церковно-слов'янська 63, мова староукраїнська 65, мова XI віку 66. Народня українська мова 67. Спільна літературна мова на Сході 67, але етнологічної спільноти не було 69. Стародавній правопис 69. Переселенські рухи 70. Літературна мова XII ст. 70, XIII в. 71. Татарський погром 72. Чужі впливи: грецькі 73, східні 74, західні 74. Повстання перших канцелярій і їх мова 75. Давня наша назва 76.

V. Литовська доба XIV—XVI віків 77—86.

Литовці 77, займають Україну 77. Культури нашої не руйнують 78. Розвій української мови 79, вона стає офіційною мовою Литовсько-руської держави 79. Пам'ятки мови 80. Канцелярії й їх мова 81. Актова мова 81. Руська мова XIV—XV віків 82. Новий Євфиміїв правопис в Україні 83. Литовська Метрика 84. Наша мова в Молдавії та в Волощині 84. Чужі впливи: польський, німецький, татарські 85. Наша назва 86.

VI. Польська доба 1569—1654 роки 87—105.

Повстання нової живої літературної мови 87. Мова канцелярійна 88. Полонізація й боротьба проти неї 88. Переклади на нову літературну мову 93, полемічна література 95. Розвій друкарства 96, школи 96. Граматики 96, словники 98, поетичні твори новою літ. мовою 99. Чужі впливи на мову: польський 99, латинський 101, татарський 101. Славенороська мова 102. Опоячення інтелігенції 103. Колонізація на Схід 104. Наша назва 105.

VII. Московська доба 1654—1798 років 106—122.
Літературна мова XVII в. 106. Канцелярії й їх мова 109.
Наші назви 109. Колонізаційні рухи в Україні нівелюють
мовні говірки 111. Славенороська мова XVIII ст. 113. Нау-
ка про три стилі 116. Мова Гр. Сковороди, П. Величковсь-
кого й ін. 116. Насильне запровадження гражданки 118.
Стародавня цензура на укр. книжки 119. Наказ Петра I:
“книг никаких не печатають” 121.

VIII. Винародовлення України в XVIII віці 123—132.
Українська мова стає мовою “мужичою”, “хлопською”
123. Український вплив на російську мову 124. “Общерус-
ский язык” 126. Обрусіння України 127. Колонізація 128.
Жива народня мова в літературі 129. Польські впливи 130.
Вплив пісні на збереження мови 131.

IX. Доба Відродження. Котляревський. 133—152.
Народня укр. мова за Котляревського 133. У чому зас-
луга Котляревського 135. Заник теорії стилів 138. Мова
“Енеїди” 138, правопис 139. Укр. мова серед інтелігенції
139. Заник північнозахідньої мови в літературі 140. На-
слідники Котл. 141. Літературний рух у Харкові 142. І. Срез-
невський 143, Г. Квітка 144 і інші 145. М. Максимович 145
і його правопис 147. Укр. літ. мова цієї доби 148, її обсяг
150. Російські писання наших письменників 151. Польська
“українська” школа 152.

**X. Шевченко, як творець української літературної мо-
ви** 152—163.

Шевченкова мова 153, його навчання мови 154, вплив пі-
сень 155. Чистість Шевченкової мови 157. Вплив П. Кулі-
ша на Шевченкову мову 159. Вага Шевченкової мови 160.
Простота й ясність її 161. Шевченків правопис 161. Літера-
тура 163.

XI. Куліш, як ідеолог і творець української літературної мови 164—173.

Погляди Куліша на рідну мову 164 і Костомарова 166. Обличчям до Європи 167. Творення літературної мови 169. Переклад Біблії 169. Ідея староруської мови 170. Кулішівка 171. Дбання про культуру літ. мови 172. Праця Куліша для Словника укр. мови 172.

XII. Скорпіони на українське слово 174—187.

Буйний зріст укр. літ. мови 174. Перша цензура 174. Белінський про Шевченка 174. "Спор южан с сѣверянами" 175. Догляд за українцями 175. Хлопоманство 176. Заборона перекладу Євангелії 1860 р. 177. Валуївська заборона 63 р. 177. Русифікація 180. "Географическое Общество" в Києві 181. Дискусія про обшар укр. літератури 181. Височайша заборона укр. літератури 1876 р. 182. Праця М. Драгоманова 184. Заборона 1881 р. 185. Дальші скорпіони 185.

XIII. Каменярі української літературної мови 188—200.

Розвій укр. прозової мови: М. Вовчок 188, А. Свидницький 188, І. Нечуй-Левицький 189, Г. Барвінок 190, М. Загірня 190, О. Кониський 190, П. Мирний 190. Драматична проза 190. Мова М. Коцюбинського 191. Віршова літературна мова: Л. Глібів 191, П. Ніщинський 191, Я. Щоголів 191, С. Руданський 192, М. Старицький 193, Б. Грінченко 193, Л. Українка 194, В. Самійленко 196. Праця наших учених мовознавців 196. Наукова мова 197.

XIV. Розвій національної свідомости й літературної мови в Галичині 201—232.

1: Національний занепад Галичини 201. 2: Полонізація Галичини 204. 3: Мур між Україною й Галичиною 207. 4: Національне відродження Галичини 209. 5: Цензурні скорпіони на рідне слово 212. 6: Москвофільство в Галичині 213. 7: Вплив України на Галичину 217. 8: Роль Іва-

на Франка в розвої літературної мови 224. 9: Каменярі літературної мови в Галичині, Буковині й Закарпатті 228.

XV. Чудо над чудами: Українська мова стала мовою державною й соборною! 233—246.

Револуція 1905 р. 233. Скорпіони на літ. мову 1914 р. 233. Друга революція, проголошення самостійности України, вплив цього на розвій літ. мови 234. Українська літ. мова стала мовою державною й соборною 236. Каменярі укр. державної літ. мови 236. Стан укр. літ. мови в Советській Україні 240. Літ. мова української еміграції 242. Релігійна поезія 243. Літ. мова Галичини 243, Буковини 244, на Закарпатті 244, в Канаді й Америці 244. Мова наукова 245. Рідномовні обов'язки 245.

XVI. Українська літературна мова під Советами 247—278.

1: Доба русифікації 1917—1923 р. р. 247. 2: Доба українізації 1923—1933 р. р. 251. Дискусія за джерела культури 257, Сумний кінець українізації 260. 3: Доба комунізації України 262. Орієнтація на Москву 266. Під московським диктатом 273.

XVII. Головні ознаки української літературної мови 279—296.

1: Літ. мова мусить бути чистою 279, 2: з одним правописом 280, 3: широнародня 280, 4: але не вульгарна 282, 5: без варваризмів 283, полонізмів і русизмів 283. 6: Архаїзми 284. 7: Новотвори 286. 8: Ясність мови 290. 9: Культура мови 290. 10: Фразеологія 291. 11: Правильність мови, синоніми 292. 12: Обличчям на Європу 294.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ: СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

XVIII. Історія українського правопису 297—325.

Доісторичне "руське" письмо 297. Давній болгарський

правопис 298. Євфиміїв правопис XIV в. 299. Північноукраїнські ознаки в правопису XV—XVII віків 300. Правопис М. Смотрицького 1619 р. 301. Запровадження гражданки 1708 р. 301. Правопис за Котляревського 303. Правопис Олександра Павловського 1818 року 304. Правопис Максимовича 1827 р. 305. Правопис "Русалки Дністрової" 1837 р. 306. Кулішівка 1856 р. 307. Правопис Київський 1873 р. 308. Заборона українського правопису 1876 р. 309. Драгоманівка 1877 р. 310. Правописна боротьба в Галичині 311. Желехівка 1886 р. 312. Запровадження фонетичного правопису в Галичині 1893 р. 313. Грінченківка, київський правопис 1908-го року 314. Правописна система проф. Ів. Огієнка 1918 — 1919 р. 315. Академічний правопис 1920 — 1921 років 317. Академічна система українського правопису 1928 р. 317. Новий Академічний правопис 1945 р. 320. Правопис на еміграції 323. Література 325.

XIX. Українське словництво 326—334.

Стародавні словники 326. Словник Ів. Войцеховича 328. і інші 328. Словники в Галичині 329. Словник за редакцією Б. Грінченка 330. Словники нового часу 331. Словник Академії Наук 331. Словник 1948 р. 333. Історичні словники 333.

XX. Інститут Української Наукової мови в Києві. Термінологічні словники 335—344.

Потреба термінологічних словників 335. Наукова термінологія 335. Термінологія з 1917 р. 336. ІУНМ і його організація 337, його праця 338. Закриття Інституту 340. Нелайн Ін. Мовознавства 340 і його праця 340. Нова радянська лінгвістика 341.

XXI. Історичний словник української мови 345—349.

Вага іст. словника 345. Історія його складання 346. Праця проф. Є. Тимченка 347. Заборона сов. влади вносити XI—XII—XIII віки до Словника 349. Заборона Словника 349.

XXII. Словник правничої мови 350—353.

Потреба словника 350. Історія й методи складання 350, перешкоди 352. Заборона словника 353.

XXIII. Як навчатися укр. літературної мови 354—364.

I: Граматики 354. II. Правопис 356. III: Словники 356. IV: Літературна мова 358. V: Читання 360. VI: Історія української мови 360. VII: Термінологічні словники 361. VIII: Бібліографія 363.

XXIV. Тернистим шляхом. Праця “Рідної Мови” 365—370.

Праця “Рідної Мови” й значення її 365, перешкоди 366, підтримка 368. Німці закрили “Рідну Мову” 368, тяжкі втрати 369.

XXV. Післямова 371—374.

Міцність укр. літературної мови 371, бо наш народ—до-
ріла нація 371. Дорога розвою нашої літературної мови
самостійна 372. Тернистим шляхом 373. Слово, як породіння
Духа, безсмертне 374.

Зміст книжки 375—381.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ТАКІ ВИДАННЯ:

I. "СЛОВО ІСТИНИ"

Народній християнський місячник.

"Слово Істини", від самого свого початку сіє по всьому українському світові Слово Божої Істини, щоб глибше виявити церкві Божу Правду.

Передплата 2.50 дол. річно.

II. "НАША КУЛЬТУРА"

Випускає періодично окремі книжки наукові й красного письменства.

Досі вийшли такі твори Митрополита Іларіона (Проф. Д-ра Ів. Огієнка) в Видавництві "Наша Культура": 1. Легенди світу, 75 центів. 2. Марія Єгиптянка, поема, 75 ц. 3. На Голготі (Страждання Українського Народу), поема, 75 ц. 4. Туми, поема, 20 ц. 5. Політична праця Богдана Хмельницького, історична розвідка, 75 ц. 6. Недоспівана Пісня, історична поема про діло Великого Гетьмана, 1.25 дол. 7. Бережімо все своє рідне! 20 ц. 8. Приєднання Церкви Української до Церкви Московської 1686 р. 30 ц. 9. Прометей, поема. 30 ц. 10. Народження Людини, філософська містерія на п'ять дій. 50 ц. 11. Слово про Ігорів похід. 200 ст., 1 дол. 12. Історія української літературної мови. 2 дол., 384 ст.

III. БІБЛІОТЕКА "СЛОВА ІСТИНИ"

Випускає неперіодично окремі книжки релігійного й церковного змісту.

Досі вийшли такі твори: 1. Українська Церква — Церква первозванна, 10 ц. 2. Жертва Вечірня (Ісус і Варавва), поема М. Іларіона, 10 ц.

Адреса для висилки передплати на всі видання:

804 Magnus Ave., Winnipeg, Manitoba, Canada.

ДОСТОЙНИЙ ЧИТАЧУ!

Перечитавши цю книжку, передплати ці Видання й пришли датку на їх розвиток.

Поправка. На сторінці 357 дев'ять останніх рядків треба вмістити по-між рядками 14 і 15 зверху.